

VASUNDHARA COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE, GHATNANDUR

NAAC Accredited 'B' Grade, With CGPA 2.47.

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. Arun Dalve
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Principal

Mob:9424342148

Mob:9822898727

Mob. 9923019540

Website: www.vasundharacollege.org

E-mail - principalvcg@rediffmail.Com

Ghatnandur, T.q. Ambajogai, Dist. Beed, Pin – 431519 (Maharashtra)

[E-mail- vasundharacollege2000@gmail.com](mailto:E-mail-vasundharacollege2000@gmail.com)

Outward No.VCG /20 - 20/

Date -/ /20

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during for the year 2019-2020.

Index

Sl.no	Name of teacher	Title of book	Title of chapter	ISBN number	Page no.
1.	Dr. P.S. Ranmal	Role Of Media In Electioneering In India	Nivdnuk Prakriyetil Aatyadhunik Tantradnyanacha Wapar Ek Vishleshan	2454-5503	4 to 7
2.	Dr. P.S. Ranmal	Interdisciplinary Approaches In Education Physical Education Sports & Yoga	Kheladunsathi Aavashak Samtol Aaharavishayi Shastriya Drashtikonatun Adhayan	2279-0308	71 to 75
3.	Dr. P.S. Ranmal	Psychological Contribution In Sustainable Human Development In Sports, Organization & Community Health	A Case Study Of Development And Maintenance Of Physical Fitness	0971-1260 Vol 122	76 to 81
4.	Dr. P.S. Ranmal	The Role Of Women In Global Development	A Study of aims and goals of physical education	23198648	8 to 11
5.	Dr. P.S. Ranmal	Academic Research And Innovation In teaching & Arising Inclination In Assi. Prof. sessional Education	A Study Of Importance Idea Of Sports Standard For Sports Performance & Fitness	2349-638x	83 to 87

6.	Dr. Deshmukh M.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Mahatma Gandhijinche Samte Vishayi Vichar	2454-5503	12 to 16
7.	Dr. Deshmukh M.B	Vradhanchya Samasya Aani Karne	Vradhanchya Samasevaril Upay Yojanecha Aabhyas	2319-9318	17 to 21
8.	Dr. Dixit S.D.	Power Of Knowledge	Bhartiya Aanna Surakshe Samoril Aavhane: Ek Aadhayan	2320-4494	112 to 116
9.	Assi.Prof. Kirdant V.G	The Role Of Women In Global Development	Granthalayin Kamkajasathi I.C.T Che Upyojana	2348-7143	49 to 53
10.	Assi.Prof. Kirdant V.G	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Mahatma Gandhijichya Satya V Ahinsesambandhi Vicharanche Chitan	2454-5503	54 to 59
11.	Assi.Prof.. Jogdand M.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Gandhijina Aabhipret Aasnari Jeevanmulya	2454-5503	25 to 29
12.	Dr More A.M	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Gandhijina Aabhipret Aasnari Jeevanmulya	2454-5503	25 to 29
13.	Assi.Prof.. Jogdand M.B	Manvi Aadhikar Sadhyasthiti Aani Aavhane	Bhartiya Sanvidhan Aani Manvi Haka	2319-9318	30 to 35
14.	Dr. More A.M	Maharashtratil Dushakal Karne Aani Upaay	Maharashtrachya Jalvyavsthapaneschi Dash V Disha	2319-9318	124 to 128
15.	Dr. Gangane A.U	Marathwada Pradeshacha Pravahit Honara Itihas	Marathwada Pradeshatil Vidya Kala Sthapatya Yancha Vikas	2319-9318	22 to 24
16.	Dr. Waghmare S.D	Sustainable Development Goals	Marathawadyatil Paryatan Vikas Samsya Aani Vikas	0474-9030	106 to 111
17.	Dr. Sawane G.B	Ajanta	Jansanchar MADHYAMOME Vigyapan	2277-5730	91 to 95
18.	Dr. Sawane G.B	Samkalin Hindi Sahitya Me Stri Chetana	Kanupriya Ke Prashana Our Stri Chintran	23199318	96 to 100
19.	Dr. Kotule B.M	Indian Society And Ideology Of Disability	Divyang Par Vijay Prapt Vyaktitva	2319-8648	65 to 70
20.	Dr. Kotule B.M	Samkalin Hindi Sahitya Me Stri Chetana	Chitra Mudgal Ki Kahaniyo me Nari Chetana	2319-9318	61 to 65
21.	Dr. Kotule B.M	Ajanta	Durdarshan ke keshtra me Hindi	2319-9318	119 to 123

22.	Dr.Khadp S.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Mahatma Gandinchya Sahityavishayak Drashtikone	2454-5503	36 to 40
23.	Dr.Khadp S.B	The 'Role Of Languages And Literature In Unity In Diversity	Jagtik Patalivaril Marathi Kaviteche Chintran	2319-8648	41 to 44
24.	Dr.Khadp S.B	Marathwada Pradeshacha Pravahit Honara Itihas	Marathi Bhasha Sahityatil Gramin Chalwaliche Yogdan	2319-9318	45 to 48
25.	Assi.Prof..Udar N.S	Vaicharik Marathi Sahitya Shod Swarup Abhivyakti	Parivartanvadi Go Ga Aagarkar	2319-9318	101 to 105
26.	Dr. Deshmukh A.B	Gandhi Thought: Past, Present And Future	Gandhi Thought: Past, Present And Future	2554-5503	129 to 132
27.	Dr. Deshmukh A.B	The 'Role Of Languages And Literature In Unity In Diversity	Global Concerns And Local Problems And The Issues Confronted By The Women	2319-8648	133 to 135

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

VOL. 5
SPECIAL ISSUE 2
SEPTEMBER 2019

ISSN:2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197 (IIJIF)

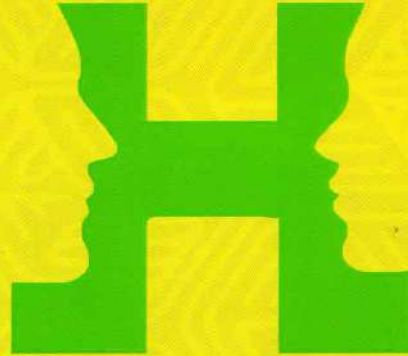
CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

*Special Issue on the Occasion of ICSSR Sponsored Seminar on
Role of Media in Electioneering in India*

27th September, 2019

Organized by
Shri Panditguru Pardikar Mahavidyalaya, Sirsala, Dist. Beed and
NSSR's Arts and Commerce College, Parli (V), Dist. Beed

Chief Editor
Dr. R. S. Bangad

Associate Editor
Dr. R. T. Bedre

Editors
Dr. H. P. Kadam   Dr. U. D. Wankhede

Assistant Editors
Dr. Kalyan Golekar   Dr. Alka Deshmukh

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CONTENTS

1. Political Marketing in India	Dr. Anurath M. Chandre	05
2. Social Media and Its Impacts on Youths and Politics	Miss Bhagyashri G. Somani	09
3. Social Media and Its Impacts on Politics	Miss.Sapna J. Navandar	11
4. Social Media and Its Impact on Indian Politics	Dr. Namanand G.Sathe	22
5. Social Media and Its Influence over Society	Milind V.Sonkamble	24
6. Role Of Social Media In Indian Democorecy	Dr. Vandana Phatale	26
7. लोकमत निर्मितीत आधुनिक प्रसारमाध्यमांची भूमिका	प्राचार्य डॉ. बांगड आर. एस.	29
8. 'पॉलिटीकल मार्केटिंग' आणि माध्यमांची भूमिका : एक राजकिय अभ्यास	प्रा.डॉ.हरीभाऊ पां. कदम	31
9. लोकमत निर्मितीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका	प्रा.डॉ.वानखेडे उ. ज्ञानोबा	33
10. निवडणुकांवर पडणारा माध्यमांचा प्रभाव	प्रा. आलदे अमर आ.	35
11. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील वृत्तपत्रांचा ऐतिहासिक मागोवा	प्रा.डॉ.प्रकाश फड	37
12. प्रसार माध्यमांचे प्रकार व जनमत परिवर्तनात त्याची भूमिका	डॉ. जयदीप रा. सोळंके	40
13. २१ व्या शतकातील माध्यमांचे नवनविन प्रकार	प्रा.डॉ.लोखंडे बी.बी.	44
14. निवडणूक प्रक्रियेतील माध्यमांचो अपरिहार्यता: एक अभ्यास	प्रा.डॉ.नंदकुमार ना. कुंभारीकर	47
15. महाराष्ट्रातील निवडणूकीत माध्यमाकडून वापरलेल्या समाजिक मुद्यांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. शशिकांत द. परळकर	49
16. निवडणुकांवर पडणारा माध्यमांचा प्रभाव	प्रा.डॉ. आचार्य आर.डॉ.	51
17. 21व्या शतकातील माध्यमांचे नविन प्रकार	प्रा.डॉ.भारत भो. राठोड	53
18. भारतातील प्रसारमाध्यमांचा विकास व उपयुक्तता	डॉ. तात्या बा पुरी	55
19. निवडणूक प्रक्रियेतील अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर : एक विश्लेषण	प्रा.डॉ.रणमाल पां श्रीरंग	57
20. मतदार संपर्क आणि माध्यमांचा वापर : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. सुरेश रा. खिरते.	59
21. प्रसारमाध्यमे व लोकशाही	प्रा. महेश शा. दाडगे	61
22. निवडणूकात, लोकमत निर्मितीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका	डॉ.महादेव रा. मुंडे	64
23. महाराष्ट्र प्रशासनातील राज्य निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा.डॉ.पी.एल.चव्हाण	67

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

निवडणूक प्रक्रियेतील अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर : एक विश्लेषण

प्रा.डॉ.रणमाळ पांडुरंग श्रीरंग

क्रीडा विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय घाटनांदुर, जि.बीड

प्रस्तावना :- आधुनिक युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. या युगात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. त्यात निवडणूकीचे क्षेत्र अपवाद कसे असेल. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा वापर आज जनमत चाचण्यांपासून ते निवडणूकीच्या निकालांचे विश्लेषण करण्यापर्यंत सर्वत्र होतांना दिसतो. हे सर्व काम अत्यंत अचूक आणि जलद गतीने, संगणकाच्या साहाय्याने करणे शक्य आहे. संगणकामुळे मतदारांचे विविध प्रकारे वर्गीकरण, कार्यकर्त्यांची माहिती, महत्वाच्या घटना, तसंच इतर अनेक गोष्टी सहजपणे साठवता येतात आणि हव्या त्या स्वरूपात चटकन सादर करता येतात. सर्वात महत्वाचं म्हणजे संगणकाचा वापर निवडणूकीचे निर्णय जाहीर करतांना होत आहे.

निवडणूकीत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर पहिल्यांदा 1994 साली झाला. तोपर्यंत फारच थोडे उमेदवार आणि पक्ष याचा वापर करतांना आढळायचे. पण जसजसं माहितीचं युग आपल्याकडं आलं, इंटरनेटचा वापर वाढला, तसतसं वेबसाईट्स तयार करण्याकडे कल वाढू लागला. नव्या वेबसाईट्सची त्यात दररोज भर पडत आहे आणि जुन्या मोडीत निघत आहे. अशाप्रकारे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमांद्वारे निवडणूकीत सुलभ व नियोजनबद्ध पध्दतीने काम करण्यावर भर देण्यात येत आहे. त्याचा मागोवा घेण्याच्या दृष्टीने हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :-

- 1) भारतीय निवडणूक प्रक्रियेचा आढावा घेणे.
- 2) अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमांचे विश्लेषण करणे.
- 3) निवडणूकीतील अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमाचा होंगारा वापर विश्लेषित करणे.

1. **वेबसाईट्सद्वारे प्रचार :-** भारतात निवडणूक प्रचार यंत्रणेत वेबसाईट्सचा वापर फार पूर्वीपासून म्हणजेच 2004 च्या लोकसभा निवडणूकीपासून केला जात आहे. तत्पूर्वी अमेरिकेत याचा वापर करण्यात आला होता. अमेरिकेतील राष्ट्राध्यक्षांच्या निवडणूकीत प्रचाराच्या वेबसाईट्सनी 1998 साली तर धुमाकुळ घातला. राजकारणातील बातम्या, जनसामान्यांचे प्रश्न, राजकीय पक्षांच्या भूमिका यांच सांगोपांग दर्शन घडवणाऱ्या 'वेब पेजेसनी' संगणकाचे पडदे व्यापून टाकले. निवडणूक आयोगाच्या वेबसाईट्सवर निवडणूकीचा कार्यक्रम, मतदारांची नोंदणी, आर्थिक बाबी जाहीर करण्याचे अर्ज एक ना अनेक गोष्टी दिसू लागल्या. या सगळ्या बदलांवर अत्यंत बोलकी आणि मार्मिक प्रतिक्रिया दिली. ती मायक्रोसॉफ्ट कंपनीचे सर्वसर्वा बिल गेट्स यांनी. ते म्हणाले की, 'यापुढील काळात इंटरनेट हेच राजकीय घडामोडीचं व प्रचाराचं सर्वात महत्वाचं माध्यम ठरणार आहे.' आणि हा त्यांचा अंदाज फार मोठ्या प्रमाणात खरा ठरला. आज हे प्रचारासाठीचे प्रमुख माध्यम बनले आहे.
2. **निवडणूकीतील संगणकाचा वापर :-** कोणतीही निवडणूक असो संगणकाशिवाय निवडणूक प्रचाराची कल्पनाही केली जाऊ शकत नाही. सर्वात प्रथम भारतात 2004 च्या निवडणूकीत संगणकाचा प्रभावीपणे वापर करण्यात आला. एप्रिल-मे 2004 च्या काळात, मतांच्या जोगव्यासाठी जोडले जाणारे नेत्यांचे हात आता संगणकाच्या 'की बोर्ड' वर फिरू लागले. मतदारांपर्यंत अगदी वैयक्तिकरित्या पोहोचण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा आधुनिक मार्ग चोखाळला जाऊ लागला. उमेदवार आणि मतदार यांच एक थेट 'इ-नात' निर्माण करण्याचा प्रयत्न जोराने सुरु झाला. अशाप्रकारे निवडणूकीतील संगणकाचा वापर दिवसेंदिवस वाढलेला दिसून येत आहे.
3. **ध्वनिचित्रफितीचा वापर :-** या माध्यमाचा अनेक राजकीय पक्षांनी आजवर खुबीने वापर करून घेतला आहे. या माध्यमाचा आवाका जसा ग्रामीण आहे, तसाच तो शहरी देखील आहे. सर्वप्रथम भाजपाने 1989 सालच्या लोकसभा निवडणूकीत या माध्यमाचा प्रभावीपणे एक प्रचाराचं तंत्र म्हणून वापर केला. हिंदी चित्रपटातील गाण्याचं छोटसं प्रहसन आणि विरोधी पक्षातील नेत्यांच्या चेहऱ्याशी असणारं साम्य याचं विडंबनात्मक सादरीकरण भाजपाने प्रभावीपणे वापरलं. गेल्या 10 वर्षात त्यात फारशी सर्जनशीलता दिसलेली नाही.

4. **छपाईसाठीचे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान :-** छपाईच्या तंत्रात फार मोठे बदल गेल्या काही वर्षात झाले आहेत. 'फ्लेक्स प्रिटींग' हे त्याचं उत्तम उदाहरण आहे. या तंत्रज्ञानाने केलेली छपाई सुंदर, सुबक, स्वरत असते. एखादं चित्र कलावंताने मनात रंगवायचा आणि मग ते संगणकाच्या साहाय्याने तयार करून प्रत्यक्ष त्याच होर्डिंग बनण्याचा कालावधी फक्त काही तासांवर आला आहे. त्यात अत्याधुनिकता आली आहे आता अशा बनवलेल्या होर्डिंगवर नेत्यांची छायाचित्रे, त्यांनी केलेल्या कामाचा तपशिल, पक्षाचं चिन्ह असं सगळं अत्यंत आकर्षक रंगात सादर करता येतं. अर्थात स्वस्त आहे म्हणून त्याचा अतिरेकी वापर केलात, तर त्याबद्दल मतदारांच्या मनात चीड निर्माण होते हे ध्यानात घ्या. अलीकडे राजकीय पक्षांची आपल्या नेत्यांचे कटआऊट्स चौकाचौकांत लावण्याची जणू रूपाची लागली आहे. त्यात कोणाच्या कटआऊट्सची उंची जास्त, यावरून अनेकदा गंभीर परिस्थिती उदभवल्याचंही आपण पाहतो.
5. **वर्ल्डवाईड वेब :-** राजकीय पक्षांनी अलीकडेच प्रचाराचं एक माध्यम म्हणून इंटरनेट वापरायला सुरुवात केली आहे. पस्तिशीच्या आतील 'नेटीझन' तरुणाई या माध्यमाला कवटाळून आहे. या वायोगटातील सुशिक्षित तरुण स्वतंत्र विचारांचा आहे. पण एकूणच या 'व्यवस्थेकडे' तो काहीसा उदासिनपणे पाहतो, ही वस्तुस्थिती आहे.

आज परदेशात उमेदवारांचे ब्लॉगज आणि आर्कुट्स वेगाने प्रसारित होत आहेत. त्यांची लोकप्रियता झपाट्याने वाढत आहे. या माध्यमांचा वापर वाढतो आहे. 'एआयसीसी डॉट कॉम' ही कॉंग्रेसची वेबसाईट आहे. या माध्यमाच्या वापरात 2004 सालच्या निवडणुकीत भाजपाने इतर विरोधी पक्षांच्या तुलनेत आघाडी घेतली आहे. स्क्रीन सेव्हर्स, ईमेल्स, प्री-रेकॉर्डेड फोन कॉल्स यांचा भाजपाने मुक्तपणे वापर केला होता. भारतातील निवडणूक आयोगाची वेबसाईट अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

समारोप :- भारतात निवडणूक क्षेत्रात आधुनिकता आली आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर दिवसेंदिवस वाढतच आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने भारतामध्ये लोकसभेच्या 2004 सालच्या निवडणूका हा लोकशाहीचा जणू सर्वात मोठा सोहळाच होता. इथं पहिल्यांदाच माहिती तंत्रज्ञानाचा इतक्या मोठ्या प्रमाणात वापर झाला. राजकीय पक्ष आणि उमेदवार आपापल्या मतदार वर्गापर्यंत पोहोचण्यासाठी संगणकाचा, मोबाईल फोन्सचा वापर करू लागले. संगणक वापरणाऱ्या प्रत्येक डोळ्यापर्यंत आणि मोबाईल लावलेल्या प्रत्येक कानापर्यंत पक्षीय प्रचाराद्वारे निवडणूकीचा गजर होऊ लागला. भारतातील 2004 च्या निवडणूक वर्षात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राने सगळ्यांवर कडी केली. टीव्हीच्या खपापेक्षा संगणक जास्त विकले गेले. 'ईमेल मेसेज'ची संख्या टपालाद्वारे पाठवण्यात येणाऱ्या पत्रापेक्षा जास्त होती. टेलीफोन तारांमधून जेवढा आवाज ऐकला-ऐकवला गेला, त्यापेक्षा कित्येक अधिक पटीने माहितीचं आदान प्रदान झालं. या तंत्रज्ञानाच्या वापरात निवडणूक आयोग मागे नव्हता. या निवडणूकीत प्रथमच 'इ-मॅनेजमेंट' दिसून आलं. 'नॅशनल इन्फॉर्मॅटिक सेंटर'ने माहितीच्या साठवणूकीसाठी आणि तिच्या योग्य वापरासाठी एक प्रचंड व्यवस्था उभी केली होती. या व्यवस्थेत काही क्षणांतच प्रत्येक मतदार, प्रथम निवडणूक आयोगाने 603 जिल्हांमधील प्रत्येक मतदान केंद्र आणि त्याची संक्षिप्त माहिती वेबसाईट्सद्वारे सामान्य माणसाला उपलब्ध करून दिली होती. 'नॅशनल इन्फॉर्मॅटिक सेंटर'ने यासाठी खास 'मॅनेजमेंट इन्फॉर्मेशन सिस्टीम' उभी केली होती. त्यामुळे निवडणूकीचे निकाल जाहीर करणं सोपं झालं होतंच, शिवाय मतमोजणीची प्रक्रिया क्षणाक्षणाला कळवणं शक्य झालेले आपण पाहिले आहे यावरून माहिती तंत्रज्ञान आणि अत्याधुनिक साधनांचा निवडणूकीत होणारा वापर स्पष्ट होतो.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- 1) योजना - मासिक पत्रिका
- 2) दै.लोकमत - 26 मे 2019
- 3) लोकप्रभा - एप्रिल 2014
- 4) दिलीप सरवटे, उदय निरगुडकर - निवडणूक जिंकण्यासाठी सर्व काही.

□□□

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue-22 Vol. 2

The Role of Women in Global Development

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22, Vol. 2
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

	Chatse Ashok Jayaji	
44.	Service Sector in India: A Rising Sun Dr. Joshi Rajkumar Laxmikant	147
45.	Women's Rights And Security In India Ramprasad Mohanrao Vhadgir	151
✓46.	A Study of Aims and goals of Physical Education Dr.Ranmal P.S.	153
✓47.	Effect of fenugreek seeds and rajmaontype-2 diabetice patients Saurabha Shaarma and Rohini Bharad	155
48.	An Analytical Study on Causes and Preventions of Occupational Stress Mr. Sagar Sharad Kulkarni ' Prof. Dr. P.S.Trimukhe (Kawale)	158
49.	Yoga Education Dr. Baliram D. Lad	161

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

A Study of Aims and goals of Physical Education

Dr. Ranmal P.S.

Head of Sports Dept. Vasundhara College, Ghatnandur, Dist. Beed

Abstract

Physical Education is education through the physical. It aims to develop students' physical competence and knowledge of movement and safety, and their ability to use these to perform in a wide range of activities associated with the development of an active and healthy lifestyle. It also develops students' confidence and generic skills, especially those of collaboration, communication, creativity, critical thinking and aesthetic appreciation. For this purpose, I choose the topic for research paper I decide objectives for research paper is To overview on importance of physical education. To study of Aims of Physical Education. To study Of goals of Physical Education. For the purpose of this study used physical science research methodology to study the research topic Used scientifically analysis paper. In conclusion of research paper we can say Sports and physical education have great role in an individual's personal development. Through participation in sport, recreation and other physical activities, students improve their physical skills and fitness, and become aware of the important role that motivation, enthusiasm, initiative, self-discipline, self-respect, cooperation and the assumption of responsibility play in the maintenance of healthy society.

Key words: Aims, Goals, Physical Education**Introduction**

Physical Education is education through the physical. It aims to develop students' physical competence and knowledge of movement and safety, and their ability to use these to perform in a wide range of activities associated with the development of an active and healthy lifestyle. It also develops students' confidence and generic skills, especially those of collaboration, communication, creativity, critical thinking and aesthetic appreciation. These, together with the nurturing of positive values and attitudes in PE, provide a good foundation for students' lifelong and life-wide learning. For this purpose, I choose the topic for research paper

Objectives of research

- 1) To overview on importance of physical education.
- 2) To study of Aims of Physical Education.
- 3) To study Of goals of Physical Education

Research Methodology:

For the purpose of this study used physical science research methodology to study the research topic Used scientifically analysis. In this method used secondary data tools. In this secondary data tool used reference books. Research articles, newspapers, journals, published and unpublished materials and also taken help of internet facilities.

Goals of Physical Education

- 1) Acquire a range of movement skills to participate in a variety of physical activities.
- 2) Understand and apply movement concepts, principles and strategies in a range Of physical activities.
- 3) Demonstrate safe practices during physical and daily activities with respect to themselves, others and the environment.
- 4) Display positive personal and social behaviour across different experiences.
- 5) Acquire and maintain health-enhancing fitness through regular participation in physical activities.
- 6) Enjoy and value the benefits of living a physically active and healthy life.

It also provides Nurture positive attitudes, good character traits, cooperation, social skills, and personal responsibility through movement experiences utilizing a multidisciplinary approach in the overall K-12 curriculum. Utilize appropriate practices to accommodate developmental needs of students and provide them with meaningful and appropriate movement experiences. Develop a strong sense of self-worth, an understanding of fitness components as well as gain an appreciation of life-long fitness and its positive benefits. Provide opportunities for students to build confidence and competence in a variety of motor skills and movement experiences at all levels. Foster maintenance of optimal physical fitness and attain competency in the knowledge and management of the body through useful physical skills. Acquire movement skills and understand concepts needed to engage in health enhancing physical activity. Demonstrate physical competency in individual and team sports, creative movement, leisure and work related activities. Promote physical activity and fitness acquisition through a comprehensive curriculum focused on life-time involvement in sports

and activities. Provide experiences that encourage critical thinking and problem solving skills. Analyze various movement concepts and applications that are age and developmentally appropriate. Demonstrate knowledge of rules, safety and strategies during physical activity. Achieve and maintain a health enhancing level of physical fitness upon continual self assessment. Promote individual and group interaction related to health, wellness and social/emotional learning. Know and apply the principles and components of health related fitness. Assess individual fitness levels. Demonstrate individual responsibility during group physical activities. Demonstrate cooperative skills during structured group physical activity. Understand principles of health promotion and the prevention and treatment of illness and injury. Explain the basic principles of health promotion (through diet, exercise and good nutrition), illness, prevention and safety.

Aims and Importance of physical Education

The study of Physical Education believes that each student should be exposed to a healthful lifestyle that includes consistent exercise, proper diet, and healthy habits. A consistent exercise program is emphasized throughout the curriculum by providing daily exercises as part of the lesson. In each class, students are exposed to the flexibility, cardiovascular, agility, and strength components of exercise.

- The importance of flexibility is discussed in class. Flexibility is important in preventing injury and increasing an individual's performance. The students do a series of stretches before activities.
- In some classes cardiovascular awareness and improvement are measured through the student's heart rate. Students find their resting heart rates by taking their pulse every morning before getting out of bed for five consecutive days. They find an average pulse for five days and then do a computation to find their target heart rate for exercise. The purpose of finding the students' resting and maximum heart rates is to give them the knowledge of how hard they need to exercise to have an effect on their fitness levels.
- The importance of agility and quickness is discussed in class, and ways to improve agility and quickness are presented throughout each year. Class activities include running with change of direction regularly. A shuttle test is then administered to see improvements in this area.
- The importance of strength is also discussed in class, as are healthy ways to improve and build strength. Each class includes strength activities that help to improve the students' overall strength.

Main Purpose of Physical Education

The main purpose of physical education is to teach wellness, which must include physical activity, not just health eating. Physical education educates students on the lifelong goal of the class, which is to incorporate regular exercise into their daily lives. Physical education teachers can explain the benefits of exercise, as well as the problems that can arise from inactivity, such as obesity, high cholesterol levels and overall poor health. Children should end the year with the importance of exercise impressed upon them.

Conclusion

Sports and physical education have great role in an individual's personal development. Through participation in sport, recreation and other physical activities, students improve their physical skills and fitness, and become aware of the important role that motivation, enthusiasm, initiative, self-discipline, self-respect, cooperation and the assumption of responsibility play in the maintenance of healthy society.

Physical education can help teach sportsmanship, teamwork and cooperation with other people. Those who participate in physical education learn to respect personal space as well as other people's abilities. Not only does physical education teach students how to be good sports, but it can also lead to improved social skills. Interpersonal skills learned in a gym or on a field often translate into other aspects of life, improving social skills in the classroom, at work, within families, within communities and in other recreational settings. Physical education helps individuals become more aware of their own bodies, including their abilities and limitations. Students learn how certain activities impact others, such as stretching before running to prevent injury.

Reference Books

- 1) Sheela Kumariis, Amita rana, seema Kaushik. - Fitness, Aerobics, ayan, operations
- 2) Physical fitness. Wikipedia.org
- 3) Edwin J. McClendon; and Nancy L. Johnson (1987). Health and Wellness, Illinois Laidlaw Brothers,
- 4) David N Camaione (1993). Fitness Management (U.S.A. WCB Brown & Benchmark Publishers.),
- 5) O.P. Sharma - History of physical education

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies (CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / Language: Multi language /
Journal Country/Territory: India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency,
Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS). Email: chcskalyan@gmail.com

Special Issue Editorial Board:

Chief Organizer :Mr. Ramesh Sonwalkar, I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai
Chief Editor : Dr. Shaaailaja Barure, Director, S.R.T.M. Ambajogai
Associate Editor: Mr. Dhanaji Arya, Director, IQAC, S.R.T.M. Ambajogai

Regular Editorial Board:

Chief Editor :

Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)

Executive Editor

Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)

Co- editors

Dr. Vishnu Patil, Asst. Professor, Dept of English, Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence,
Gwalior (M.P.) India

Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra

Dr Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra

Dr Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,

Dr R.T. Bedre,

Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,

Dr Arvind Nawale

Dr Rajiv Kumar,

Dr Kailash Nimbalkar,

Tsai-ching Yeh

Dr B. N. Gaikwad,

Dr Simon Philip,

Dr Binu Anitha Josheph

Dr Ramkishan Bhise

Subscription Rates

Annual Membership (Individual)	1,800
Bi-annual Membership	3,500
Institutional Annual Membership	2,200
Institutional Bi-annual Membership	4,200

Email: unpublication@gmail.com Mob. + 91 9730/21393

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

12

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे | १२
२. सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य डॉ. शरद कुलकर्णी | सुरेश हिवाळे | १८
३. सत्याग्रही कस्तूरबा गांधी | डॉ. शैलजा भा. बरूरे | २१
४. महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास | डॉ. आरडले.एस.डी. | २७
५. महात्मा गांधीचे ऐच्छिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ. सुधीर आ. येवले | ३१
६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा. गडदे भारती बा. | ३३
७. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ. सुरेश टी. सामाले | ३९
८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीजींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२
९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडगे | ५०
११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि. नोळे | ५३
१२. गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
१४. महात्मा गांधीजींचे समतेसंबंधी विचार | डॉ. सौ. मनिषा देशमुख | ७३
१५. महात्मा गांधीजींचे समतेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ. भाऊराव धोंडिबा मुंडे | ७६
१६. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ. अरुण दळवे | ८१
१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी. सी. | ८५
१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ. संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१
२०. महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६
२१. महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दत | ९८
२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजींचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७
२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ. अर्जुन मोरे | १२५
२७. म. गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९
२८. मा. गांधीजींचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
२९. खादी - आर्थिक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या ... | डॉ. रामभाऊ काशीद | १४३
३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधींच्या आर्थिक... | सागर कुलकर्णी | १४९

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

14.

महात्मा गांधीजींचे समतेसंबंधी विचार

डॉ.सौ.मनिषा देशमुख

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रस्ताविक : महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान हे जीवनात त्यांना घेतलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित असलेले दिसून येते. त्यांचे जीवनच सत्यशोधनासाठीचा महान प्रयोग होता असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. आपल्या दैनंदिन जीवनातील समस्यांना त्यांनी चिरंतन सत्य लागू करण्याचा प्रयत्न केला. कांही महत्वपूर्ण मूलभूत तत्वावर भर देऊन त्याआधारे जीवनातील समस्यांची सहजतेने उकल करता येते, हे सहजतेचे तत्वज्ञान गांधींनी सांगितले. समाजातील अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा, नष्ट झाल्या पाहिजेत व एकसंघ समान अस्तित्वात आला पाहिजे, असे गांधीजींचे मत होते. कोणत्याही क्षेत्रातील विषमता ही समाज व देशासाठी घातक असते. म्हणून विषमता गाडून समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केलेले दिसून येतात. समाजामध्ये कोणीही उच्च निच, लहान मोठा, कनिष्ठ वरिष्ठ असणार नाही तर सर्व एकाच धाग्यात गुंफलेले समानतेचे प्रतिक असतील, असे गांधीजी म्हणत. सदरील शोध निबंधात गांधीजींच्या समतेसंबंधी विचारांचा परामर्ष घेतला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) गांधीजींच्या समतेसंबंधी विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) विषमता नष्ट करण्याची गांधीजींची तंत्रे अभ्यासणे.
- ३) गांधीजींच्या चिंतनावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.
- ४) गांधीजींनी हृदय परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी वापरलेली तत्वे अभ्यासणे.

गृहितके :

- १) गांधीची समतेची संकल्पना वास्तवावर आधारित आहे.
- २) गांधींनी वर्णव्यवस्थेचे गुणात्मकतेतून समर्थन केले आहे.
- ३) सांप्रदायिक सद्भावनाही उच्च पातळीवरील संस्कृती आहे.
- ४) समता हे मुख्य सर्व श्रेष्ठ होय असे गांधी मानतात.

संशोधन पध्दती : प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता द्वितीय स्रोताचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील प्रकाशित लेख, मासिके, शासनाचे अहवाल, आणि इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरण्यात आली आहे.

महात्मा गांधीजींचे समतेसंबंधी विचार :

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

73

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

सामाजिक व सांप्रदायिक सद्भावना जोपासणी : समाजातील विविध अनिष्ट प्रवृत्ती दूर करून अधिक चांगला समाज कसा निर्माण होईल हा गांधीजींच्या समोर मोठा प्रश्न होता. म्हणून गांधींनी स्वतः समोर काही आदर्श ठेवले होते. सत्याग्रह आणि अहिंसा ही दोन तत्त्वे गांधीजींच्या विचारांचे मुळाधार होते. पण त्यांनी केवळ तत्वज्ञान म्हणून तो तत्त्वे स्विकारलेली नसून ते जुलूम आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे मार्ग म्हणून स्विकारली होती. माणूसकी हा माणसाच्या सर्व संस्कृतीचा व समान जीवनाचा आधार आहे. ही माणूसकी माणसाने गमावल्यानंतर समाजजीवनाचा आधार नष्ट होईल. म्हणून प्रत्येक माणसाने उत्तम माणूस बनावे असे गांधीजींनी म्हणत.

सांप्रदायिक सद्भावना जोपासणे ही उच्च पातळीवरील संस्कृती आहे. भारतीय प्रजासत्ताकाचे ऐक्य राखण्यासाठी ती आवश्यक आहे. सन १९३१ मध्ये भगतसिंग व इतर क्रांतीकारकांना उद्देशून यंग इंडियामध्ये लिहिलेल्या लेखात गांधींनी म्हटले आहे की, हिंदू-मुस्लीम ऐक्य, स्त्री-पुरुष समता, मागास जातींना विकासासाठी पुरेसा अवसर ही स्वतंत्र भारताची तीन महत्त्वपूर्ण मूल्ये असणार आहेत. ती जपण्याची जबाबदारी सर्व स्त्री-पुरुषांनी स्वीकारणे गरजेचे आहे.

सात सामाजिक महापातके : गांधीजींनी सामाजिक एकता प्रस्थापित करण्यासाठी सात सामाजिक पातके सांगितली त्याचे आचरण प्रत्येकाने केल्यास प्रगतीची, समतेची दिशा अधिक स्पष्ट होईल.

१) तत्वविहीन राजकारण, नितीविहीन व्यापार, चारित्र्य विहीन शिक्षण, विवेकविहीन विकास. मानवताविहीन विज्ञान, श्रमविहीन संगती, त्यागविहीन पूजा व्यर्थ आहे, असे महात्मा गांधी म्हणतात.

जीवनपध्दतीचे विश्लेषण :

- १) संयम - मर्यादांचे तत्वज्ञान, निसर्गाच्या लुटीलाही मर्यादा आहे.
  - २) क्षमता - जाती, धर्म, वंश, लिंग, भाषा यावरून भेदाभेद न करणे.
  - ३) सादगी - साधेपणा म्हणजे गबाळेपणा नव्हे.
  - ४) स्वावलंबन - परावलंबन नको.
  - ५) स्वदेशी - ग्रामोद्योग व ग्रामस्वावलंबनाचा विचार.
  - ६) शरीरश्रम - प्रत्येकाला शरीरश्रम करता यावे यासाठी चरखा दिला.
  - ७) समुहजीवन - सामुहिक परिश्रम, सामुहिक प्रार्थना, सामंजस्य, आश्रमी जीवन या समुहजीवनाच्या पाठशाळाच होत्या आणि परस्पर सामंजस्य हा त्याचा आत्मा होता.
- सामाजिक सुधारणांना महत्त्व:** गांधीजी म्हणत की, भारत देश हा ज्याप्रमाणे हिंदूंचा आहे, त्याचप्रमाणे तो मुस्लीमांचा, पारशींचा व अहिंदूंचा आहे. कोणताही धर्मभेद न मानता संपूर्ण भारतीय नागरिकांच्या प्रतिनिधीचे राष्ट्र म्हणजे भारत होय.

'मानव तितुका एकच आहे, नीच न कोणी उच्च, हाच आपूला धर्म खरोबर हीच आपुली चाणी.' अशी गांधींची धारणा असलेली दिसून येते. परंपरागत समजुतीच्या

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

माध्यमातून अस्पृश्यांवर अन्याय होत होते. महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी इ.स. १९२७ मध्ये काँग्रेस अधिवेशनात मांडलेल्या अस्पृश्यता निवारणाच्या ठरावकस गांधीनी पाठींबा दिला. अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंक आहे, हे त्यांचे बचनही प्रसिद्ध आहे. थोडक्यात परंपरा प्रमाण न मानता समता हे मूल्य श्रेष्ठ आहे, असे गांधीजी म्हणत.

गांधीजींच्या चिंतनावर महात्मा फुले, आंबेडकर यांच्या न्यायबुद्धीचा तसेच उदारमतवाद, भावसेवाद, रक्षाधर्म यांचाही प्रभाव असलेला दिसून येतो. यातूनच त्यांचे समतेविषयक विचार पुढे येतात. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी गांधीनी विश्वस्ताची संकल्पना स्पष्ट केली.

निष्कर्ष : आधुनिक काळात केवळ भारतामध्ये नव्हे तर संपूर्ण विश्वामध्ये कमी-अधिक प्रमाणात जाती, धर्म व संप्रदाय यांचे स्रोत माजलेले दिसून येत आहे. मानवतेच्या मूल्यांना मोठ्या प्रमाणात पायदळी तुडविले जात आहे. त्यातून विषमता फोफावण्याचा मार्ग सुकर झाला आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे गांधीजींच्या कार्याचे मुळे आम्ही कधी विचारातच घेतलेले नाही. तळागाळापर्यंत गांधींचे विचार पोहचविण्यासाठी काही स्वार्थी मंडळी अडथळे ठरत असलेले दिसून येतात. प्रत्येक व्यक्ती हा त्याच्या जीवनाचा शिल्पकार असतो. याची जाणीव प्रत्येकाने ठेवली पाहिजे. म्हणून गांधीजींच्या विचारांचे बुद्धीच्या कसोटीवर परिक्षण करून त्यांचे आचरण होणे आवश्यक आहे.

आजच्या काळात मानवी प्रगतीच्या नावाखाली अतिमहत्वाकांक्षेपाटी भौतिक साधन सामुग्री बरोबरच मानवी मूल्य रसातळाला जाऊ लागले आहेत. अशा परिस्थितीत गांधीजींचे विचारच व्यक्तीला तारु शकतात, हे निश्चित. आजच्या या युगात भोगवाद व चंगळवादाला बळी पडलेल्या बहुतांश व्यक्तीसाठी गांधी विचारांची संजीवनी मोठे औषध ठरू शकते, असे मला वाटते, आजच्या या स्पर्धेच्या युगात आपल्याला स्वतःपुरताच विचार करून इतरांकडे दुर्लक्ष करता येणे शक्य नाही. त्यासाठी गांधीजींचे समतेचे विचार सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविण्याची आपली जबाबदारी झिडकारून घ्याव्यात.

संदर्भसूची :

- १) सोमूने यशवंत, मथन.
- २) बोरालकर कृ.दी., भारतीय विचारवंत.
- ३) डॉ. शृंगारपुरे अरविंद, भारतीय राजकीय विचारवंत.
- ४) महात्मा गांधी, हिंदू स्वराज्य.
- ५) डॉ. भांडे भा.ल., भारतीय राजकीय विचारधारा.
- ६) डॉ. भांगले एम.के., भारतीय राजकीय विचारवंत.

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tal. Ambajogai Dist. Beed 431519

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidya Warta®
Peer-Reviewed International Publication

August 2019
Special Issue

MAH/MUL/03051/2012

ISSN: 2319 9318

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

आणि

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने समाजशास्त्र विषयाअंतर्गत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

वृद्धांच्या समस्या : कारणे आणि उपाय

संपादक

डॉ. बाळासाहेब मुंडे

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributor

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

idyawarta
International Multilingual Research Journal

Date of Publication
26 August 2019

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libilty regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Plz Visit <http://www.vidyawarta.com/02>

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431515

विद्यवाती: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.021(IJIF)

[Signature]
PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431515

38) वृद्धांच्या कौटुंबिक समस्या प्रा. तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव, जि.बीड	
39) वृद्धांच्या समस्या आणि कारणे प्रा. डॉ. गोरे. धी. एम., लातूर	125
40) वृद्धांच्या समस्यांचे कारणमिमांसा प्रा. रामराव चव्हाण, लातूर	127
41) वृद्धांच्या समस्या : कारणे व उपाय मुसळे आनंद रामदास, लातूर	129
42) वृद्धांच्या समस्यांना जबाबदार कारणे प्रा.डॉ.मगर विलास किसनराव, रायगड	131
43) वृद्ध नागरीकांचे कल्याण : एक आव्हान प्रा.डॉ. अंजली जोशी -टेंभुर्णीकर, लातूर	133
44) वृद्धांच्या समस्या : कारणे आणि उपाय प्रा. डॉ. डी. वाय. रणविर, नांदेड	136
45) वृद्ध आणि सामाजिक सुरक्षा डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर, बीड	139
46) वृद्धासंबंधीचे कायदे आणि शासकीय योजना प्रा.डॉ. आर.डी. खताळ, बीड	142
47) वृद्धांच्या समस्यांवरील उपाय योजनांचा अभ्यास डॉ.सौ.मनिषा देशमुख, घाटनांदूर	145
48) वृद्धांच्या कौटुंबिक समस्या प्रा. डॉ.विजय पोकळे, ता. आष्टी जि बीड	147
49) वृद्धांच्या सामाजिक समस्या डॉ. बी.एल. म्हस्के,, जालना	150
50) वृद्धांच्या सामाजिक सुरक्षिततेची दयनीय अवस्था एक अध्ययन सुकेशिनी संजय जोगदंड, अंबाजोगाई जि. बीड	153

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

वृद्धांच्या समस्यावरील उपाय योजनांचा अभ्यास

डॉ.सौ.मनिषा देशमुख
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रस्ताविक :

जन्मास आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला बालपण, तरुणपण आणि म्हतारपण या तीन प्रमुख अवस्थांमधून जावे लागते. आयुष्याचा शेवट हा मृत्यूद्वारे होत असतो. ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि सन्यासाश्रम या प्रत्येक आश्रमावस्थेमध्ये मानवाच्या कर्मांचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यातील साठ वर्षांपूर्वील काळ हा साधरणपणे वृद्धपकाळ म्हणून ओखळला जातो. आजच्या प्रदुषणाच्या युगामध्ये तारुण्यपणातच म्हतारपण येऊ लागल्याचे दिसत आहे. कृतीम पदार्थांच्या सेवनामुळे आरोग्यावर विघातक परिणाम होऊ लागले आहेत. त्यामुळे आयुष्यमान घटत चाललेले दिसून येते.

वृद्धांच्या विविध समस्या आहेत त्यामध्ये प्रामुख्याने कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, वैयक्तिक, शारिरिक, मानसिक या समस्यांवरील विविध उपाययोजनांच्या बाबतीत पूर्वापासूनच प्रयत्न झालेले दिसून येतात. आज ही अनेक सेवाभावी संस्थांच्या माध्यमातून वृद्धांना सर्वांतोपरी मदत होताना दिसते. वृद्धाश्रमाच्या माध्यमातून व त्यांच्या मानसिकतेत परिवर्तन करून, त्यांना प्रेरणा प्रोत्साहन देण्यात येत असते. सदरील शोधनिबंधात वृद्धांच्या समस्यांवरील उपाययोजनांचा अभ्यास प्रकर्षाने समाविष्ट केला आहे.

उद्दिष्टे :

- 1) वृद्धांच्या विविध समस्या अभ्यासणे.
- 2) वृद्ध व्यक्तींच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे.
- 3) वृद्धांच्या समस्यांवरील उपाय योजना अभ्यासणे.

गृहितके :

- 1) वृद्धांना काळानुरूप अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.
- 2) वृद्धपकाळात निर्माण झालेल्या समस्या वृद्धांसाठी जीवघेण्या ठरतात.
- 3) वृद्धांची चांगली मानसिकता टिकवून ठेवणे सर्वांसाठीच प्रेरणादायी ठरेल.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता द्वितीय स्रोताचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संघर्ष ग्रंथ वर्तमान पत्रातील प्रकाशित लेख, मासिके, शासनाचे अहवाल, आणि इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरण्यात आली आहे.

वृद्धांच्या समस्यांवरील उपाय :

वृद्धावस्थेमध्ये शारीरिक दुर्बलता निर्माण होण्यास प्रारंभ होतो वाढत्या वयाबरोबर शरीर खंगत शरीराचे सांधे दुखतात. दात पडतात, कानाने ऐकू येत नाही, क्रमरेत बाक निर्माण होतो, डोळ्याने कमी दिसते, अशाप्रकारच्या इतर अनेक अडचणी वृद्धावस्थेत निर्माण होतात. म्हणून त्यांची शारीरिक दुर्बलता त्यांना परावलंबी करते. अशावेळी कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी वृद्धांची काळजी घेणे गरजेचे आहे.

वृद्धांच्या समस्या सोडविण्यासाठी पाश्चीमात्य देशांनी केलेले प्रयत्न : वृद्धांच्या प्रश्नाविषयी जाण पाश्चात्य समाजात सतराव्या शतकापासून निर्माण झाली. इंग्लंडमध्ये १६०१ मध्ये दारिद्र्य विधी संमत झाला. त्या अन्वये वृद्ध व्यक्तींच्या पोषणाची शासनाची जबाबदारी मान्य करण्यात आली. जर्मनीमध्ये ऑटो फोन बिस्मार्क याने वृद्धांसाठी १८८० च्या दशकात सर्वप्रथम वृद्धवेतन योजना सुरु केली. त्या धर्तीवर अनेक युरोपीय राष्ट्रातून वृद्ध वेतन योजना सुरु करण्यात आल्या. आज जगभरातील शंभराहून जास्त देशात वृद्धांसाठी कोणत्या ना कोणत्या रुपात अर्थसहाय्याच्या योजना सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमा अंतर्गत राबविल्या जातात.

समाजधारणेसाठी व संवर्धनासाठी वृद्धांचे केवळ संगोपण, संरक्षण आणि देखभाल करणेच नव्हे तर त्यांनाही आत्मसन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क आहे. या कल्पनेचा उद्घोष संयुक्त राष्ट्रांच्या ३ डिसेंबर १९८२ च्या सर्वसाधारण सभेत करण्यात आला. संयुक्त राष्ट्रांच्या अंतर्गत 'हेल्प एज इंटरनेशनल' या संघटनेने वृद्धांच्या हक्क व सवलती सामाजिक कर्तव्य व जबाबदारी यांचे भान वृद्धांमध्ये जागविण्याचे कार्य केले आहे.

१८३४ मध्ये दारिद्र्यविधी कायद्यात काही सुधारणा घडवून कंगालसाठी व वृद्धांसाठी श्रमगृहे उभारण्यात आली. १९२५ मध्य इंग्लंडमध्ये वृद्धांसाठी सामाजिक विमा योजना सुरु करण्यात आली. १९४० मध्ये वृद्धांसाठी विविध कल्याणकारी उपक्रम इंग्लंडमध्ये राज्य कल्याणकारी योजनेच्या अंतर्गत राबवण्यात आले. अमेरिकेत १९७१ मध्ये ग्रे पॅथर्स ही वृद्धांची क्रियाशील संघटना स्थापन झाली. समाजामध्ये वृद्धांविषयी सकारात्मक भान जागृत करावे हा या संघटना

स्थापन करण्या मागचा उद्देश होता.

वृद्धांच्या समस्या सोडविण्यासाठी भारतात झालेले प्रयत्न :

भारतात वृद्ध वडिलधांज्याच्या पालन पोषणाची व्यवस्था मुख्यत्वे त्यांच्या कुटुंबातून पूर्वापार होत आली आहे. आदयापही कुटुंबसंस्था हाच वृद्धांच्या निर्वाहाचा मुख्य आधार आहे. पूर्वीच्या काळी निराधार वृद्धांना धर्मशाळा, मठ, मंदिरे अशा धार्मिक स्थळी सामान्यता आश्रय मिळत असे. विशेषता तिरुक्षेत्राच्या ठिकाणी वृद्धांची भोजन-निवासाठी सोय होत असे. भारतात वृद्धकल्याण कार्यक्रमाची योजनाबद्ध सुरुवात एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली. काही सेवाभावी संघटनांनी या काळात वृद्धांसाठी मदत कार्य सुरु केले. १८४० मध्ये बंगलोर येथे स्थापन झालेली द फॅड इन नीड सोसायटी ही वृद्ध विकलांगांसाठी कार्य करणारी अशी स्वरूपाची पहिलीच संस्था होय. त्यानंतर १८६५ मध्ये पुणे येथे डेव्हिड ससून इन्फर्म असालयम ही संस्था स्थापन झाली. तिच्या मार्फत वृद्धांना अन्न, वस्त्र, निवारा पुरविला जात असे. ही संस्था निवारा या नावाने आजारी वृद्धांसाठी मदतकार्य करीत आहे.

वृद्ध व अपंग व्यक्तीसाठी सेवाकार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थाना शासनाच्या केंद्रीय, समाजकल्याण मंडळाकडून व राज्यशासनाकडून आर्थिक सहाय्य वा अनुदान दिले जाते. काही राज्यांनी शासकीय पातळीवर वृद्ध वेतन देण्याचीही सोय केलेली आहे. तसेच शासकीय कर्मचाऱ्यांना निवृत्ती नंतरही औषधोपचाराच्या सवलती अनेक राज्यांनी चालू केल्या आहेत. भारतामध्ये 'हेल्प एज इंटरनॅशनल' या संघटने अंतर्गत 'हेल्प एज इंडिया' ही संस्था (१९७६) वृद्धांविषयी सेवाकार्य करीत आहे. याच संस्थेच्यावतीने जयपूर येथे १९९३ मध्ये पहिली 'अखिल भारतीय वृद्ध परिषद' भरविण्यात आली व भारतातच १९९४ मध्ये पहिली 'जागतिक वृद्ध परिषद' भरविण्यात आली.

निष्कर्ष :

- १) वृद्धांसाठी सेवाकार्य करणाऱ्या संस्थांची माहिती कुटुंबातील सदस्य व नातेवाईकांनी करून घेणे गरजेचे आहे, जेणेकरून त्यांच्यामध्ये वृद्धांविषयी सेवाभाव वाढीस लागेल.
- २) वृद्धांना मानसिक आधाराची गरज असते हे वेळीच ओळखून त्यांना प्रत्येक निर्णयामध्ये सहभागी करून घेणे गरजेचे आहे.
- ३) वृद्धांचे संगोपन शासनमार्गानेच व्यवस्थित होते ही कुटुंबातील सदस्यांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. प्रेम, माया, जिव्हाळा या बाबी कुटुंबातूनच वृद्धांना प्राप्त होतात, याची कुटुंबीयांनी जाणीव ठेवणे गरजेचे आहे.
- ४) आपल्या बाल्य व तरुण्यवस्थेत आपला आधार आपले

आई-वडील व कुटुंबातील इतर सदस्य

असतात. तेव्हा त्यांच्या वृद्धपकाळात आपण त्यांचा सर्वांतपरी आधार बनने गरजेचे आहे.

५) कुटुंबात होणारी, मानहानी होणाऱ्या अपमाने यामुळे सर्व स्तरातील बहुतांश वृद्ध व्यक्ती वृद्धाश्रमाकडे आकर्षित होताना दिसून येत आहेत. त्यासाठी कुटुंबामध्ये मान सन्मानाचे प्रथम स्थान वृद्धांना देणे गरजेचे आहे.

६) वृद्ध व्यक्तींचे पालन पोषण योग्य प्रकारे होण्यासाठी शासनाच्या माध्यमातून कुटुंबातील सर्व व्यक्तींचे सातत्याने समुपदेशन होणे गरजेचे आहे.

७) पाल्ये जर वृद्ध आई-वडीलांचा सांभाळ करणार नसतील तर त्यांच्या बाबतीत शासनाच्या माध्यमातून कडक पाऊले उचलणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) डॉ.काचोळे दा.धो.- लोकसंख्या आणि विकास
- २) आहुजा राम - भारतातील सामाजिक समस्या
- ३) डॉ.काचोळे दा.धो.- विद्यटनात्मक सामाजिक समस्या
- ४) Mr.Vikas Pedia in /Social

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue August 2019

विद्यावाती
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स.पूर्व ते इ.स. २०१९)

संपादक
डॉ. मुकुंद अ. देवर्षी

(Signature)
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

06

मराठवाडा प्रदेशातील विद्या : कला, स्थापत्य यांचा विकास

प्रा. गंगणे अमोल उत्तमराव
इतिहास विभाग

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई, जि.बीड.

*****

प्रस्तावना :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतीय विविधतेत प्रशासकिय नियोजना करीता आंध्रप्रदेश, तामीळनाडू, केरळ, मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या प्रशासकिय कार्याकरीता सहा विभाग स्थापन करण्यात आले आहेत. त्या मध्ये मराठवाडा हा एक प्रशासकिय विभाग असून या विभागात औरंगाबाद, जालना, परभणी, नांदेड, हिंगोली, लातूर, उस्मानाबाद, बीड या सात जिल्हयांचा समावेश आहे.

मराठवाडयात जाती, धर्म, धार्मिक संप्रदाय, धार्मिक पंथ, धार्मिक ग्रंथ, मंदिरे, प्रार्थना स्थळे, खान-पान, राहणीमान, आलंकार, सन-उत्सव, गड, किल्ले, शिल्पकला, हस्तकला, शैक्षणिक विद्या, कला कौशल्य इत्यादी विविधता दिसून येते. मराठवाडयातील विद्या, कला कौशल्य यांची स्थापना व विकास कशा पध्दतीने होत आहे. यांचे ऐतिहासिक अध्ययन करण्याकरीता खालील प्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

अध्यापनाची उद्दिष्टे :

१. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांचा विकास जाणून घेणे.
२. मराठवाडयातील कला, स्थापत्यामधील विविधतेचा अभ्यास करणे.
३. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांचा इतिहास जाणून घेणे.

प्रस्तुत उद्दिष्टांच्या पुर्ततेकरीता पुढील प्रमाणे गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

ग्रहितके :

१. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांना ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे.
२. मराठवाडयातील विद्या, कला स्थापत्य यांच्या विकासाला धार्मिक घटक कारणीभूत आहे.
३. विद्या, कला स्थापत्यामध्ये धार्मिक संस्कृती आणि जीवन पध्दतीचे चित्रण दिसून येते.

सदरील गृहितकांच्या अध्ययना करीता पुढील प्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत अध्ययना करीता प्रामुख्याने द्वितीय स्रोताचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्या मध्ये प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्र, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट इत्यादी होय.

अध्ययनाची व्याप्ती :

अ) विद्याकला स्थापत्य :
विद्या, कला, स्थापत्य या घटकामध्ये लिखानकला, नक्षीकला, अवजार निर्मिती इत्यादी घटकांचा समावेश होय. या विद्याकला स्थापत्यांची निर्मिती आणि विकास साहित्यातील वर्णनावरून स्पष्ट होते.

१) साहित्यातून वर्णन व विकास :

यादव कालीन महानुभव साहित्यातून विद्या कलेची निर्मिती ही दगड, विटा, लाकुड, झाडांचो पाने, साल यांच्या वर केलेले लिखान आणि त्यावर निर्मिती केलेली नक्षी चित्रातून झालेली आहे. दगड, विटा, लाकुड यावरील लिखानात त्या काळातील मानीव जीवनाचे स्वरूप, कलंव्य, त्यांची संस्कृती प्रामुख्याने दर्शविलेली आहे. नक्षी चित्राच्या माध्यमातून मानवी जीवनाच्या कार्यांचे प्रदर्शन आणि त्यांच्या शारिरीक कला, शौर्य, कसरती यांची विद्या प्रदर्शात होते. त्याच बरोबर निसर्गाच्या सौंदर्याचे आणि निसर्गाचे महत्त्व याचा ही समावेश करण्यात आलेला आहे. शिलालेखाच्या माध्यमातून राजवंशाचा इतिहास तत्कालीन धार्मिक जीवनाची परिस्थिती याचे वर्णन करण्यात आले आहे.

शिलालेखनाच्या अध्यापनावरून विद्या कलेचा विकास घडून आलेला दिसून येतो. शिला लेखनाच्या ऐतिहासिक संशोधनातून आधुनिक विद्या कलेची प्रगती झालेली आहे.

२) कला स्थापत्याचा विकास :

कला स्थापत्याचा विकास हा दगडावर कोरण्यात आलेल्या

मुर्ती, लेणीवरील चित्र, लाकडवार कोरण्यात आलेली नक्षी गडांची व किल्ल्यांची बांधणी मंदिरांची व राजवाड्यांची रचना इत्यादी वरून हस्तकलांचा विकास घडून आलेला आहे. त्याच बरोबर कला स्थापत्यामध्ये हस्त कलेतुन निर्मित केलेल्या वस्तु ही समावेश होतो. या कला स्थापत्यांचा संदर्भ औरंगाबाद जिल्हयातील अर्जोटा, वेरुळ येथील शिल्प शैलीतील लेण्या कंधार येथील मुर्तेशिल, आँडा नागनाथ येथील नागनाथाचे मंदीर, बीड येथील कंकालेश्वर मंदीर, शिल्पावर कोरलेल्या देवदेवतांच्या मुर्ती, पशु, पक्षांच्या कोरीव मुर्त्या, मंदीरावरील नक्षीकाम दिसून येते. या कला स्थापत्यांचा विकास ऐतिहासिक संशोधन साहित्यातून घडून आला आहे.

महत्त्व :

मराठवाडा प्रदेशातील विद्या, कला स्थापत्य यांच्या अध्यापनामुळे मराठवाड्यातील इतिहास कालीन विद्या कला स्थापत्यांच्या अध्ययनातून ऐतिहासिक-संस्कृती, जीवन पध्दती कशी होती याचा अनुभव घेता येईल. त्याच बरोबर ऐतिहासिक कला गुणांचा उपयोग आधुनिक पिढीला होईल.

संदर्भ सुची :

१. सामाजिक संशोधन पध्दती :- रा.ना.घोटाळे
२. मराठवाडा एक शोध :- अरुणचंद्र शं. पाठक
३. शिलधर राजवंशाचा इतिहास व कोरीव लेख :- वा.वि. मिराशी
४. भारतीय मुर्तिशास्त्र :- नि.पु.जोशी
५. भारतीय पुरातत्व-एक समालोचन :- प्रा.ह.धी. सांकलिया

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

07

' मराठवाड्यातील धार्मिक पर्यटन उद्योगातील संधी '

प्रा. भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव
इतिहास विभाग,
संभाजी कॉलेज, मुरुड, ता.जि.लातूर

प्रस्तावना :

माणूस एखाद्या ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातो. त्याला पर्यटन म्हटले जाते. प्राचीन काळी याला देशाटन असे म्हटले जायचे. Tour या इंग्रजी शब्दापासून Tourism ही शब्द निर्मित झाली. भारतात प्राचीन काळापासून धार्मिक स्थळांना भेटी देणे तेथील माहिती प्राप्त करणे, देवदर्शन घेणे या उद्योगातून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात असत. याला प्राचीन काळी वारी किंवा यात्रा असेही म्हटले जात होते. यामागच्या मुळ उद्देश त्या प्रदेशाचा इतिहास जाणून घेणे, आनंद उपभोगणे, नवनवीन लोकांना भेटणे, त्याच्या संस्कृतीची माहिती मिळवणे हा उद्देश असतो. परंतु प्राचीन काळातील यात्रा वारीला आधुनिक काळातील उद्योगाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. व हा उद्योग पर्यटन उद्योग म्हणून ओळखला गेला. हा उद्योग एक सेवा करण्याचा उद्योग असून या क्षेत्रात दिल्या जाणाऱ्या सेवांवरच हा उद्योग अवलंबून आहे. जर अती उत्तम प्रकारच्या सेवा आपण वाहेरून घेणाऱ्या पर्यटकांना उपलब्ध करून दिल्या तर हा उद्योग भरभराटीला येण्यास फार काळ लागत नाही. थोडक्यात आपण दिलेल्या सेवांवरच या उद्योगाचे यश अवलंबून असते. मराठवाड्यात आज अनेक जागतिक दर्जाची स्थळे आहेत ज्यामुळे जगातील लोक मराठवाड्याकडे आकर्षित होऊन जगाचे लक्ष आपण मराठवाड्याकडे आकर्षित करू शकतो. परंतु दुर्दैवाने असे म्हणावे लागेल कि वाहेरून घेणारे पर्यटक मराठवाडा, औरंगाबाद, अर्जोटा, वेरुळ पुरतेच मर्यादित उद्योगाची मराठवाड्यात भरणे एखाद्या देशात, परदेशात व ३ जाणे म्हणजे पर्यटन होय " असे यांनी केली आहे.

प्रा. भोसले

रा. भोसले
संभाजी कॉलेज
मुरुड, ता.जि.लातूर

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

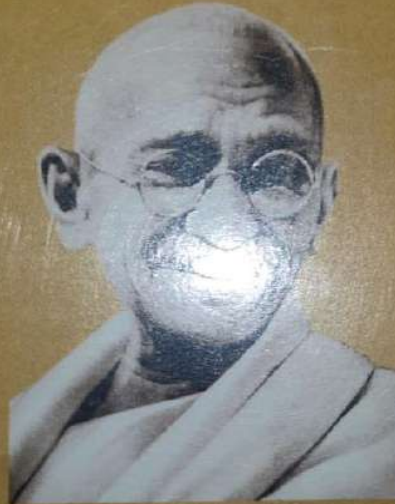
1 October, 2019

Organized by

Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

विस्तृत-विषय

- महात्मा गांधी आणि ग्रामसुधारण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे | १२
संबंधी महात्मा गांधी यांचे अतीत 'भय' | प्रा.ता.प. डॉ. शरद कुलकर्णी /
गुराणे कोळे | २८
गांधी कस्तूरबा गांधी यांच्या याच विषय | २९
महात्मा गांधी यांच्या याच विषय | डॉ. आर.ए.ए.ए.डो. | २७
महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | डॉ.सुधीर आ. येवले | ३१
महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा.गडदे भारती बा. | ३३
महात्मा गांधी यांचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ.सुरेश टी. सागळे | ३९
आधुनिक जगात महात्मा गांधी यांचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२
आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
महात्मा गांधी यांचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडपे | ५०
महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनादास हि.नोळे | ५३
गांधी यांच्या विचारांचो आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
गांधी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
महात्मा गांधी यांचे समतेसंबंधी विचार | डॉ.सौ.मनिषा देशमुख | ७३
महात्मा गांधी यांचे समतेचे तत्त्व : एक अभ्यास | डॉ.भाऊराव धोंडिवा मुंडे | ७६
महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ.अरुण दळवे | ८१
महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विकास बाबतचे विचार | गादेकर पी.सी. | ८५
महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ.संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१
महात्मा गांधी यांच्या साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडपे | ९६
महात्मा गांधी यांच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दत | ९८
व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधी यांचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. दिगोळे बालाजी वि. | ११७
गांधी यांना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ.अर्जुन मोरे | १२५
म.गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार जा. चाटे | १२९
म.गांधी यांचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
खादी - आर्थिक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधी यांच्या ... | डॉ. रामभाऊ काराड | १४३
बदलाच्या परिस्थितीत महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक... | सागर कुलकर्णी | १४९

३३. भ्रमोत्थान - काल, आज, उद्या | प्रा.पटेल अनुसुधा ए. | १२१
३४. महात्मा गांधी : एक सत्याची प्रयोगशाळा | डॉ.रुहेनाड बी.पी. | १६३
३५. महात्मा गांधीचे संबोधन तत्त्वज्ञान एक दृष्टिकोण | गौतम यादवकाड | १६५
३६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक अर्थ एक अवलोकन | डॉ. कालिदास दि.फड | १६८
३७. गांधीवाद विचारांचो प्रासंगिकता | डॉ.संतोष कोल्हे | १७१
३८. महात्मा गांधी यांचे भारतीय राष्ट्रीय ... | जयश्री पं. पोटपल्लेवार | १७९
३९. सत्य आणि अहिंसेचा वर्तमान काळात ही उपयोगिता ... | पवार बी.टी. | १८३
४०. म.गांधी यांचे ग्रामस्वराज्याची कल्पना आणि ... | डॉ.कुंभारकर के.जी. | १८८
४१. मराठी साहित्याची प्रेरणा : महात्मा गांधी | डॉ. लहू दि. वाघमारे | १९१
४२. गांधी यांचे अहिंसावादी विचार | संजय मोहाडे | १९७
४३. महात्मा गांधी यांचे सत्य आणि अहिंसे संबंधी विचार | नवनाथ जा. पवळे | २०३
४४. महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकात्मताविषयक विचार ... | सोनवणे जी.एन. | २०५
४५. गांधी यांचे विचार - स्त्रियांसाठी वरदान... | सय्यद अफरोज अहमद | २०९
४६. म. गांधी यांचे राजकीय विचार | नितीन शिंदे | २१२
४७. महात्मा गांधी व अस्पृश्यता निर्मूलन | श्रीमती. धुमाळ सीमा का. | २१५
४८. महात्मा गांधी यांचे पर्यावरण विषयक विचार : ... | डॉ.पिसाल हरिदास जी. | २१८
४९. राष्ट्रपिता म.गांधी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत ... | डॉ.आचार्य आर.डी. | २२०
५०. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार :- एक दृष्टिकोण | मनिषा धनराज केंद्रे | २२३
५१. महात्मा गांधी यांचे समाजसुधारणा विषयक विचार | अंबुरे ऋषिकेश स. | २२७
५२. परकीयांच्या नरजेतून गांधी मिमासा | डॉ.सदाशिव बा. दंडे | २३२
५३. म. गांधी आणि सत्याग्रह | डॉ. जगदिश देशमुख | २३५
५४. महात्मा गांधी ग्रामस्वराज्य | डॉ.सो.ममता म. देशमुख | २४२
५५. महात्मा गांधी यांचे आरोग्य व आहार विषयक विचार | डॉ. अरविंद व.कदम | २४५
५६. गांधी विचार हि काळाची गरज | डॉ. गंगणे आर.व्ही. | २४९
५७. महात्मा गांधी यांच्या 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पनेची ... | डॉ.जे.के.भालेराव | २५३
५८. गांधी : काल, आज आणि उद्या | डॉ. शामराव म.लेंडवे | २५७
५९. महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचारांची... | डॉ. निलेश व्ही. होदलुरकर | २६०
६०. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | डॉ. एस.एम. कोनाळे | २६६
६१. महात्मा गांधी यांच्या विचारांची ... | चिक्टें व्यं. दगडू / डॉ. लिंगाडे ओ.व्ही. | २६९

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये

प्रा.मकरंद जोगदंड
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

डॉ.अर्जुन मोरे
(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)
वसुंधरा महाविद्यालय, घाट

प्रास्ताविक : महात्मा गांधीजी हे उक्ती आणि कृती यात सम्य वाळगणारे मानवत पुरुष होते. त्यांच्या नसा-नसात सर्वधर्म समभाव, बंधूत्व, प्रेम, सहकार्य, मानव-सर्वांगीण विकासाची मूल्य असलेली दिसून येतात. आज संपूर्ण विश्वामध्ये गांधी व्यक्ती या ऐवजी महात्मा गांधी म्हणजे विचार व जगण्याचा दृष्टीकोन असे म्हटत वावगे ठरणार नाही. म्हणून आईनस्टाईन म्हणतात. 'डाडामांसाचा हा महात्मा आमच्यामध्ये होऊन गेला, हे कदाचित भावी पिढीला खरे वाटणार नाही.'

स्वाभिमानाबरोबरच महात्मा गांधींनी देशाला स्वनिष्ठेचे शिक्षण दिली. ज्या म्हणजे आपल्याजवळ असलेल्या साधनांच्या माध्यमातून आपल्या स्वतःच्या पाठोपाठ उभे राहू व एक एक पाऊल विकासाच्या आणि प्रगतीच्या दिशेने पुढे टावू. आत्मविश्वास होय. अशाप्रकारचा आत्मविश्वास स्वावलंबनाने आणि स्वनिष्ठेचे निर्माण होतो. राजकीय पारतंत्र्यात आणि आर्थिक दृष्टीने देशाला मानवादाच्या नैतिक अधिष्ठानावर स्वाभिमानाने आणि स्वनिष्ठेने काठ मान करून राहणे शक्य आहे, हे गांधींनी स्वतःच्या उदाहरणातून सिद्ध करून दाखविले. म्हणूनच नैतिक जीवन मूल्यांवर त्यांनी भर दिलेला दिसून येतो. यदरील निवंधातून गांधींनी सांगितलेली जीवनमूल्ये व्यक्ती विकासासाठी कशी तारक अशा विषयी विवेचन करण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे :

- १) गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवन मूल्ये अभ्यासणे.
- २) श्रमिक व कामगार संघटनांचे कार्य अभ्यासणे.
- ३) गांधीजी विश्वस्ताची संकल्पना अभ्यासणे
- ४) गांधींचा स्वच्छतेचा दृष्टीकोन अभ्यासणे.

गृहितके :

- १) गांधीवाद म्हणजे एक विचार व जगण्याचा दृष्टीकोन होय.
- २) श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन याचा आदर्श आपल्या प्रत्यक्ष कृतिपूर्ण वागण्यातून गांधींनी जगता समोर ठेवला आहे.
- ३) जीवनमूल्यांच्या पालनातून सर्वांगीण विकासाकडे झेप घेता येते.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

गांधीजींची जीवनमूल्ये आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सर्वमान्य झाली

आहेत.

शोधन पध्दत : प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोत संशोधन पध्दतीचे अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रांची प्रसिद्ध लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, इ. चा अवलंब केला आहे. तसेच राष्ट्रीय शोधनिबंधाच्या मांडणीकरीता वर्णनात्मक संशोधनपध्दतीचा परंपर्यावर आलेली आहे.

महत्त्वा गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवन मूल्ये :

१) **श्रमजीवन :** गांधीजींच्या विचारांवर जॉन रस्किनच्या विचारांचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव होता. कुठल्याही व्यक्तीचे श्रम हे सारख्याच मूल्याचे असते. या रस्किनच्या विचारांवर त्यांची श्रम्य होती. काम करणाऱ्याची व काष्ट उरसणाऱ्याची त्यांचा वाटा काढा नये, म्हणून सर्वांनीच श्रम केले पाहिजे, असे गांधीजी म्हणतात. श्रमिक, कामगार संघटनांना गांधीजी महत्त्व दिले व म्हटले की या संघटनांचा आधार अहिंसा हाच असला पाहिजे. फिनिस व टॉलस्टॉय फार्म मधील प्रत्येक काम उदा. शेत, वोगकाम, सुतारकाम, मोचीकाम, न्हावीकाम, स्वयंपाक ही कामे सत्याग्रहीनींच पार पाडली पाहिजेत. असा गांधीजींचा दंडक होता. स्वतः गांधीजी सुतार कामातील कला हस्तगत केली होती. त्यामुळे सर्वांनाच अंगमहनतीची सवय लागली होती. किमान भावुरी पुरते श्रम प्रत्येकजण करित होता.

२) **वात्रिकीकरणस तिव विरोध :** गरीब व श्रीमंत यातील दरी मोठ्या प्रमाणात वाढण्यास मोठमोठ्या यंत्रांवर आधारित उत्पादन पध्दती जबाबदार आहे. कारखान्यांतून येणाऱ्या सहाय्याने फारच मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते. हे भारतासारख्या राष्ट्रांला हितावर ठरणार नाही. औद्योगिककरणामुळे श्रमिकांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण होतंय परंतु विकसित देश अविासित देशांचे शोषण करतात. मनुष्याने यंत्राचा गुलाम होता कामा नये असे गांधीजी म्हणतात.

३) **सर्वधर्म समभाव :** फिनिस व टॉलस्टॉय आश्रमांमध्ये दररोज सायंकाळी सामूहिक प्रार्थना होत असे-हिंदी, गुजराती व इंग्रजी भाषेतील भक्ती गीते ही गायली जात असत. रामायण व कुराणातील काही भागांचे माहिती वाचून दाखविली जात असे गांधीजींचे सन्यासिष्ठ, संवापरायण, निरक्षरजी जीवन, सहकाऱ्यांच्या जीवनातील सुख दुःखाशी तादात्म्य साधणारे विशाल हृदय. तत्परासाठीचा उच्चल त्याम, यामुळे गांधीजींचा सर्व धर्मय सहकाऱ्यांवर प्रभाव पडलेला होता. आश्रमातही हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन, पार्शी आदि वेगवेगळ्या धर्मांच्या पुस्तकांचा संग्रह होता. जात, धर्म, पंथ, लिंग या भेदास धारा दिला जात नव्हता.

४) **खाजगी मालमत्तेस विरोध :** प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या स्वसाधरण गरजा पूर्ण करता येतील एवढीच संपत्ती स्वतःजवळ बाळगणे आवश्यक आहे. अधिकच्या संपत्तीचा वापर समाजाचा विश्वस्त या नात्याने समाजाच्या सेवेसाठी केला पाहिजे. यासाठीच गांधीजी विश्वस्ताची संकल्पना मांडली. त्यागावर निष्ठा ठेऊन २ नावश्यक संपत्तीच्या मोहापासून व्यक्तीने दुर राहिले पाहिजे. माझ्या देहाशिवाय न इयाजवळ कांतीच नाही ही वृत्ती रुजने आवश्यक आहे. आर्थिक विषमता व्युत्पत्तीसाठी मारक ठरते हे लक्षात घेतले पाहिजे असे गांधीजी म्हणतात.

५) **दारिद्र्याचे निर्मूलन :** भारतातील जनसामान्यांचे दैन्य व दारिद्र्य मूल गांधीजी दुःखी झाले. आर्थिक क्षेत्रात प्रामोद्योग कुटीरोद्योग व खेड्यांची स्वयंपूर्णता हे त्यांनी दारिद्र्य निर्मूलनाचे आवश्यक घटक सांगितले. सर्वांचे सुखी-जीवन हेच त्या राष्ट्राचे खरे धन होय असे माणले पाहिजे. देशी उद्योगांना चालना मिळवण्यासाठी गांधीजी चरख्याचा आदर्श समाजासमोर ठेवला.

६) **स्वच्छतेचे महत्त्व :** गांधीजींच्या टॉलस्टॉय फार्ममध्ये मोठ्या प्रमाणात सत्याग्रही वास्तव्यास होते. पण कुठेही कचरा, पाण, उद्रे, खरकटे पडलेले दिसून येत नव्हते. कचऱ्याची जमीनीत खडे करून विखण्यात लावली जात असे. त्यातून खत बनवले जात असे त्यामुळे रोगराई निर्माण होत नसे.

७) **नैसर्गिक उपचार पध्दतीला प्राधान्य :** जीवन साधेपणाने जगाल तर, आजार होणारच नाही मात्र आजार झालाच तर त्यावर नैसर्गिक उपचार पध्दतीद्वारे उपचार करता येईल, असे गांधीजी वाटत असे. पाण्याच्या किंवा उपवासाच्या प्रश्नांनी आणि आहारात बदल करून सर्व प्रकारचे आजार बरे करता येतील यावर गांधीजींचा विश्वास होता. गांधीजी फार्ममधील लुटावत नावाच्या ग्रहस्थाचा जुना दम्याचा विकार, नैसर्गिक उपचाराने बरा केला होता. त्यामुळे लोकांना शुध्द स्वरुपाचे आश्रयस्वाभ फिनिस, टॉलस्टॉय, फार्म वाटत असे.

निष्कर्ष :

१) श्रामुळे श्रमप्रतिष्ठा वाढीस लागते.

२) भांडवलदार व कामगार यांचे संबंध माणूसकीच्या पायावर आधारलेले असावेत.

३) गांधीजींचे स्वच्छतेसंबंधी विचार आजही बकाल व गालिच्छ शहरासाठी, पाणंदयुक्त गावांसाठी अतिशय मार्गदर्शक ठरतात.

४) जॉन रस्किनच्या Un to the last या ग्रंथातील विचारांने औद्योगिक संस्कृतिविषयी गांधीजींच्या मनात प्रतिकूलता निर्माण झालेली दिसून येते.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

५) आश्रमीय जीवनाने सर्व सत्याग्रहींसाठी स्यादकारनाचे वातावरण निर्माण झालेले दिसून येते.

आपल्या त्यागावृत्तीमुळे सर्व धर्मीय सहकाऱ्यांना आकर्षित करण्यासाठी लहचुंबकाची राकती गांधीजींना प्राप्त झाली होती.

७) श्रीमतांचा नैतिक विकास आणि गरिबांचा भौतिक विकास होणे आवश्यक आहे, असे गांधीजी म्हणत.

संदर्भसूची

- १) किष्कीकर रॉय, गांधी नावाचे महात्मा.
- २) पंडीत नरलिनो, गांधी.
- ३) कातकडे पंडीलकजी, गांधीजींचा आध्यात्मिक जीवनयोग.
- ४) गोखले द.ना., मानव आणि महामानव.
- ५) जावडेकर आचार्य, गांधीवाद.
- ६) दै.सकाळ, दि.०२-१०-२०१८, पृ.४.

□□□

Kaish
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Dian
Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

128

Kaish
PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Special Issue August 2019
विद्यावाणी
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/JC/3151/2019
ISSN-2319-9311

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विषया अंतर्गत
राष्ट्रीय चर्चासत्र

मानवी अधिकार :
सद्यस्थिती आणि आव्हाने

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
7a, Ambajogai Dist. Beed 431519

संपादक
डॉ.तात्या बाळकिसन पुरी

vidyawarta
International Multilingual Research Journal

Date of Publication
26 August 2019

www. **विद्यार्ता** .कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

*The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary.
If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.*

Plz Visit <http://www.vidyawarta.com/02>

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal | Impact Factor 6.021(IJIF)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

[Signature]
PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

26) जागतिकीकरण आणि मानवी अधिकार प्रा.डॉ. हनुमंत भूमकर, चौसाळा, प्रा.कोकाटे जी. एस., बीड.	87
27) मानव अधिकार आणि भारतीय संविधान प्रा.डॉ.महादेव रावसाहेब मुंडे, जि.बीड	88
28) भटक्या विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीयांचे मानवी अधिकारानाल स्थान डॉ.साहेब राटोड, पाथरी	91
29) भारतीय राज्यघटना आणि मुलभूत अधिकार प्रा. घुमरे बंडू पंडीतराव, बीड	94
30) मानवा अधिकार सद्यस्थिती आणि आन्धाने अल्पसंख्य, दलित आणि मानवी अधिकार चलवादी हर्षल विरेंद्र	95
31) भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क प्रा. मकरंद जोगदंड, घाटनांदूर, प्राचार्या, डॉ.वनमाला गुंडरे, अंबाजोगाई	97
32) भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे, जालना	100
33) मानवी अधिकार आणि भारतीय संदर्भ डॉ. संतोष कोल्हे, डॉ. सुनिल शिंदे, परभणी	102
34) संयुक्त राष्ट्रसंघटना आणि मानवी अधिकार डॉ. क्षीरसागर दिलीप दगडू, लातूर	106
35) आदिवासी आणि मानवी अधिकार प्रा.डॉ.पी.एस.लांडगे (मोरे), परभणी	109
36) भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार डॉ.लोखंडे बी. वी., बीड	111
37) मानवी हक्क आणि महिला डॉ. सविता भाऊसाहेब नागे, औरंगाबाद	113
38) संयुक्त राष्ट्रसंघटना आणि मानवी अधिकार: एक अभ्यास प्रा.डॉ. हनुमंत एस. भूमकर, श्री. राजाराम दि. निकम, बीड	115

www.vidyawarta.com/ISSN/2319-9318

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.021(IJIF)

Principle
PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

प्रा. मकरंद जोगदंड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

चतुंधरा महाविद्यालय, घाटगांव

प्राचार्या, डॉ.चनमाला गुंडरे

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,

अंबाजोगाई.

प्रास्ताविक :

संपूर्ण नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय देण्याची हमी देण्याच्या संदर्भातील महान व्यावस्था संविधानाच्या माध्यमातून निर्माण झालेली दिसून येते. म्हणूनच भारतीय संविधान हे उदात्त मानवी मूल्यांचा मापदंड आहे, असे म्हणता येईल.

आधुनिक युगामध्ये तळागाळातील मानवी समुदाचे जीवन सुखी व समाधानी झाले पाहिजे व प्रत्येकजण सन्मानाने जीवन जगला पाहिजे, ह्या विचारांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. देशामध्ये वास्तवास असणाऱ्यां प्रजेचा विकास साधला पाहिजे. मात्र अंतिम सत्ता प्रजेच्या नियंत्रणाखाली प्रस्थापित झाली पाहिजे यासाठी मोठा संघर्ष सुरू राहिलेला दिसून येतो. याच महत्वपूर्ण भूमिकेतून भारत देशामध्ये इ.स. २६ जानेवारी १९५० पासून लोकशाहीवादी प्रजासत्ताक राज्य व्यवस्था अस्तित्वात आली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय हीच आजच्या काळाची महामूल्ये आहेत, हे सर्वमान्य झाले.

थोडक्यात व्यक्तीचे अधिकार, स्वातंत्र्य व मानवी प्रतिष्ठ जपणाऱ्या देशाचा सर्वोच्च कायदा म्हणजे संविधान होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य अस्तित्वात असलेली व्यवस्था संविधानातून उदयास आलेली आहे.

भारतीय राज्यघटनेवर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्याचा मोठा प्रभाव असलेला दिसून येतो. हक्क आणि सर्वांगीण विकास यांचे अतुट नाते निर्माण झालेले दिसून येते, हेच संविधानाचे यश होय. म्हणून मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान यासंदर्भातील मौल्यवान बाबींवर सदरील शोधनिबंधात प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

मानवी हक्क संकल्पना :

मानवी हक्क या संकल्पनेला सर्वप्रथम डेविड धारो यांनी आपल्या 'डिस्ट्रीबीटिव्हिजन्स' या ग्रंथात विश्वा समोर आणले. तेंव्हापासूनच मानवी हक्क हा शब्द जागतिक पातळीवर प्रचलित झाला आहे. मानवी हक्कांचा पितामह ग्रीक तन्त्रवेत्ता सेंट थॉमस अक्वायन्स यांना म्हटले जाते. नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना अतिशय सविस्तरपणे मानवी हित साधणाऱ्या विविध पैलूंना प्राधान्य देत जॉन लॉक यांनी प्रतिपादन केली. म्हणून त्यांना नैसर्गिक हक्कांचा जनक असे म्हणतात. त्याचबरोबर मानवाधिकार चळवळीचा पिता म्हणून त्यांचे नाव लौकीक आहे.

मानवी हक्कांचा अर्थ आणि व्याख्या :

मानवी हक्कांना प्रथमतः अधिकार आणि कर्तव्य यांच्याशी जोडणे अत्यावश्यक आहे. हक्कांच्या मजबूतीबरोबर, कर्तव्याचे स्मरण होणे आवश्यक असते. मानवाधिकार मिळविण्यासाठी मानवाला मानवाविरुद्ध मोठा लढा द्यावा लागला. हक्क म्हणजे अशी परिस्थिती किंवा परिस्थितीचा घटक, ज्याद्वारे व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास घडवू शकते, हक्काची निर्मितीही प्रामुख्याने समाजातच होत असते.

१. हेरॉल्ड लास्की - Grammer of Politics या ग्रंथाने असे म्हटले आहे की, "हक्क म्हणजे समाज जीवनातील अशा परिस्थिती की, त्याशिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करणे शक्य होत नाही".

२. संयुक्त राष्ट्रसंघटना - "एखादी व्यक्ती मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजे मानवी हक्क होय".

३. प्रा. टी.एच. ग्रोन - "मानवाच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होय".

४. १९९३ च्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानुसार (कलम-३ नुसार) "मानवी हक्क म्हणजे असे अधिकार की, जे जिवित किंवा व्यक्ती स्वातंत्र्याशी निगडित असतात. आणि ज्यांची भारतातील न्यायालयाकडून अमलबजावणी केली जाऊ शकते. किंवा जे भारताने स्वीकृत केलेल्या आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये अंतर्भूत आहेत".

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

उद्देश पत्रिका :

अर्नेस्ट बार्कर यांनी म्हटले की, 'मानवी अधिकार, स्वातंत्र्य

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.021(IJIF)

Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

यांचा जो 'सार' भारतीय संविधानातून व्यक्त होतो. तो सार म्हणजेच संविधानाची उद्देशपत्रिका होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्यात सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देऊन सर्वांना विचार, उच्चार, श्रद्धा, विश्वास बहाल करून देजा व संधी यांची समानता आणि सर्वांमध्ये असलेला अंधभाव प्रस्थापित करण्याचे अभिप्रेत उद्देशपत्रिकेतून व्यक्त होते. म्हणूनच सर्वांचेच न्यायालयाने भारती लढावत सरानाम्याचे वर्णन 'संविधानाचा आत्मा' असे केले आहे.

मूलभूत हक्क :

भारतीय संविधानातील कलम १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत अधिकारांची तरतूद करण्यात आली आहे. एकूण ६ मूलभूत अधिकार आहेत ते खालील प्रमाणे.

१. समतेचा अधिकार :- (कलम १४ ते १८)

कायद्यापुढे समानता, धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांचा आधार घेऊन भेदभाव न करणे, सर्वांना समान संधी, अस्पृश्यतेचा अंत तसेच शासनाकडून संरक्षण, सैनिकी व सामाजिक क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडणाऱ्यांना गौरवदर्शक किताब देणे हे समानतेमध्ये अपेक्षित आहे.

२. स्वातंत्र्याचा हक्क :- (कलम १९ ते २२)

विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, संरक्षण किंवा संघ स्थापण्याचे स्वातंत्र्य, भारतीय राज्य क्षेत्रात स्वतंत्र संचार करण्याचे स्वातंत्र्य, कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचे व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य, कोणत्याही धंदा आणि व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य, अपराधी व्यक्तीस दिपायी संवेधी संरक्षण, प्राथमिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि अटक, तुरुंगवास व स्थानबद्धतेपासून संरक्षण या सर्व बाबी स्वातंत्र्य या संकल्पनेत अपेक्षित आहेत.

३. शोधणाविरुद्धचा अधिकार :- (कलम २३, २४)

यामध्ये प्रामुख्याने मानवाचा दुष्वापार, चौकिसारी, गुलामगिरी यांचा प्रतिशोध आणि १४ वर्षांखालील बालकांना खाणी या तत्सम धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी या बाबी सामाविष्ट आहेत.

४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार :- (कलम २५ ते २८)

यामध्ये कोणत्याही धर्मास मानण्याचे व आचार, प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य, धार्मिक संस्थांची चल व अचल संपत्तीची मालकी स्वीकारण्याचा, व्यवस्था पाहण्याचा अधिकार शासनास आहे. एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या प्रगतीसाठी कर भरण्यापासून संरक्षण आणि शिक्षण संस्थामधून धार्मिक शिक्षण देण्यास बंदी इ. बाबी सामाविष्ट असलेल्या दिसून येतात.

५. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार :- (कलम २९-३०)

भारतातील कोणत्याही व्यक्ती कोणत्याही भाषा, लिपी व संस्कृती जतन व संरक्षण या अधिकार आणि अल्पसंख्येकामा स्वच्छेनुसार धर्म किंवा शैक्षणिक संस्थांचे चालविण्याचा अधिकार या बाबी सामाविष्ट आहेत.

६. घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार :- (कलम ३२)

मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणासाठी नागरिकांना सर्वोच्च न्यायालयाने दाद मागता येते हा महत्वपूर्ण अधिकार मानवास प्राप्त झाल्याने नागरिकांना इजा पोहचू शकत नाही. पुढील अधिकार न्यायालय देऊ शकतो (१) बंदी प्रात्यक्षीकरण (२) परमादेश (३) प्रतिबंध (४) अंधकार (५) उत्प्रेषण, थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मक उपाययोजनेच्या अधिकारास घटनेचा आत्मा आणि हृदय म्हटले आहे. संविधानातील कलम ३१ नुसार मालमतेचा अधिकार हा इ.स. १९७८ साली झालेल्या ४४ व्या घटना दुरुस्तीनुसार मूलभूत हक्कांच्या यादीतून वगळला आहे. खऱ्या अर्थाने मानवी हक्कांचा जाहिरनामा व मूलभूत अधिकार यांच्यातील असलेले साम्य यामधून प्रामुख्याने मानवी हक्कांना सातत्याने बळ देण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला दिसून येतो.

न्यायालयीन भूमिका :-

कलम ३२ नुसार संविधानातील मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणाचे तबाबदारी न्यायालयावर असलेली दिसून येते. सार्वजनिक जर्नाहेत या हक्कांना आता कायदेशीर मान्यता न्यायालयीन नद्रीधतेमूळ प्राप्त झाली आहे.

मानवी हक्क संरक्षण कायदा :-

शासकीय यंत्रणा, पोलीस, लष्करातील अमानवी वर्तन, बरिष्ठ जात वर्गातील लोकांची इतरांसाठी अनिष्ट वागणूक, लिंगभेद, जातीयबाध, आदिवासींवर होणारे अत्याचार, अर्थिक शोषण इ. बाबींमूळ मोठ्या प्रमाणात मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. त्यावर कठोर अशा प्रकारचा कायदेशीर उपाय म्हणून १९९३ चा कायदा पारित झाला. या कायद्यामध्ये एकूण ४३ कलमे असून त्याची विभागणी एकूण आठ प्रकरणात करण्यात आली आहे.

वदरील कायद्यामधील प्रकरण दोन मधील तरतुदीनुसार १९९३ मध्ये राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

राज्य मानवी हक्क आयोग :-

मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३ हा २८ सप्टेंबर १९९३ रोजी लागू झाला. आणि त्यानुसार ६ मार्च २००१ साली 'महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोगाची' स्थापना झाली. कोणत्याही व्यक्तीच्या हक्कांना गालबोट लागले असेल तर ती व्यक्ती स्वतः उपस्थित

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

ून किंवा पोस्टाद्वारे मानवी हक्क आयोगाकडे तक्रार करू शकते.

सर्वोच्च न्यायालयाने क्र. एम.पी. नं. १२७०४-२००१ मध्ये के. बसू वि. पश्चिम बंगाल राज्य या निवाड्यातून संविधानाने लेल्या ११ मार्गदर्शक तत्वांची योग्य अमलबजावणी व नियंत्रण रण्याची जबाबदारी प्रत्येक राज्यांच्या मानवी हक्क आयोगांवर पविली आहे. मार्गदर्शक तत्वांची योग्य अमलबजावणी होते की ही, त्याचे परिक्षण करून कार्यक्षमपणे अमलबजावणी होण्यासाठी नवी हक्क आयोगात उपसमिती गठीत करण्यात आली आहे. चासत्रे, कार्यशाळा, प्रसिध्दीच्या माध्यमातून जनजागृती मोठ्या प्रमाणात मानवी हक्क आयोगाच्या माध्यमातून होताना दिसते.

वि. व :-

१. भारतातील लोकशाही मूल्यांवरोधी प्रथा आजूनही संपलेल्या हीत. आजही आर्थिक विषमता व जातीयता कमी अधिक प्रमाणात दिसून येते. सांस्कृतिक अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आहे. विज्ञानवादाचा खूप मोठा अभाव आहे. भारतीय संविधानाला ज्या मूल्यांवर आधारलेली नवी समाजव्यवस्था इथे प्रस्थापित करावयाची आहे, त्या दिशेने आजून फार मोठे काम होणे बाकी आहे.
२. सुरुवातीपासूनच भारतीय संविधानाकडे केवळ एक कायद्याचा ग्रंथ म्हणून पाहिले गेले. त्यामुळे संविधानामध्ये या देशात नवी संस्कृती निर्माण करण्याची जी प्रचंड मोठी वैचारिक उर्जा आहे ती इथे वापरण्यात आली नाही.
३. जनतेला हक्कांबाबत पुरेशी जाणीव नसल्याने त्यांच्यात जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य तत्परतेने हाती घेणे गरजेचे आहे. जर हक्कांच्या बाबतीत आजची पिढी अनाभिज्ञ राहिली तर समृद्ध व गौरवशाली भारत कसा उभा राहील ही एक हृदयस्पर्शी खंत आहे.
४. मानवी हक्क जागर मोहिम कार्यक्षमपणे राबविणे गरजेचे आहे. तरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्कांच्या जागृतीचा आलेख योग्य ती उंची गाठेल.
५. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता, ज्ञान करूणा, बुध्दीवाद, सत्य, अहिंसा, विज्ञानवाद, सदाचार, कर्तव्य निष्ठ, परमसहिष्णुता, धर्मनिरपेक्षता, सहकार अशी अनेक मूल्ये संविधानाने स्विकारली आहेत, ते मानवात रूजने गरजेचे आहे.
६. राष्ट्रीय व राज्य मानवी हक्क आयोगाच्या सदस्यांची पदे रिक्त ठेवू नयेत, त्यामुळे अनेक तक्रारी प्रलंबीत राहतात. तेंव्हा रिक्त पदे भरून तक्रारींचा तात्काळ न्यायनिवाडा

करणे गरजेचे आहेत.

७. हक्कांची मागणी करताना कर्तव्यांकडे डोळे झाकून घ्यायची योग्य नाही.
८. भेट द्यायचेच असला तर भारतीय संविधान भेट द्यायचेच नसते लोकांना त्यांचे हक्क कळतील.
९. बंधुभावाचे नाते बुध्दीगत केल्याशिवाय देश एकरूप होणार नाही. म्हणून देशाला नवी दिशा देण्यासाठी मानवी हक्कांची तत्वे आचरणात आणली पाहिजेत, हे संविधानाचे मानवी परिवर्तन होय.
१०. भारतीय संविधानातील कलम १४ ते १८ मधील खा-पुरूष समानता यांना प्राधान्य देवून अनिष्ट चालिरिती, सामाजिक अंधश्रद्धा यांना मुडमार्ती दिली. आणि जगाला खरी मानवता बहाल केली.
११. आज भारताचा जो कांही सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकास झाला त्याच संपूर्ण श्रेय भारतीय संविधानाच आहे.
१२. मानवी हक्कांच्या माध्यमातून आदर्श समाज निर्मितीचे स्वप्न पूर्णत्वास जाताना दिसत आहे.

संदर्भ :-

१. प्राचार्य, डॉ. कांबळ बाळ, प्राचार्य, प्राचार्य डॉ. देवरे पी.डी. व प्रा. भोग श्रीनिवास - मानवसंसाधन विकास आणि मानवीहक्क, डायमंड प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती - २०१२.
२. प्रा. मिसाळ चंद्रकांत - मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या. डिसें. - २०११.
३. दैनिक लोकमत - दि. १० जानेवारी २०१३, पान नं. ४.
४. दै. सम्राट - संपादक कांबळे बबन, दि. १२ मार्च २००५, पान नं. ४.
५. लोकराज्य - मार्च २०१०, संपा. सतिष ललीत.
६. दैनिक सम्राट - संपादक कांबळे बबन दि. १२ मार्च २००५, पान नं. ४.

□□□

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

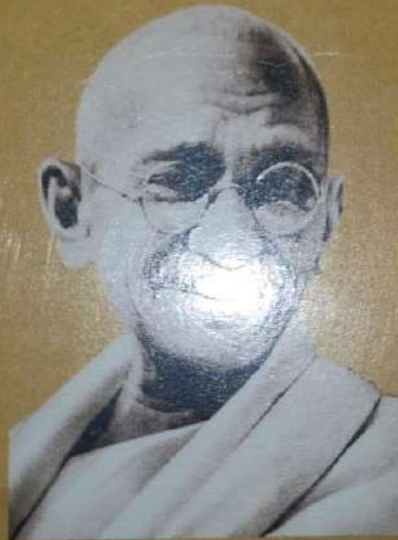
1 October, 2019

Organized by

Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

IMPACT FACTOR:4.197(IJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

VOL. 5

SPECIAL ISSUE

OCTOBER, 2019

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue On the Occasion of UGC Sponsored
Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

Organized by

Shri Yogeshwari Education Society, Ambajogai
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya
UGC Sponsored Gandhian Studies Center,
Departments of English and Social Sciences

Date: 1st October, 2019

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor

Dr. Shaailaja Barure

Director, Gandhian Studies Center, Ambajogai

Associate Editor

Mr. Dhanaji Arya

Director, IQAC

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

**CENTRE FOR HUMANITIES AND
CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)**

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे
२. सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य म. मकरंद कुंभार | सुरेश हिवाळे | १८
३. सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ. शैलजा भा. बरुरे | २१
४. महात्मा गांधी आणि जाश्वत विकास | डॉ. आरडले.एस.डी. | २७
५. महात्मा गांधींचे वैयक्तिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ. सुधीर आ. यवल | ३१
६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा. गडदे भारती वा. | ३३
७. महात्मा गांधीजींचे नवदेशी विषयक विचार | डॉ. सुरेश टो. सामाळे | ३९
८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीजींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सांनवण | ४२
९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झांडगे | ५०
११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि. नोळे | ५३
१२. गांधीजींच्या विचारांचा आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
१४. महात्मा गांधीजींचे नमनेसंबंधी विचार | डॉ. सौ. मनिषा देशमुख | ७३
१५. महात्मा गांधीजींचे नमनेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ. भाऊराव धोंडवा मुंडे | ७६
१६. महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ. अरुण दळवे | ८१
१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी. सी. | ८५
१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ. संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१
२०. महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६ - ९७
२१. महात्मा गांधीजींच्या मृत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दत | ९८
२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजींचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७
२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ. अर्जुन मोरे | १२५
२७. म. गांधी यांच्या मरिचक कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९
२८. मा. गांधीजींचे सामाजिक विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
२९. खादी - आर्थिक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या ... | डॉ. रामभाऊ काशीद | १४३
३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक... | सागर कुलकर्णी | १४९

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

महात्मा गांधीजीचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण

प्रा.डॉ. संजय खाडप
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनी केवळ देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले नाही तर या देशाचा सर्वांगीण विकास व्हावा, यासाठी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व शैक्षणिक क्षेत्रात मुलभूत चिंतन करून नवविचार मांडले. नवविचारांची पेरणी केली. प्राथमिक शिक्षण हे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाला चालना देणारे असते. लहान बालक व तरुण पिढी सुसंस्कृत व्हावी, म्हणून त्यांनी 'बुनियादी' शिक्षण पध्दती अमलात आणली, तिची जागृती केली. त्यांच्या मते, "केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे तर व्यक्तीमत्वाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय." शिक्षणामुळेच माणूस घडतो. शिक्षणामुळे माणूस वाचू लागतो, बोलू लागतो, लिहू लागतो, विचार करू लागतो. या विचारातूनच वैचारीक साहित्य किंवा वाङ्मय निर्मिती होते. हीच वाङ्मय निर्मिती, हीच साहित्य निर्मिती कशी असावी, याबद्दल गांधीजींनी काही विचार मांडलेले दिसून येतात.

मराठी साहित्यात कलेसाठी कला व जीवनासाठी कला असे दोन भिन्न मतप्रवाह होते. कलेसाठी कला हा सिध्दांत महात्मा गांधींना मान्य नव्हता. जगण्यातील प्रत्येक अनुभवाने माणसाला सत्यनिष्ठ करावे, सुसंस्कारीत करावे, निर्भय बनवावे व त्याची जीवननिष्ठ दृढ करावी, असा त्यांचा विचार होता. साहित्यानेही माणसाला अधिक उन्नत, दिव्य, भव्य बनवावे व ईश्वराशी जवळीक साधण्यास मदत करावी, असे त्यांचे मत होते. साहित्याचा विचार गांधीजींनी नैतिक मूल्यांच्या संदर्भातच केला आहे. कलावादी, रुपवादी, आणि केवळ मनोरंजनासाठी लिहिल्या जाणाऱ्या साहित्याला त्यांच्या दृष्टीकोणातून काहीच किंमत दिसून येत नाही.

महात्मा गांधींच्या कलाविषयक नव्हे तर जीवनविषयक सौंदर्य जाणीवा ह्या देशी संस्काराने घडलेल्या दिसून येतात. साम्राज्यशाही विरुद्धच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी त्या अधोरेखितही केलेल्या दिसतात. साहित्य कलांशिवाय रुप, रस, गंध या विषयीची त्यांची संवेदनशीलता विलक्षण दिसून येते. त्यांना जगण्यातल्या प्रत्येक गोष्टीत रस होता आणि त्याप्रत्येक गोष्टीकडे पाहण्याची त्यांची स्वतःची सौंदर्यदृष्टी होती. देशीयता, स्वच्छता, पारंपरिक संस्कार या बरोबरच मानवजीवन

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

विकासानुकलता या अर्थाने उपयुक्तता या संकल्पनानी त्यांची सौंदर्य जाणीव समज झालेली दिसून येते.

गांधीजींचे मातृभाषेवर गाढ प्रेम होते आणि भाषेच्या बाबतीत किंवा साहित्याच्या बाबतीत काय ते पक्के देशीवादी होते. इंग्रजी साहित्याचा खूप श्रेष्ठ असलेला पण ते भारत देशाला काही उपयोगाचे नाही. ते इंग्लंडसाठीच अधिक उपयुक्त आहे. भारतीय लेखकांनी आपल्याच वातावरणात किंवा पर्यावरणात आपले साहित्य विकसीत केले पाहिजे. पण याचा अर्थ गांधीजी इतर देशातील साहित्य वाचूच नका, असे म्हणतात असा नाही. जगातल्या इतर भाषेतले उत्तमोत्तम साहित्य आपल्या देशी भाषेत आले पाहिजे, असा त्यांचा साहित्याबद्दल विचार दिसून येतो.

गांधीजी साहित्यात वा कलेत बाह्यरूपाला महत्व देत नाहीत. बऱ्याच कला या रूपवादी असतात. साहित्याची भाषा साधी, सरळ, रोजच्या बोलण्या, जगण्यातली असली पाहिजे, असे मानतात. कृत्रिम, अलंकारीक, भडक, दिखाऊ, चमत्कारीक, खोटी काव्यात्मक भाषा म्हणजे साहित्याची भाषा नव्हे. उच्च आशय आणि साधी भाषा हेच साहित्य कृतीचे लक्षण आहे, असे त्यांचे मत दिसून येते. महात्मा गांधींनी अनेक प्रकारचे गद्य लिहिले. इतिहास, प्रवास वर्णन, व्यक्तिचित्रण, आठवणी, निबंध, ललित निबंध आणि अनंत पत्रव्यवहार. मुळात गांधीजी पत्रकार असल्याने आणि अनेक प्रकारची 'यंग इंडीया, नवजीवन, हरिजन' इत्यादी नियतकालीक चालवत राहिल्याने त्यांना सततच काहीतरी लिहावे लागत असे. गुजराती आणि इंग्रजी बरोबरच हिंदीतही त्यांनी लेखन केलेले दिसून येते.

गांधीजींचा भाषाशुद्धीबद्दल आग्रह दिसून येतो, पण त्यांचा विरोध इंग्रजी शब्दांना दिसतो. त्यांच्या राष्ट्रभाषेच्या हिन्दूस्तानीच्या संकल्पनेत संस्कृत प्रमाणेच अरबी, फारशी शब्दांचेही स्वागत केले. एवढेच नव्हे तर नागरीच्या बरोबरीने उर्दू लिपीचाही प्रयोग व्हावा, असा त्यांचा आग्रह दिसून येतो.

सारांश: गांधीजींच्या कलाविषयक नव्हे तर जीवन विषयक सौंदर्य जाणीवा ह्या देशी संस्करणे घडलेल्या दिसून येतात. गांधीजींचे मातृभाषेवर खूप प्रेम दिसून येते. उच्च आशय आणि साधी भाषा हेच साहित्य कृतीचे लक्षण आहे. गांधीजींचा भाषाशुद्धीबद्दल आग्रह दिसून येतो. गांधीजींचे साहित्य व भाषेसंबंधीचे विचार त्यांच्या साहित्यात विखुरलेले दिसतात. साहित्याला नैतिकतेचे आणि अहिंसेचे अधिष्ठान दिसून येतो.

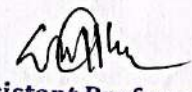
संदर्भ ग्रंथ:

- १) गांधीजींचा साहित्य विचार - प्रा. निशीकांत ठकार
- २) मंथन - प्रा. यशवंत सोनवणे
- ३) महात्मा गांधींची विचार सृष्टी - यशवंत सुमंत
- ४) वृत्तपत्रातील लेख

□□□

97

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue-23 Vol.2

The Role of Language and Literature in Unity in Diversity

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 23 Vol 2

Title of the issue : - The Role of Language and Literature in Unity in Diversity

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal, Dr.Aqueela Syed Gous

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Feb., 2020

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 23, Vol. 2
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8848
Impact Factor : 7.139

32. वैश्विक पातळीवरील स्त्रीवादी साहित्यच्या जाणीवा प्रा.नाथराव झानोबा गरजाळे	78
33. पालि भाषा व पालि साहित्याचा आधुनिक काळातील प्रचार-प्रसार डॉ. के.व्ही. जावळे, जयश्री श्रोधर कांबळे	81
34. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. रामहारी मायकर	83
35. भाषांतर आणि मराठी साहित्य प्रा. चुणचुणे एन. एच.	85
36. मराठी स्त्री नियतकालिकांचे योगदान संगीता रामजी भगत	89
37. जागतिकीकरणाचा साहित्यावर झालेला परिणाम डॉ. अलका प्रदीप वालचाळे (सरदे)	94
38. भाषा आणि दूरचित्रवाणी माध्यम डॉ. सुनिल माधवराव जाधव	96
39. संवाद - माध्यमे : सामाजिक परिवर्तनाचे साधन. नंदकुमार धोंडिराम कांबळे	98
40. भाषा आणि साहित्य (वर्तमानपत्र) कपिल बाबुराव लामतूरे	100
41. सिनेमा, साहित्य आणि भाषा विकास लिबाजी कदम	102
42. महिला आणि सामाजिक समस्या सुरेश भिमराव लेंकळे	104
43. 'जागतिकीकरणाचा ग्रामीण साहित्यावरील परिणाम' डॉ. लक्ष्मण हरिदास खंडाळे	106
44. जागतिक पातळीवरील मराठी कवितेचे चित्रण प्रा डॉ. खाडप संजय	109
45. जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव प्रा. डॉ. रमेश वसंतराव गटकळ	110
46. जातककथेतील बाल साहित्याचा अभ्यास प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	113
47. मराठी वृत्तपत्र माध्यमातील बातमीच्या भाषेचा अभ्यास डॉ. रामानंद बापूराव व्यवहारे	117
48. साहित्याची भाषा	123

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

जागतिक पातळीवरील मराठी कवितेचे चित्रण

प्रा. डॉ. खाडप संजय

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर.

गेल्या अनेक वर्षांपासून मराठी कविता मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेली. ती जगासमोर मांडली गेली. जसे समाजात बदल होत गेले, अगदी तसेच तसे बदल कवितेनेही स्विकारले दिसतात. इतर वाङ्मय प्रकारांच्या तुलनेने कवितेमध्येच हा लक्षणीय बदल ठळकपणे जाणवून यावा, हे विचारात घेण्यासारखे आहे. जवळपास 90च्या दशकापासून कवितेतील या बदलांना प्रारंभ झालेला दिसून येतो. आधुनिक महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व वाङ्मयीन जीवनावर दूरगामी परिणाम करणारा कालखंड म्हणूनही साठव्या दशका इतकेच 90 चे दशकही महत्त्वाचे ठरलेले दिसून येते. आपल्या देशाने खुले आर्थिक धोरण स्वीकारल्यामुळे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पना विचारात घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. मुक्त आर्थिक धोरणांचा परिणाम शहरापुरताच मर्यादित न राहता खेड्यातही झालेला दिसून येतो. माध्यम क्रांतीमुळे शहरे व खेडे यांच्यातील अंतर केवळ भौगोलिक अर्थाने कमी झालेले आहे, असे म्हणता येत नाही. तर बदललेल्या जीवनशैलीमुळे मानसिक जाणिवेच्या व मूल्य विचारांच्या पातळीवरही हे अंतर झपाट्याने कमी झालेले दिसून येते. त्यामुळेच शहरी भागातील कवी प्रमाणे ग्रामीण भागातील कवींच्याही कवितेत जागतिकीकरणाच्या छटा दिसून येतात. इंग्रजी भाषेचा वापर ग्रामीण कवितेतही मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. याचे चित्रण मंगेश नारायण काळे यांच्या कवितेत दिसून येते :-

“टाईम दू टाईम देवळात राहण्याची / सवय करा धनी

ओव्हर टाईम चा फरक मात्र / मागू नका तुम्ही

बाहेरची फिकर करा कमी / घरचं पूर्ण करा

इतके दिवस केलं अॅडजस्ट / पुरे झाला तोरा

आता तरी सोडा ताटा / पायी वीट सोडा

वारीसाठी वैकुंठाच्या आणला / तुक्यानं कॉम्प्युटरचा घोडा.”

अशाप्रकारे, शहरीय परिघाबाहेरील वास्तव चित्रण कवीने केलेले दिसून येते. या कवींच्या कवितातून आजच्या काळाशी संबंधित येणाऱ्या या प्रतिमा किंवा एकूणच ते भाषिक संवेदन तसेच श्रद्धा, नीती, संस्कार यासारख्या भावनांशी संबंधित गोष्टींनाही आलेल्या बाजारू स्वरूपाचा थेट निर्देश नव्वदीत दशकातील बदललेल्या सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यव्युहांशी निगडित दिसून येते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या शेती व्यवसायावर होऊ लागलेले जागतिकीकरणाचे परिणाम जाणवून देणाऱ्या कविताही उल्लेखनीय दिसून येतात मुक्त व अनियंत्रित आयात धोरण, परदेशी बी-बीयाणे, देशी कृषी उत्पादकांना कराची लागलेली परदेशी उत्पादनांत बरोबरची स्पर्धा, तुलनात्मक दृष्ट्या दर्जा व किंमतीतील तफावत, देशी मालाच्या घसरलेल्या किंमती यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपुढे बिकट परिस्थिती उभी राहिली. या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी जागतिक दर्जाची अत्याधुनिक बियाणे, खते, कीटकनाशके, कृषी तंत्रज्ञान वापरायचे तर तेवढ्या मोठ्या प्रमाणात आर्थिक तरतूद करणे त्यांच्यासाठी गरजेचे बनले. कालपर्यंत कवितेतून दिसून येणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या रोमँटिक वर्णनाची जागा नव्वदीनंतर परखड वास्तववादी जाणिवेची घेतलेली दिसून येते. याचे चित्रण एकनाथ पाटील यांच्या कवितेत दिसून येते.-

“आजच्या सारखाच कदाचित उद्या ही पडणार नाही पाऊस

कधी पिकांवर रोग पडेल,

हातातोडाशी आलेला घास नाहीसा होईल

शेतकऱ्यांच्या माला भाव मिळणार नाही

रासायनिक खतांचे, कीटकनाशकांचे दर आभाळाला टेकतील

आजच्यापेक्षा ही जमिनी नापिक होतील उद्या

औषधालाही सकस बियाणी मिळणार नाही.”

अशा प्रकारे चित्रण आलेले दिसून येते. वरील बदल पूर्वीपासून होत आलेले असले, तरी गेल्या पंधरा-वीस वर्षांत त्यांचा वेग अतिशय वाढलेला दिसून येतो. हा वेग वाढणे महत्त्वाचे आहे.

सारांश

कविता ही आपल्याबरोबरच सभोवतालच्या जगण्याला कवितेत घेऊन काळाबरोबर पुढे जाणारी अद्भुत गोष्ट आहे. इलेक्ट्रॉनिक मीडियामुळे व सोशल मीडियामुळे जग जवळ आले आहे. या जवळीकतेचे चित्रण अनेक कवींनी कवितेत चित्रित केलेले दिसून येते खुल्या आर्थिक धोरणांचेही चित्रण मोठ्या प्रमाणात आलेले दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ व लेख

1. जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य - संपा- डॉक्टर रवींद्र शोभणे.
2. मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती - वसंत आबाजी डहाके.
3. जागतिकीकरण आणि आजची मराठी कविता - प्रवीण बांदेकर.

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajinai Dist. Beed 431519

Page 109

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue August 2019

विद्यावाती
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने इतिहास विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

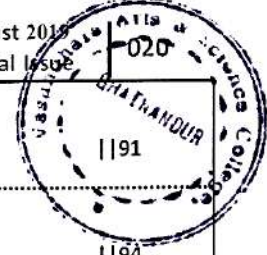
मराठवाडा प्रदेशाचा प्रवाहित होणारा इतिहास

(इ.स.पूर्व ते इ.स. २०१९)

संपादक
डॉ. मुकुंद अ. देवर्षी

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

26) मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर चळवळ व लोकनेते गोपीनाथगव मुंडे डॉ. बाबासाहेब के. शेप, परळी वै.	91
27) मराठवाड्याच्या इतिहासात मराठवाड्यांचे योगदान डॉ.मनिषा वंदुराव रोकडे, सनका-वैजनाथ जि.बीड	94
28) "मंगल कालान् कल्य आनन्द" प्रा.डॉ.गृही जी.झी. - प्रा. डॉ.एन.डॉ.नाई, सिरसाळा, ता.परळी-वै. जि.बीड	96
29) मराठी भाषा साहित्यातील प्रयोग चळवळीचे योगदान प्रा. डॉ. संजय खाडप, घाटनांदूर ता.अंबाजोगाई, जि.बीड.	99
30) Drought Situation in Marathwada Region and It's Consequences. Dr. Syed Tanvir Badruddin, Beed.	100
31) मराठवाडा प्रदेशामध्ये सुफी संतांनी केलेली जलव्यवस्था: कला व स्थापत्य एक अभ्यास डॉ. सुनिता हनुमद गित्ते, पाचगणी, ता. महाबळेश्वर, जि. सातारा.	103
32) घटोत्कच लेखातील कला-स्थापत्य डॉ. विनोद बाबुराव बोरसे, देवगाव, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद	105
33) गोदाकाठवरील सतीसळा व सतीस्मारके- एक अभ्यास डॉ. बबन श्रीकृष्ण मस्के, कुंबळ. ता. अंबाजोगाई जि.बीड	108
34) मराठवाड्यातील गोदाकाठवरील शिलालेख व ताम्रपट - एक अभ्यास प्राचार्य डॉ. अरुण दळवं. घाटनांदूर ता. अंबाजोगाई जि.बीड	111
35) हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व आजचा मराठवाडा प्रा. चाटे नारायण संभाजोगव. - प्रा. गावकवाड राहुल मारोतीराव, धर्मापूरी ता. परळी जि. बीड	116
36) समाजपरिवर्तक मूल श्री रंगनाथ महाराज, नाव्हा प्रा.डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, रिसोड, जि. वाशिम	118
37) 'मराठवाडा प्रदेशाच्या विकासातील समस्या व उपाय' सोनिया वामनराव डावरे, औरंगाबाद -डॉ. शिला स्वामी मुरुम,	120
38) डॉ.शंकरराव चव्हाण : मराठवाड्याच्या विकासातील अग्रभागी राजकीय नेतृत्व डॉ.शिवराज चंद्रकांत बोकडे, नांदेड	124

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

नव्या लेखकाला प्रकाशक भेटत नाही. कारण लेखक त्यादृष्टीने प्रयत्न करताना दिसत नाही. स्वतःच्या जंतोवाचतात जागरूक असणारा लेखक लेखनाबाबत मात्र वेगवेगळे विमून येतो. जत्रेला आल्यासारखे लोक साहित्य संमेलनाला येतात. यात कर्तो-कर्तव्यींचा भरणा अधिक दिसतो. वाचन शून्य, दुसऱ्याचे तेकायचो सद्यच दिसून येत नाही. खंबीर नेतृत्व आहे, पण निष्कारिताचे कार्यकर्ते दिसून येत नाहीत. ही ग्रामीण चळवळीची शांकांतिका दिसून येते. ग्रामीण साहित्य चळवळीला पोषक वातावरण निर्माण करणारी नवी उसळती पिढी निर्माण व्हायला हवी. त्याचवेगवेग जाणकार समीक्षकांचा अभाव दिसून येतो.

सलग दीड तप या चळवळीत राहून लेखन करणारी मंडळी आता स्थिर झाली आहेत. दिशा उगवून झेपावण्याची गती नकळत बोधत झालेली दिसून येते. नव्या पिढीत सत्यशील ग्रामीण लेखन करतील असे हात दिसना असे ज्ञानेन. तरीही ग्रामीण साहित्य चळवळ आज जीवंत आहे. यातच समाधान आहे. पुढील काळात ही चळवळ वाढीस लागायी ही इच्छा...

निष्कर्ष :

1. 'चळवळ' ही सांस्कृतिक मुज्ताचे नाजूक आणि हळूवार हत्यार आहे. हे लक्षात आले की वाङ्मयीन चळवळी परिणामकारक ठरतात.
2. ग्रामीण साहित्य चळवळीने आम्हाला साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दिला.
3. या चळवळीने बहुजन वर्गातील नवतरुणाची साहित्यीक जाण वाढविली.
4. तरुण लेखकांना, साहित्यिकांना घडवण्याचे तसेच त्यांना वास्तविकतेचे भान देण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केले.
5. ग्रामीण साहित्याचे योगदान जसे मोठे आहे तशा तिच्या अनेक मर्यादाही दिसून येतात.

संदर्भ सुची :

1. ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही :- संपा. वासुदेव मुलाटे
2. ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध :- नागनाथ कोत्तापल्ले
3. ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास :- संपा. रामचंद्र काळुंके
4. मराठी ग्रामीण साहित्य :- गो.म.कुलकर्णी

Drought Situation in Marathwada Region and It's Consequences.

Dr. Syed Tanvir Badruddin
Asst. Professor in Sociology,
Milliya Arts, Sci. & Mang.
Sci College, Beed.

Abstract:-

Drought is the most common hydro-meteorological syndrome of 'prolonged period of water scarcity affecting natural resources, environment and, thereby, the people'. Environmental changes, viz. climate change, land-use changes and natural resource deprivation have aggravated drought occurrences and weakness, thus disrupting the normal socio-economic settings. This paper aims to give an overview on a complex topic of Drought and It's effect.

Keywords:- Drought, Marathwada, Farmer, Rainfall.

Introduction:-

Drought is a complex, slow-onset phenomenon of ecological challenge that affects people more than any other natural hazards by causing serious economic, social and environmental losses in both developing and developed countries. Marathwada region has been reeling under drought condition since 2012. It is in a part of the scanty rainfall area of Central Maharashtra. The region coincides with the Aurangabad Division of Maharashtra. It includes districts of Aurangabad, Jalna, Beed, Osmanabad, Nanded, Latur, Parbhani and Hingoli. Out of these eight districts, five are the worst affected, namely Beed, Jalna, Parbhani, Nanded and Osmanabad.

29

मराठी भाषा साहित्यातील ग्रामीण चळवळीचे योगदान

प्रा. डॉ. मजप खाडप

मराठी विभाग प्रमुख

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

ता.अंबाजोगाड, जि.बीड.

मराठी भाषेतील वैयक्तिक लेखनाची परंपरा ही प्रामुख्याने आधुनिक परंपरा मानावी लागेल. परबाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिश राजवट भारतात स्थिर झाली आणि क्षणाचा पाया रोवला गेला. यातूनच पुढे अनेक साहित्यिक, निबंधकार लेखन करू लागले. या साहित्याचा प्रभाव पांढरपेशीय वर्गापुरताच मर्यादीत राहिला. याचे लोन ग्रामीण भागात पोहचलेला दिसत नाही. खऱ्या अर्थाने १९६० नंतर ग्रामीण जीवनात परिवर्तने सुरु झाली. नव्या युगाची चाहूल लागली. जुन्या पारंपारिकतेला हादरे बसू लागले. या काळात नव्या पिढीतील लेखक ग्रामीण जीवन जगले. त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचा व प्रवाहित साहित्याचा विचार करू लागले. पुण्याला मा.पंतंगराव कदम यांच्या संकुलात डॉ.आनंद यादव व इतरांच्या विचार धारेतून पहिले ग्रामीण साहित्य संमेलन भरले. महाराष्ट्रातील अनेक विभागातून साहित्यिक आले आणि तिथेच ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची पुसटशी का होईना, दिशा ठरली. या चळवळीची वैचारिक बैठक पक्की होत गेली.

ग्रामीण साहित्य चळवळीचे योगदान :

'चळवळ' ही सांस्कृतिक मुक्तीचे एक नाजूक आणि हळूवार 'हत्यार' आहे. हे एकदा लक्षात आले की, फारसा प्रतिवाद होत नाही. या हत्याराची निश्चिती, विचाराची स्वच्छता, समाजबंधाची आत्मीय चळवळ आणि अनुभवाचा प्रामाणिकपणा राखला की, वाङ्मयीन चळवळी ह्या परिणामकारक ठरताना दिसतात. १९८३ साली महात्मा फुले यांच्या 'शंतकज्याचा आसूड' या ग्रंथाची जन्मशताब्दी व्यापक प्रमाणात आयोजित करण्यात आली होती. डॉ.आनंद यादव, गजमल माळी, एस.एस.भोसले इत्यादी मान्यवरांची व्याख्याने आयोजित करण्यातून म.फुलेच्या विचाराचा अन्वयार्थ गवसत होता. सांगायचे तात्पर्य म्हणजे, ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह, एक चळवळ

म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात, त्यातही १९७५ नंतर उध्यास आलला आहे. असे दिसत असले तरी त्यापूर्वी ही त्याचे अस्तित्व होते.

कथा-कादंबरी ही ग्रामीण साहित्याची मध्यवर्ती धारा आहे.

ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या उदयानंतर इतर साहित्य प्रकारांबरोबरच ग्रामीण काव्यतेलाही वहर आला. राजा मुकुंद, वाहरु सैय्यण, शंकर वडे, प्रांता इंगोले, नारायण सुमंत, शंकर वाडेवाले, इंद्रजित भालेवाराव असे कितांती नाचे आपल्याला देता येतील. इतर साहित्य चळवळी बरोबरच ग्रामीण साहित्य चळवळीनेही आम्हाला साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दिला. ग्रामीण साहित्य चळवळीने किती लेखक, कवी समोक्षक निर्माण केले, हे महत्त्वाचे नाही. या चळवळीने बहुजन वर्गातील नव तरुणांची साहित्यिक जाण वाढविली, हे महत्त्वाचे आहे. साहित्य लेखन आणि वाचन ही मूठभर लोकांची मक्तेदारी नसून साहित्य व्यवहार हे समाजाचे सांस्कृतिक जगणे असते, हे भान या चळवळीने दिले.

१९७७ नंतरच्या काळात महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून लेखन करणाऱ्या तरुण ग्रामीण लेखकांना दिशा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केले. या तरुण लेखकांसाठी साहित्य संमेलने, शिबिरे, चर्चासत्रे आणि व्याख्याने आयोजित केली. त्यामुळे तरुण ग्रामीण लेखक एकत्र येऊ शकले. आपआपसात विचारांची देवाणघेवाण करू शकले, त्यांच्या वाचन आणि लेखनाला उर्जा मिळाली. त्यामुळे त्यांच्या विचारात सखोलता येण्यास मदत झाली. या नव तरुणांना लेखकांचे वाङ्मयीन व्यक्तीनंतर समृद्ध करण्याचे, त्यांच्या लेखनाला चिंतनाचे अधिष्ठान देण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केले. तरुण लेखकांना, साहित्यिकांना घडवण्याचे, त्यांना वास्तविकतेचे भान देण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य चळवळीने केल्याचे दिसून येते.

सामाजिक अधिष्ठान घेऊन सुरु झालेल्या या चळवळला पहिल्यांदा प्रस्थापितांकडून खूप विरोध झाला. या विरोधाला न जुमानता ही चळवळ महाराष्ट्रभर पसरली. हळूहळू प्रस्थापितांचा विरोध कमी होऊ लागला आणि या चळवळीच्या कार्याची दखल घेतली जाऊ लागली. नव्हे या नव्या जोमदार प्रवाहाचे स्वागत करणे प्रस्थापितांना भाग पाडले. या चळवळीमुळे एकूणच मराठी साहित्य विश्व अधिकच समृद्ध झालेले दिसून येते.

ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या मर्यादा :

ग्रामीण लेखकांना एकत्र यायला 'ग्रामीण साहित्य संमेलन' ही एक पर्वणीच असते. पण एरव्ही ही लेखक मंडळी एकत्र आलेली दिसत नाही. ज्याप्रमाणे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाला महाराष्ट्र शासन निर्धी देते. त्याप्रमाणे ग्रामीण साहित्य संमेलनाला दिला जात नाही. काही वेळा ही संमेलने घाई-घाईने उरकली जातात.

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.021(IJIF)

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

Assistant Professor

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22, Vol. 5
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2348-7143
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February 2020 Special Issue- 22 Vol. 5

**The Role of Women in Global
Development**

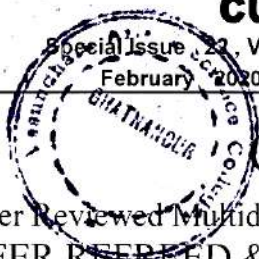
**Chief Editor
Mr. Arun B. Godam**

**Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous**

Shaurya Publication, Latur

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22, Vol. 5
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFERRED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 22 Vol 5

Title of the issue : - The Role of Women in Global Development

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com , 8149668999

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Feb., 2020

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

02440271199
Subscribed to the Journal of Current Global Reviewer
2020-21

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22 , Vol. 5 February 2020	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139
--	-----------------------	---

29. प्रशासकीय सुधारणा व शास्त्रीय व्यवस्थापन चळवळ
प्रा.संजय अंकुशराव जगताप
30. 'सामाजिकरण व व्यक्तिमत्त्व'
प्रा.गोरे अशोक रामचंद्र
31. ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चे उपयोजन
प्रा.मोरे जयंत हंसराज , प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव
32. जलसंवर्धन: लोकसहभागाचे महत्व
प्रा.एन.एस.गोडाम
33. बीड जिल्ह्यातील परित्यक्ता स्त्रीयांच्या सामाजिक आणि आर्थिक समस्या
प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंदे
34. भारतीय कृषी क्षेत्रातील उत्पादन, उत्पादकता आणि उपलब्धता
प्रा.डॉ. चिंताडे नंदकिशोर
35. सामाजिकरणाची भूमिका
प्रा.डॉ. मोटे गितांजली सदाशिवराव
36. 1857 च्या उठावात महिलांचा सहभाग
प्रा.डॉ. कदम एस.आर.
37. प्रशासकीय सुधारणा आणि व्यवस्थापन
प्रा.डॉ. तिडके के.डी.
38. सामाजिकशास्त्र - महिला आणि सामाजिक समस्या
श्री.नोळे बसनदास हिरा
39. २२ ते ४० वयोगट महिलांतील स्थूलता कमी करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपचार पध्दतीचा
वापर करून केलेला तुलनात्मक अभ्यास
प्रा. सिमादेवी एस. मुंडे , डॉ. प्रशांत बी. चव्हाण
40. 'सेवाक्षेत्र व आर्थिक विकास'
प्रा.डॉ.बेरळीकर प्रमोद बालाजीराव
41. खेळामध्ये भावनिक परिपक्वतेचे महत्व
डॉ. एम.एस.राठोड , सुरेश कॉर्डीबा राठोड
42. "महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये शेतीची भूमिका"
प्रा. पवार एन.डी., प्रा. रामरुले डि.के.

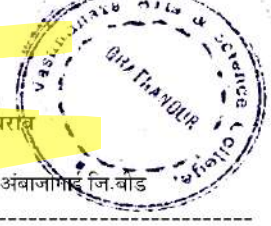
ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चे उपयोजन

प्रा.मोरे जयंत हंसराज
(ग्रंथपाल)

जनविकास महाविद्यालय, बनसरोळा ता.केज जि.बीड

प्रा.किर्दंत विलास गोपीनाथराव
(ग्रंथपाल)

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई जि.बीड

प्रस्तावना :

ग्रंथालय ज्ञानाचा सागर आहे. या ज्ञान सागरात माहितीच्या प्राप्ती करिता डिजिटल माहिती, टंकलिखित व हस्तलिखित विविध ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्रे इत्यादीचा संग्रह असतो. ग्रंथालयाचा मुख्य उद्देश वाचक, संशोधक व गरजूना आवश्यक ती माहिती अल्प कालावधीत उपलब्ध करून देणे आहे. या उद्देशाच्या पूर्तते करिता आधुनिक काळात ग्रंथालयाचे स्वरूप हे संगणकीयकृत होत आहे. वाचकांना कमीत कमी वेळेत आवश्यक ते वाचन साहित्य उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि ज्ञानाचा आवाका वाढवण्या करिता ग्रंथालय व्यवस्थापन संगणकीयकृत होत आहे.

आज ग्रंथालयाचे कार्य संगणकीयकृत होत असलेले दिसून येते. त्यामध्ये संगणक फाईलच्या स्वरूपात विविध प्रकारची माहिती मोठ्या स्वरूपात स्विकारते. भरलेल्या माहितीवर अचूक प्रक्रिया करते. माहितीचे जतन करते. आवश्यक तेव्हा तात्काळ माहिती उपलब्ध करून देते. त्यामुळे ग्रंथालयीन कामकाजाला गती मिळत आहे. ग्रंथालयीन कामकाजात केवळ संगणकाचाच वापर होतो असे नाही. तर मोबाईल, कॅमेरा, स्मार्टकार्ड, स्कॅनर, ई-मेल, ई-बुक अशा अनेक आधुनिक साधनाचा वापर होत आहे.

ग्रंथालयीन कामकाजात मुद्रित, हस्तलिखित साहित्य जेवढ्या गतीने विकसीत होत आहे त्याही पेक्षा अधिक गतीने आय.सी.टी अंतर्गत ग्रंथालयातील माहिती विद्यार्थी, वाचक, शिक्षक, संशोधक यांना देणे ही ग्रंथालयीन व्यवस्थापनाची नवी दिशा आहे.

संपूर्ण ग्रंथालयाचे संगणकीकरण एकाच वेळेस केले जाते. त्यामध्ये एकच डेटाबेस तयार करून तो अनेक कार्यासाठी वापरणे शक्य होते. उदा ग्रंथालयातील ग्रंथाचा डेटाबेस, ग्रंथोपार्जन, तालिकाकरण, देवघेव, ग्रंथनोंदी, इत्यादी. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण केल्यामुळे डेटाबेस तयार करण्याच्या व त्याच्या व्यवस्थापनाच्या खर्चात खूप बचत होते. संपूर्ण ग्रंथालयाचा मिळून एकच डेटाबेस असल्यामुळे पाहिजे असलेला ग्रंथ, मासिक कोठे आहे याच सहजपणे शोध घेता येतो. त्याच बरोबर संगणकाद्वारे ग्रंथदाखल अंक नोंदी व त्यांची यादी तयार करता येते. ग्रंथतालिका तयार करणे. ग्रंथ खरेदी नोंदी ठेवणे, ग्रंथ खरेदीसाठी उपलब्ध असलेल्या रकमेचा हिशोब ठेवणे. विविध ग्रंथ विक्रित्यांचे पत्ते, ग्रंथ विक्रेत्यांना स्मरणपत्र पाठवणे, ऑनलाईन कॅटलॉग संग्रह करून ठेवणे. ग्रंथ देवघेव संख्या काढणे, वाचकांचा डेटाबेस तयार करून ठेवणे. वाचका कडील ग्रंथाच्या नोंदी व आरक्षित ग्रंथाची माहिती मिळते. नियत कालिकाची निवड करणे, नियत कालिक निर्देशिकांचा वापर केला जातो. नियतकालिकांच्या नोंदी, नियत कालिकांचे वित्त व्यवस्थापन, नियत कालिकातील लेखांचे सार तयार करणे. आंतर ग्रंथालयीन देवघेवीच्या नोंदी ठेवणे, ऑनलाईन ई-मेल या सारख्या अद्यावत सेवा पुरविणे, ग्रंथालयाचा वार्षिक अहवाल तयार करणे. इत्यादी कार्य संगणकावर तयार करता येत असल्यामुळे ग्रंथालयाचा वेळ आणि श्रम यांची बचत होत आहे.

उद्देश :

ग्रंथालयीन कामासाठी आय.सी.टी.च्या उपयोजनातून ग्रंथालय शास्त्रीय पध्दतीने व्यवस्थापन व नियोजन करणे. ग्रंथालयीन कामकाजातील वेळ व श्रम यांची बचत करणे. ग्रंथालयाची सखोल माहिती ठेवणे. संशोधक वाचक यांना अल्प वेळेत आवश्यक ते वाचन साहित्य उपलब्ध करून देणे वाचकांना आवश्यक असणाऱ्या आधुनिक तांत्रिक सुविधा आणि ऑन लाईन ग्रंथ सेवा उपलब्ध करून देणे. आय.सी.टी.च्या माध्यमातून ग्रंथालयाच्या कामकाजाला शास्त्रीय पध्दत आणि गती निर्माण करणे.

महत्त्व :

- १) ग्रंथालयीन कामासाठी आय.सी.टी.चा उपयोग केला तर ग्रंथाची खरेदी, वित्त खर्च, बिलफाईल, ग्रंथनोंदी संगणकावर अल्प वेळेत करता येतात.
- २) संगणकाचा ग्रंथालयीन कामकाजात वापर केला तर माहितीच्या वेगवेगळ्या फाईल तयार करता येतात. फाईलला शिर्षक व क्रमांक देता येतात. फाईलची अनुक्रमणिका तयार करता येते. कामाचे वेळापत्रक बनविता येते. यामुळे ग्रंथालयीन कामकाजात सुत्रबध्दता निर्माण होईल.
- ३) ग्रंथालयीन कामकाजामध्ये संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, फेसबुक, ई-मेल इत्यादी तंत्रज्ञानाचा वापर करून माहितीची देवाण-घेवाण केली तर वेळेची व श्रमाची बचत होते. तसेच विविध प्रकारचे अर्ज व फॉर्म पोस्टाची तिकिटे, इत्यादी भौतिक स्टेशनरीची गरज भासणार नाही. त्यामुळे भौतिक स्टेशनरी वरील खर्चाची बचत होते.
- ४) इंटरनेटचा आवलंब केला तर संगणकामध्ये संग्रहित केलेली माहिती तसेच ऑनलाईन माहिती आवश्यकतेनुसार तात्काळ उपलब्ध करून घेता येते.
- ५) ग्रंथालयाच्या कामकाजामध्ये इंटरनेटचा आवलंब केला तर ग्रंथालयात उपलब्ध नसलेली माहिती इंटरनेट च्या सहाय्याने मिळविता येते. त्याच बरोबर National Digital Library (NDL) ऑनलाईन ग्रंथालयाचा अवलंब करता येतो.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 22, Vol. 5
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

६) ग्रंथालयाच्या कामा करीता संगणकाचा अवलंब केला तर ग्रंथालयीन माहितीच्या विविध फाईल एकाच संगणकामध्ये सेव्ह करून ठेवता येतात. सेव्ह केलेल्या फाईल गहळू होणे नाहीत.

७) ग्रंथालयीन माहिती देव-घेव कामाकरीता मोबाईल, व्हॉटसप, ई-मेल, फेसबुक, टयुटर, ग्रंथालयाची वेबसाईड इत्यादीचा अवलंब केला तर वाचक वर्ग, ग्रंथ प्रकाशन संस्था, ग्रंथ विक्रेते इत्यादींना आवश्यकतेनुसार तात्काळ संपर्क साधता येतो. त्यामुळे ग्रंथालयाच्या कामांला गती मिळते.

८) ग्रंथालयीन कामाकरिता संगणकाचा अवलंब केल्यामुळे ग्रंथ खरेदी, ग्रंथ दाखल अंक, तालिका, ग्रंथ देवघेव इत्यादीच्या अचूक नोंदी व त्यांच्या फाईल तत्काळ तयार करता येतात. त्यामुळे विद्यार्थी, संशोधक, वाचक इत्यादींना गतीने माहितीचे वितरण होते.

संगणकाचा वापर दैनंदिन जीवनातील बरीचशी कामे करण्यासाठी होते. आज संगणक फक्त आकडेमोड करण्यासाठी वापरला जात नाही तर तो ध्वनी, दृश्य स्वरूपातील माहिती हाताळण्यासाठी ही वापरला जातो. संगणकाची तुलना मानवाशी करता येईल मानव मंद मध्ये माहिती साठवतो तर संगणक आपल्या मेमरीयुनीटमध्ये माहिती साठवतो, संगणक प्रंचड माहिती साठवण्याची क्षमता, गणितीय प्रक्रीया करण्याची गती, न थकता काम करण्याची सुविधा व बर्हाविधता यामुळे त्यांचे महत्त्व वाढले आहे.

माहिती तंत्रज्ञानामध्ये वेळोवेळी बदल लक्षात घेवून त्या संभाव्य बदलासहीत ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचे उपयोजन केल्यास ग्रंथालय ही खऱ्या अर्थाने माहिती केंद्र होतील. या माहिती केंद्रामध्ये येणाऱ्या माहितीचा उपयोग कर्त्याचा कोणत्याही स्वरूपातील माहितीच्या मागणीसाठी ही माहिती केंद्रे सज्ज असतील.

अशाप्रकारे ग्रंथालयीन कामांसाठी आय.सी.टी.चे उपयोजन केले तर ग्रंथालयीन कामाचे व माहितीचे व्यवस्थापन आणि नियोजन शास्त्रीय पध्दतीने होईल. ग्रंथालय अल्प वेळेत माहितीचे वितरण करेल. त्यामुळे विद्यार्थी संशोधक, वाचक यांना आवश्यक ते ग्रंथ आणि माहिती तत्काळ मिळेल. तेंव्हाच ग्रंथालय स्थापनेचा उद्देश सफल होवून ग्रंथालयाची गुणवत्ता वृध्दीगत होईल.

संदर्भ सुची :-

- १) अहिराव जितेंद्र, माहिती तंत्रज्ञान, २०१०, औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन.
- २) कोण्णुर सुजाता, माहिती तंत्रज्ञान संपुर्ण ओळख, २००९, पुणे : डायमंड पब्लीकेशन.
- ३) कोण्णुर सुजाता, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र कोष, २००८, पुणे : डायमंड पब्लीकेशन.
- ४) पवार, एस.पी.ग्रंथालय व माहितीशास्त्र, २००७, कोल्हापुर : फडके प्रकाशन.
- ५) फडके द.ना. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, २००८, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
- ६) मिश्रा विजयकुमार, ग्रंथालय व्यवस्थापनाची आधुनिक तंत्रे, २०१२, लातूर : अरूणा प्रकाशन.
- ७) विकास, माहिती तंत्रज्ञान, मुंबई : नवनीत एज्युकेशन लिमिटेड.
- ८) Kumar P.S., Information Technology, २००४, Delhi : B.R. Publishing.
- ९) www.sawansft.ejb.net

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
7c, Ambajogai Dist. Beed 431519

IMPACT FACTOR:4.197(IJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

VOL. 5

SPECIAL ISSUE

OCTOBER 2019

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue On the Occasion of UGC Sponsored
Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

Organized by

Shri Yogeshwari Education Society, Ambajogai
Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya
UGC Sponsored Gandhian Studies Center,
Departments of English and Social Sciences

Date: 1st October, 2019

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor

Dr. Shaailaja Barure

Director, Gandhian Studies Center, Ambajogai

Associate Editor

Mr. Dhanaji Arya

Director, IQAC

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

**CENTRE FOR HUMANITIES AND
CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)**

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास | डॉ. सुनिल शिंदे | १२
२. सर्वोदय हेच महात्मा गांधीजींचे अंतीम ध्येय | प्राचार्य डॉ. शरद कुलकर्णी / सुरेश दिवाळे | १८
३. सत्याग्रही कस्तुरबा गांधी | डॉ. शैलजा भा. बरूरे | २१
४. महात्मा गांधी आणि शाश्वत विकास | डॉ. आरडले.एस.डी. | २७
५. महात्मा गांधीचे ऐच्छिक साधेपणा याविषयीचे विचार | डॉ. सुधीर आ. येवले | ३१
६. महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार | प्रा. गडदे भारती बा. | ३३
७. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी विषयक विचार | डॉ. सुरेश टी. सामाले | ३९
८. आधुनिक जगात महात्मा गांधीजींचे स्थान | डॉ. ज्ञानेश्वर सोनवणे | ४२
९. आजच्या जगात गांधी विचारांची आवश्यकता | माने रागिणी सु. | ४६
१०. महात्मा गांधीजींचा चंपारण्य सत्याग्रह व ... | रामेश्वर सि. झोडगे | ५०
११. महात्मा गांधी एक समाज सुधारक | बसनदास हि. नोळे | ५३
१२. गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता | डॉ. विठ्ठल शं. देशमुख | ६०
१३. गांधीजी, चळवळ आणि स्त्रीसक्षमीकरण | डॉ. गायत्री गाडेकर | ६४
१४. महात्मा गांधीजींचे समतेसंबंधी विचार | डॉ. सौ. मनिषा देशमुख | ७३
१५. महात्मा गांधीजींचे समतेचे तत्व : एक अभ्यास | डॉ. भाऊराव धोंडिबा मुंडे | ७६
१६. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना | डॉ. अरुण दळवे | ८१
१७. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विकासा बाबतचे विचार | गादेकर पी.सी. | ८५
१८. महात्मा गांधी एक महान संत | डॉ. संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर | ८८
१९. गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार | गिरीश अ. पुजारी | ९१
२०. महात्मा गांधीजींचा साहित्य विषयक दृष्टीकोण | डॉ. संजय खाडप | ९६
२१. महात्मा गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन | विलास किर्दत | ९८
२२. व्यसनमुक्त समाजासाठी म. गांधीजींचे मार्मिक विचार ... | किसन शिनगारे | १०२
२३. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार | कातळे संगिता गुलाबराव | १०७
२४. महात्मा गांधी व सत्याग्रह : एक अभ्यास | डॉ. शिंदे अनंत ना. | १११
२५. महात्मा गांधी आणि मराठी साहित्य | डॉ. डिगोळे बालाजी वि. | ११७
२६. गांधीजींना अभिप्रेत असणारी जीवनमूल्ये | मकरंद जोगदंड / डॉ. अर्जुन मोरे | १२५
२७. म. गांधी यांच्या सविनय कायदेभंग चळवळीतील... | राजकुमार ज्ञा. चाटे | १२९
२८. गा. गांधीजींचे रागाजिव. विचार वास्तवता | डॉ. प्रमोद चव्हाण | १३४
२९. खादी - आर्थिक स्वावलंबनाचे साधन | डॉ. अनंत नरवडे | १३८
३०. आर्यसमाजी चळवळीत महात्मा गांधीजींच्या ... | डॉ. रामभाऊ काशीद | १४३
३१. बदलत्या परिवेशात महात्मा गांधींच्या आर्थिक... | सागर कुलकर्णी | १४९

GHATNANDUR COLLEGE, BEED, MAHARASHTRA

21.

महात्मा गांधीजीच्या सत्य व अहिंसेसंबंधी विचारांचे चिंतन

प्रा.विलास किर्दत

(ग्रंथपाल)

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर

प्रस्ताविक : महात्मा गांधीजी हे भारताच्या स्वातंत्र्य लढयातील प्रमुख नेतृत्व व जीवन जगण्याचा दृष्टीकोनाची वेगवेगळी तंत्रे जगाला बहाल केलेले महापुरुष होत. हिंसा आणि असत्य ह्या मार्गाचा अवलंब केल्याने व्यक्ती हिंसक व स्वार्थी बनतो. म्हणून या अनावश्यक बाबींपासून व्यक्तीने वेळीच अलिप्त राहून सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने प्रवास केल्यास सर्व सकारात्मक बाबी पदरात पाडून घेण्यास प्रोत्साहन मिळते. महात्मा गांधीजीची सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना संपूर्ण मानवजातीसाठी प्रेरणादायी आहे. उपयोगीतावाद हा केंद्रबिंदू मानून सत्य आणि अहिंसेची संकल्पना स्पष्ट केली. असत्याला सत्याने व हिंसेला अहिंसेने उत्तर दिल्यास हिंसा करणारा अहिंसक बनतो तर असत्य बोलणारा सत्याचा मार्ग स्विकारतो. गांधीनी सत्य हे जीवनाचे साध्य मानले तर अहिंसा हे सत्यापर्यंत पोहचणारे माध्यम म्हणजेच साधन मानले. म्हणून गांधीजीचे सत्याग्रहाचे लढे संपूर्ण अहिंसेच्याच मार्गाने लढलेले दिसून येतात. सत्यासाठीचे अनोखे व सकारात्मक प्रयोग गांधीनी My Experiments with Truth या पुस्तकातून विश्वासमोर ठेवले.

संपूर्ण मानवजातीसाठी मानवतेचा उच्चांक गाठून देणारी संकल्पना म्हणून गांधीजीच्या सत्य व अहिंसेच्या संकल्पनेचा उल्लेख करता येईल. म्हणून सदरील शोध निबंधात गांधीजीच्या सत्य आणि अहिंसेसंबंधी विचारांचा परामर्ष घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

- 1) गांधीजीची सत्याची संकल्पना अभ्यासणे.
- 2) गांधीजीची अहिंसेची संकल्पना अभ्यासणे.
- 3) अहिंसा सत्याचा शोध आधार आहे ते अभ्यासणे.
- 4) सत्य व अहिंसा विचारसरणीच्या आंतरराष्ट्रीय पटलावरील प्रतिसादाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

- 1) सत्य हे मानवी जीवनाचे उच्चतम मूल्य आहे.
- 2) अहिंसेला प्राणतत्व मानले जाते.
- 3) गांधीनी सत्याला जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले.
- 4) गांधीच्या सत्य व अहिंसेच्या संकल्पनेत मानवतेचा उच्चांक ठासून भरला आहे.

98

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्रोत संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रातील प्रसिध्द लेख, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, इ. चा अवलंब केला आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणीकरीता वर्णनात्मक संशोधनपध्दती वापरण्यात आली आहे.

महात्मा गांधीजींची सत्याची संकल्पना : गांधीजींनी जीवनाच्या समग्र क्षेत्रावर आपल्या विचारातून प्रकाश टाकलेला आहे. त्यासर्व विचारांचा आधारच सत्य हे तत्व असलेले दिसून येते. सत्याशिवाय कोणतेच तत्व परिपूर्ण होऊ शकत नाही. असे गांधीजी म्हणत. केवळ खरे बोलणे इतकाच सत्याचा अर्थ त्यांना अभिप्रेत नव्हता. अतिशय व्यापाक दृष्टीकोनातून गांधींनी सत्याचा विचार केलेला दिसून येतो. आचार, विचार उच्चारात गांधींना सत्यता अपेक्षित होती. जी व्यक्ती सत्यानुसार आचरण करते त्या व्यक्तीला पाश्चाताप करण्याची वेळ येत नाही. गांधीजींनी सत्याचे दोन प्रकार सांगितले ते पूढीलप्रमाणे आहेत.

1) साक्षेप सत्य :

ज्या सत्याची संकल्पना परिस्थिती बदलल्याबरोबर बदलत असते, अशा सत्यास गांधीजींनी सापेक्ष सत्य म्हटले आहे. ते पुढे म्हणतात की, प्रत्येक व्यक्तीने आपला आत्मिक व नैतिक विकास करून सापेक्ष सत्याकडून निरपेक्ष सत्याकडे जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. म्हणून सत्य हे साध्य माणून त्यापर्यंत पोहचले पाहिजे. हेच गांधीजींना अभिप्रेत होते.

2) निरपेक्ष सत्य :

जिवनामध्ये विविध अनुभव व्यक्ती सापेक्ष सत्याच्या माध्यमातून घेत असतो. म्हणून सापेक्ष सत्याच्या सहाय्याने व्यक्ती निरपेक्ष सत्याकडे वाटचाल करीत असते. निरपेक्ष सत्य हे परिस्थितीनुसार बदलत नाही. ते चिरंतन असते. मात्र निरपेक्ष सत्याचे ज्ञान ईश्वर सोडून कुणालाच नसते. सर्वांना केवळ सापेक्ष सत्याचेच ज्ञान आत्मसात होते निरपेक्ष सत्य हे शाश्वत व सार्वभौम असते. निरपेक्ष सत्य प्राप्त करावयाचे असेल तर त्यासाठी धैर्य, विवेक शिलता, आत्मविश्वास आणि त्याग ह्या मौल्यवान बाबी व्यक्तीच्या नसा नसात भिनल्या पाहिजेत, तरच निरपेक्ष सत्याकडे वाटचाल होऊ शकते. सत्य ही आत्म्याची आंतरिक शक्ती असते यावर गांधीजींचा ठाम विश्वास होता.

गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना : गांधीजींनी जेवढे सत्याला महत्व दिले तेवढेच महत्व अहिंसेला दिलेले दिसून येते. सत्य प्राप्त करण्यासाठी अहिंसेचा अधार घ्यावाच लागतो. सत्यरूपी वृक्षाला आलेले गोडफळ म्हणजे अहिंसा होय. गांधी सत्याला परमेश्वर म्हणतात. म्हणून परमेश्वराचा शोध अहिंसेच्या मार्गानेच घेता येतो. हिंसेचा मार्ग पत्करणे म्हणजे सत्यापासून दुर जाणे होय, परमेश्वराला इजा पोहचविणे होय.

शरीर आणि मन या दोन्ही मार्गाने अहिंसेचे पालन झाले पाहिजे. कठोरशब्द बोलणे म्हणजे हिंसा करणे होय. दुसऱ्याचे हित साधण्यासाठी स्वतः घेतलेल्या कष्टांची पूर्वा ने करता सतत कार्य करीत राहणे म्हणजे अहिंसा होय.

अहिंसेचे प्रकार :

- 1) **निषेधात्मक अहिंसा :-** व्यक्तीने आपल्या कार्याद्वारे तसेच शब्दांद्वारे इतरांना न दुःखविणे म्हणजे निषेधात्मक अहिंसा होय.
- 2) **विधायक अहिंसा :-** केवळ दुसऱ्याला दुःख न होणे, हत्या न करणे, त्रास न देणे म्हणजे अहिंसा नसून दुसऱ्यावर प्रेम करणे, त्यांच्या सुखासाठी धडपड करणे म्हणजे विधायक अहिंसा होय
- 3) **निरपेक्ष अहिंसा :-** या अहिंसेला गांधीजींनी सर्वश्रेष्ठ मानले आहे. निरपेक्ष अहिंसेच्या मार्गाने सत्याची म्हणजेच इश्वराची प्राप्ती होते. यालाच गांधीजी महापुरुषांची अहिंसा असे म्हणतात.

अहिंसेचे उपप्रकार :

- 1) **सामर्थ्यवानांची अहिंसा :** यात दोन व्यक्ती किंवा दोन राष्ट्रे यांच्यात संघर्ष झाल्यास व्यक्ती किंवा राष्ट्र सामर्थ्यवान असूनही प्रतिकार करीत नाही. हिंसा करणाऱ्यास माफ करते. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीचे हृदयपरिवर्तन होते. अशी व्यक्ती सामर्थ्यवान असूनही प्रतिकार करीत नाही. त्याला गांधींनी सामर्थ्यवानांची अहिंसा असे म्हटले आहे.
- 2) **दुर्बलांची अहिंसा :** स्वतःमधील दुर्बलतेमुळे अशी अहिंसा नाईलाजाने स्विकारावी लागते. अशी अहिंसा स्विकारण्यात कोणत्याही प्रकारची नैतिकता नसते. हिंसा शक्य नाही म्हणून स्विकारलेली अहिंसा ही आशक्तांची, दुर्बलांची अहिंसा, असे गांधी म्हणतात.
- 3) **भित्र्यांची अहिंसा :** जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा गट भिन्न असल्यास तो प्रतिकार करण्याऐवजी रणांगण सोडून जात असेल तर त्याच्या हातून हिंसा होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. म्हणून गांधींनी त्यास भित्र्यांची अहिंसा असे म्हटले आहे. भिती व अहिंसा दोन्ही गोष्टी एकत्र राहू शकत नाहीत.

निष्कर्ष :

- 1) सत्याचा साक्षात्कार होण्यासाठी अंतःकरण शुध्द व पवित्र असणे गरजेचे आहे. हे गांधीजीचे विधान सर्वमान्य झाले आहे.
- 2) अहिंसा हा आत्मशक्तीचा उपयोग करण्याचा मार्ग आहे तेव्हा आत्मशक्ती जागृत ठेवणे गरजेचे आहे.
- 3) गांधीजींच्या सत्य व अहिंसेच्या संकल्पनेला प्रत्येकाने आत्मसात केल्यास सत्यावर व अहिंसेवर आधारलेला समाज अस्तित्वात येईल व शांतता प्रस्थापीत होऊन स्वैराचार माजणार नाही.

सत्य आणि अहिंसा हे गांधीजींच्या जीवनपध्दतीचे प्राणत्व सर्वांसाठी प्रेरणादायी आहे.

आज अनेक राष्ट्रांनी शालेय, महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसेच्या संकल्पनेचा समावेश केलेला दिसून येतो. याचा उद्देश हिंसात्मक पिढी अस्तित्वात येऊ नये. हाच आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) डॉ. कस्तुरे - वाडकर प्रभा - पास्वीमात्य आणि भारतीय राजकीय विचारवंत
- 2) डॉ. भोगले शांताराम - आधुनिक भारतीय विचारवंत
- 3) प्रा. सोनुने यशवंत - मंथन
- 4) आर. के. प्रभू आणि राव यु. आर - महात्मा गांधीचे विचार
- 5) डॉ. राठी शुभांगी - भारतीय राजकीय विचारवंत

□□□

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

H/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

V I D Y A W A R T A®

Special Issue, October 2019

THE VISION STATEMENT OF THE
COLLEGE IS सक्ती स्त्री वादी

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड
तथा हिंदी विभाग और IQAC

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय

बसमतनगर, जि.हिंगोली
Accredited by NAAC B+Grade

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय

के संयुक्त तत्वावधान

आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

समकालीन हिंदी साहित्य में

स्त्री चेतना

◆ संपादक ◆

डॉ. सुभाष क्षीरसागर
डॉ. रेविता कावले
डॉ. शेख रजिया शहेनाज

Principal
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

२. कहानी विधा

- 24) मंजूर एहतेशाम के कथा साहित्य में नारी चेतना
फिरोज बालसिंग, जाकिर हुसैन गुलगुंदी, धारवाड ||76
- 25) समकालिन हिंदी कथा साहित्य में स्त्री चेतना
प्रा. नवन भादुले -राजमाने, लातूर ||78
- 26) सुधा अरोडा की कहानी में स्त्री चेतना
अर्चना रमेशचंद्र बंग-सोमानी, परभणी ||81
- 27) उषा प्रियंवदा की कहानियों में नारी चित्रण
बलांडे स्वर्णा तुकाराम, लातूर ||82
- 28) चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी चेतना
डॉ. बायजा कोटुळे, बीड ||84
- 29) नासिरा शर्मा के कहानियों में स्त्री चेतना
प्रा. यु. ए. बिरादार, नांदेड ||87
- 30) अलका सरावगी के कथासाहित्य में चित्रित नारी संघर्ष
ज्योती शशिकांत कांबळे, औरंगाबाद ||88
- 31) मालती जोशी के कथा साहित्य में नारी चेतना
प्रा. कल्याण शिवाजीराव पाटील, नांदेड ||90
- 32) समकालिन हिंदी कथा साहित्य में स्त्री चेतना
प्रा.डॉ. पवन नागनाथराव एमेकर, नांदेड ||92
- 33) चित्रा मुद्गल की कहानियों में स्त्री चेतना
प्रदीप सोपान खिल्लारे, औरंगाबाद ||94
- 34) 'और अब' कहानी में नारी चेतना
डॉ. पुष्पा गोविंदराव गायकवाड, देगलूर ||96
- 35) नारी चेतना की दास्तान 'कठगुलाब'
डॉ. रेविका बलभीम कावळे, हिंगोली ||97

दिव्या, 'नष्ट तीर' की रोना, 'नयी कॉपल' की बिन्नो, 'तूफान के बाद' की अलका, 'अकेली राह' की जया, 'बिखरे तिनके नया मॉड' की मणि समाज द्वारा निर्मित दावों की कैद में छटपटाती रहती है।

उषाजी की कहानी 'मोहबन्द' की नायिका अचला और 'जाले' के नायक राजेश्वर की साहसहीनता और दुर्बलता इनकी कहानियों के आलोचकों को अखरती है। लेखिका ने परिस्थितियों का ताना बाना ऐसा बना है कि विकास, राशि न होकर मुक्ता का बन गया है। नयी परिस्थिति के अनुकूल नये संवेदन को झलक इस कहानी में मिलती है, अर्थात् नारी मन को भीतर ही भीतर मथनेवाली समस्याएँ पारिवारिक जीवन के मधुर क्षण, चुटकियाँ, कसक आदि इसमें दृष्टिगोचर है। उषाजी की इन कहानियों में प्यार, स्नेह, ममता की बोधमलता है, भोलापन है, विद्रोह की चिन्तागारी है, नयी राह बनाने का आत्मविश्वास है। हर कहानी मन की गहराई तक ऐसे उतर जाती है कि बरबर याद रह जाती है। उषाजी के 'झूठा दर्पण' की नायिकायें मनोवाञ्छित जीवन साथी न पा सकने के कारण भावावेश में आजोवन कुमारी रहकर जीने की नियति, स्वीकार कर लेती है। इन्हें जीवन निर्वाह का साधन हस्तक्षत करने का कारण पराबलम्बन का सहारा नहीं लेना पड़ता।

कहानी साहित्य के क्षेत्र में उषा प्रियंवदा का कार्य अनन्य एवं अलौकिक रहा है। कहानी लेखन के साथ-साथ वे उपन्यास और अनुवादकला का भी परिचय दिया है। मीराबाई और सूरदास की रचनाओं का अनुवाद अंग्रेजी में किया है। देश-विदेश के विश्वविद्यालयों और संस्थाओं के निमंत्रण पर संगोष्ठियों में भी हिस्सा लिया है। अतः उनकी कथायात्रा अभी जारी है। उनके अंदर अभी भी तमाम चरित्र, घटनाएँ, अनुभव शब्दों में अभिव्यक्ति पाने के लिए आतुर है।

संदर्भ सूची

१. संपूर्ण कहानो - उषा प्रियंवदा, भूमिका
२. उषा प्रियंवदा की कहानियों में दृढ़त जीवन मूल्यों का यथार्थ चित्रण, अविनाश महाजन, पृ. १७
३. शून्य तथा अन्य रचनाएँ, उषा प्रियंवदा पृ.११३
४. मेरी कहानियाँ उषा प्रियंवदा, सं. डॉ. निर्मला जैन, पृ.८
५. जिन्दगी और गुलाब के फूल, उषा प्रियंवदा पृ.११३
६. कितना बड़ा झूठ, उषा प्रियंवदा पृ.२५
७. एक कोई दूसरा, उषा प्रियंवदा पृ.१३
८. मेरी कहानियाँ उषा प्रियंवदा, सं. डॉ. निर्मला जैन, पृ.८
९. जिन्दगी और गुलाब के फूल, उषा प्रियंवदा पृ.११४
१०. मेरी कहानियाँ उषा प्रियंवदा, सं. डॉ. निर्मला जैन, पृ.११

चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी चेतना

डॉ. बायजा कोटुळे

हिन्दी विभागाध्यक्षा,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर
ता. अंबाजोगाई जि. बीड

समकालीन हिन्दी कथा साहित्य में चित्रा मुद्गल का नाम आदर से लिया जाता है। उन्होंने अपने साहित्य में समाज के जड़ मूल्यों को ललकारा है। यातना चाहे सर्वधरा वर्ग की हो या नारी को उसके तह तक जाने की कोशिश करती है। उन्होंने कहानियों के माध्यम से सामाजिक मूल्य, जातिभेद, भ्रष्टाचार, अन्याय, शोषण अमानवीयता, आधुनिक नारी का रूप, समस्याएँ और उसकी दबी हुई इच्छाओं को चित्रित किया है। चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी समस्या, नारी की स्थिति पढी-लिखी नारी, अनपठ नारी, विधवा नारी, वेश्या, भीख माँगनेवाली नारी तथा मीडिया जगत की शोषित नारी, आदि विषयोपर अपनी लेखणी चलाई है। उनकी कहानियों का मुख्य उद्देश्य नारी मुक्ति रहा है।

चित्रा मुद्गल की कहानियों में नारी विविध रूपों को लेकर सामने आती है। उनकी नारी परम्परागत रुढ़ियों को तोड़कर विविध क्षेत्रों में अपनी पहचान बनाती है। वह वर्तमान समय में अनेक समस्याओं का सामना करती हुई दिखाई देती है। पति हो या अन्य कोई वह आर्थिक दृष्टि से स्वालम्बन होकर मानसिक दृष्टि से स्वतंत्र होकर आत्मनिर्भर हो रही है। इस संदर्भ में प्रभा खेतान का कथन है, "मुक्ति की पहली शर्त है कि स्त्री आर्थिक रूप में स्वावलंबी हो। यदि इस शर्त को कोई औरत पूरा कर ले तो वह अपनी जिंदगी की आधी से अधिक लड़ाई जीत लेती है।"^१ इस से स्पष्ट होता है कि उनकी कहानियों में आत्मनिर्भर और स्वतंत्र नारी की चेतना दिखाई देती है।

मुद्गल की आत्मनिर्भर तथा स्वतंत्र नारी से सम्बन्धित कहानियाँ हैं - प्रमोशन, ताशमहल, बाबजुद इसके आदी।

'ताशमहल' इस कहानी में नारी इस कहानी में नारी आत्मनिर्भर और स्वतंत्र रूप दिखाई देती है। शोभना इस कहानी की नायिका है। पति दिवाकर से उसे एक वेटा भी है। जिसके सहारे वह पुरा जीवन बिताना चाहती है। लेकिन बाद में उसके जीवन में निशीय

आ जाता है। उसे दिवाकर के बच्चे के साथ स्वोकार करता है और उसके साथ शादी करता है। निशिय ने कहा था कि हम दुसरे बच्चे की कामना नहीं करेंगे। लेकिन गलती से गर्भ ठहर जाता है। शोभना इस गर्भ को गिराना चाहती थी, पर निशीथ उसे दुसरे बच्चे को जन्म देने के लिए मजबूर करता है। रोनू का जन्म होते ही निशिय रोनू का ही पिता बनता है और बच्चे को घृणा से देखने लगता है। रोनू को पुरा परिवार था बच्चे के लिए सिर्फ उसकी माँ। निशीथ बच्चे के साथ सौतेलेपण का व्यवहार करता है। जब बच्चे बीमार हो जाता है, तो उसे अस्पताल लेजाने के बजाए घृणित दृष्टिसे कहता है, "टीयफाइड है, कैसर नहीं मर नहीं जायेगा बच्चे।"¹³ निशीथ को बच्चे के चेहरे में शोभना का पूर्व पति दिवाकर का चेहरा नजर आता है, इसलिए वह उसके साथ सौतेलेपण का व्यवहार करता है। इसी कारण वह छोटी-छोटी बात के लिए भी मारता पीटता है। एक दिन बच्चे को अपने माँ के पास सोता देखकर निशीथ उसे निर्दयतापूर्वक परलंग पर पटक देता है। शोभना उसे रोकती हुए पुछती है कि वह बच्चे के साथ ऐसा व्यवहार क्यों कर रहे हो? तब निशीथ कहता है, "बच्चे को जब भी मैं तुम्हारे अंग में स्तनों के बीच सिर गड़ाये दुबका हुआ पाता हूँ, मुझे वह दिवाकर नजर आता है, इस घर में, अपने और तुम्हारे बीच इसे मैं और नहीं बरदाश्त कर सकता।"¹⁴ निशीथ का यह रूप देखकर शोभना चकित रह जाती है और उसके फटकारते हुए कहती है, "जो व्यक्ति मेरे जीवन से निकल चुका है, उसे तुम अबोध बच्चे में खोज रहे हो, यह दिवाकर का अंश जरूर है, निशीथ किन्तु यह मेरा भी अंश है, तुम मुझे क्यों नहीं खोज सके बच्चे मैं और उसे क्यों नहीं अपना सके।"¹⁵

शोभना अपना तबादला करना चाहती थी, लेकिन निशीथ का व्यवहार देखते हुए, बच्चे के साथ शिमला जाने का निर्णय लेती है। इस तरह अपना स्वतंत्र जीवन जीने का निर्णय करना आत्मनिर्भर होने का नतीजा है, वह किसी पर बोज बनकर नहीं रहती। डॉ. गोरक्ष थोरत के अनुसार "लेखिका ने शोभना को आत्मनिर्भर स्वाभिमान, ममतामयी और अपने दायित्व के प्रति निष्ठावान स्त्री के रूप में चित्रित किया है। जो सही अर्थ में आज की नारी की छवी है।"¹⁶ इसके साथ ही प्रमोशन और बावजूद इसके इन कहानियों में भी आत्मनिर्भर तथा स्वतंत्र नारी की चेतना दिखाई देती है।

आज नारी शिक्षित होने के कारण पुरुष प्रधान समाज में नारी पुरुष के साथ कंधे से कंधा मिलाकर कार्य करती हुई दिखाई दे रही है, चित्रा मुद्गल ने भी कामकाजी नारी को लेकर कहानियाँ लिखी है। जैसे लक्ष्मण, दरामियान, स्टेपनी, शून्य, सुख, लिफाफा आदि कहानियाँ में कामकाजी नारी का चित्रण किया है।

'लिफाफा' इस कहानी में नौकरी करती अनु के प्रति माँ बाप के बदलते दृष्टिकोण का चित्रण किया है। अनु नौकरी करती है और उसका भाई बेरोजगार है। आशोक के प्रति खेया बदल जाता है। डॉ. चौधरी वेदवती के अनुसार, "अर्थ व्यवस्था के कारण माँ - बाप के विचारों में परिवर्तन आया है। कमाऊ लडकी लडके से ज्यादा प्यारी है। कामकाजी नारी के जीवन में आये परिवर्तन को और लेखिका ने संकेत दिया है।"¹⁷ आर्थिक आधार पर एक ही घर में बेटे और बेटों के प्रति बनते बिगडते सम्बन्धों को पडताल करती लिफाफा कहानी है।

मध्यवर्गीय नौकरी पेशा नारी घर एवं नौकरी संभालते एक मिशन का पूर्जा बन जाती है। 'सुख' कहानी में मध्यवर्गीय सुसंगला की कहानी है जो कामकाजी नारी है, और अकेली रहती है, उसके घर में कोई मर्द नहीं है इसलिए उसकी नौकरानी फुली उसके घर में काम नहीं करना चाहती। फुली सोनाली से कहती है, "इस घर में काम करने को मन नहीं लगता घर में कोई मर्द नहीं।"¹⁸ इस कहानी में लेखिकाने निम्नवर्ग की नारी की बदलती मानसिकता का चित्रण किया है।

'शून्य' कहानी कामकाजी नारी के मातृत्व के पहलू को उजागर करती है। यह त्रिकोणात्मक कहानी है। इसमें राकेश सरला और बेला है। राकेश और सरला तलाक लेकर अलग रहते है। राकेश बेला के साथ शादी करके अपना घर बसाता है। सरला दिपू को उसके पिता के पास छोड देना चाहती है, ताकि उसे अपने जिम्मेदारी का एहसास हो। लेकिन जब बेला माँ नहीं बन पाती तो राकेश पिता का हक्क जताते दिपू को अपने साथ ले जातना चाहता है। लेकिन सरला उसका विरोध करती है और कानून से लडने के लिए भी तैयार हो जाती है। लेकिन अपने बेटे दिपू को अपने से अलग नहीं होने देती। डॉ. चौधरी वेदवती के अनुसार, "कामकाजी नारी होने के नाते वह अपने बालक दिपू को किसी भी किमत पर राकेश और बेला को नहीं देना चाहती, वह सुप्रीम कोर्ट तक लडने के लिए तैयार है। यदी कामकाजी न होतो तो समझौता कर लेती।"¹⁹

चित्रा मुद्गल की कहानियों में चित्रित झोपडपट्टियों में रहनेवाली नारी शांतिपूर्ण ढंग से अन्याय का विरोध करती है। वह अन्याय अत्याचार सहने के बजाए उसका विरोध करते हुए दिखाई देती है। चित्रा मुद्गल ने झुग्गी झोपडपट्टियों से सम्बन्धित अपनी कहानियों में माननीय संवेदना प्रेम, ममता, वात्सल्य, स्वाभिमान, आत्माभिमान आदि का चित्रण किया है। इस तरह की कहानियाँ है, कंचूल, लेन, आदि। 'लेन' कहानी की नायिका महेन्दरी है। वह चेतना सम्पन्न नारी है। परन्तु परिस्थितो के सामने झुक जाती है। इस कहानी के माध्यम

से लेखिकाने जनसामान्य समस्या को दूर रखते हुए प्रतिकूल स्थितियों में समझौता करने के लिए विवश होती है, यही स्पष्ट किया है।

चित्रा मुद्गल की कहानियों में एक विशेषता है और वह है ग्रामीण नारी और शहरी नारी से अधिक चेतना सम्पन्न और जागरूक दिखाई देती है, वह अस्मिता की रक्षा करने के लिए अपने परिवार या पति या फिर समाज से लड़ने के लिए तत्पर दिखाई देती है। 'सौदा' कहानी की नायिका मंगल इस विशेषता से परिपूर्ण है। मंगला साहसी और धैर्यशाली नारी है। वह आधी रात में आये गँदा को अपने घर में आश्रय देकर मदत करती है, जो उसका पति लालू दलाल के हाथ बेचने वाला उसका पति चंदू है। उसकी मदत करते समय, अपने परिवार टूटने का डर था पर उसकी अंतरिक चेतना जागृत होती है, वह मदत करती है। वह मन में सोचती है, "घर! कैसा घर गँदा की बलि के बिना पर जीवनदान प्राप्त करता घर! चंदू के कुकृत्यों की नाई से मजबूत होती उस घर की दिवारे!.. छि: छि: ... उस घर में वह सांस ले सकेगी? स्त्री होकर स्त्री के दुर्भाग्य में दुर्भाग्य में साक्षीदार हो सकेगी? चंदू पति है तो क्या अपराधी नहीं है।" मंगला अपना परिवार दाँव पर लगाकर स्त्रियों के देह व्यापार करनेवाला अपराधी पति को सजा दिलवाने को ठान लेती है। वह भी एक अपरिचित लड़कों के लिए।

'जब तक विमलाएँ हैं' कहानी भी इसी तरह का विरोध करती दिखाई देती है। विमला अपनी बेटों पर बलात्कार करने वाला अत्याचारियों को सजा दिलाने के लिए पुलिस में रिपोर्ट लिखती है। इसलिए वह अपने पति का मार भी खाती है। पति बार-बार समझाता है कि ऐसा करने से अपनी ही बेइज्जती होगी। फिर भी विमला अपने फैसले पर कायम रहती है। इस फैसले का उत्तर प्रदेशीय महिला मंच को और से उसका सम्मान किया जाता है। लेखिका विमला के बारे में कहती है, "जब भी उससे मिलती हूँ, नयी शक्ति और स्फूर्ति से भर उठती है। सोचती हूँ समाज में जब तक विमलाएँ हैं, औरत की अस्मिता अपने अधिकार से घाँघत नहीं रह सकती न कोई उसे वंचित कर सकता है।" स्पष्ट है कि विमला जैसी नारियाँ समाज में रहेंगी तो वह ऐसे भेड़ियों को सबक सिखाएंगी कि फिर कोई भी स्त्री को बुरी नजर से देखने की हिम्मत भी नहीं करेगा।

निष्कर्ष :-

चित्रा मुद्गल की कहानियों में चित्रित नारी अस्मिता की रक्षा करते हुए दिखाई देती है। उनकी कहानियों में कामकाजी नारी से लेकर झुगगी झोपड़पट्टी में रहनेवाली नारी का चित्रण हुआ है। साथ ही ग्रामीण दलित, विधवा, वेश्या, मीडिया, शिक्षित नारी, कर्तव्यदक्ष नारी, महानगरीय नारी आदि का चित्रण किया है। जो

अपने अधिकारों के प्रति अधिक सजग दिखाई देती है। उनकी कहानियों में नारी अधिक बिद्रोही नहीं पर अपने ऊपर होनेवाले अन्याय अत्याचार का विरोध अवश्य करती दिखाई देती है। स्पष्ट है कि चित्रा मुद्गल ने कहानियोंके माध्यम से नारी जीवन के विभिन्न पहलुओं पर प्रकाश डाला है।

संदर्भ संकेत :-

1. डॉ. अमरज्योति, महिला उपन्यासकारों में नारीवादी दृष्टि- पृ. १५
2. चित्रा मुद्गल, जगदंबा बाबू गाँव आ रहे हैं-पृ. ५५
3. वही-पृ. ६३
4. वही -पृ. ६४
5. डॉ. गोरक्ष धोरात, चित्रा मुद्गल के कथा साहित्य का अनुशीलन - पृ. १५९
6. डॉ. चौधरी वेदवती उर्फ सो. लाडके वी.पी., नवम्, दशक की कहानियों में कामकाजी नारी की भूमिका पृ. ३८
7. चित्रा मुद्गल, जिनावर -पृ. ५०
8. डॉ. चौधरी वेदवती उर्फ सो. लाडके वी.पी., नवम् दशक की कहानियों में कामकाजी नारी की भूमिका पृ. १९७
9. चित्रा मुद्गल, जगदंबा बाबू आ रहे हैं- पृ. २८
10. चित्रा मुद्गल, लपटे - पृ. १००

□□□

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ImpactFactor 6.021(IJIF)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX, Vol. II
October 2019

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 20 Vol II

Title of the issue भारतीय समाज और विकलांग (दिव्यांग) विमर्श
Indian Society & Ideology of Disability

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY
Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal Dr. V.D. Satpute

Associate Editor
Dr. Shivaji Wadchkar

Assistant Editor
Dr. V.B. Kulkarni, Dr. A.K. Jadhav, Dr. S.A. Tengse

PRINTED BY
Shaurya Publication
Old MIDC, Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Oct. 2019

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX, Vol. II
October 2019

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

प्रा.डॉ.भारती नकुलराव कांबळे दया प्रकाश सिन्हा का सीढियाँ नाटक में व्यक्ति अंध खालू के विशेष सन्दर्भ में	78
प्रा. डॉ. रमेश कांबळे विकलांगों के प्रकार	81
श्रीमती. लतिका मोहन काटे कथासाहित्य में विकलांगता की आत्मनिर्भरता	85
डॉ.पुष्पा गोविंदराव गायकवाड आधुनिक दौर की देन मनोवैज्ञानिक विकलांगता	88
केंद्रे डी. बी. हिन्दी उपन्यास साहित्य में विकलांग विमर्श (विशेष संदर्भ मृदुला गर्ग, शिवानी)	91
प्रा.डॉ.कुलकर्णी वनिता बाबुराव दिव्यांग पर विजय प्राप्त व्यक्तित्व	96
डॉ. वायजा कोटुळे मालती जोशी के कथा साहित्य में विकलांग विमर्श	100
प्रा.डॉ.पवार आर.एस. विकलांगता : स्वरूप एवं भेद	103
प्रा.डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव जयवंत दलवी के 'बॅरिस्टर' नाटक में स्त्री की विद्रोह मनोवृत्ति	107
प्रा. डॉ. वलवीरचंद्र वा. राजुरकर हिंदी कथासाहित्य में अभिव्यक्त विकलांग संघर्ष	111
वाढेकर रामेश्वर महादेव विकलांगता और मानवी जीवन की स्थिति	113
डॉ. मधुकर राऊत हिंदी उपन्यासों में विकलांगों का जीवन	117
प्रा.डॉ. लहाडे मुरलीधर अच्युतराव विकलांग सुरक्षितता : प्रशासकीय कायदे आणि योजना	121
प्रा.डॉ. तिडके केशव दत्तराव हिंदी साहित्य में विकलांग विमर्श	125
प्रा. डॉ. मालती धोंडोपंत शिंदे चव्हाण प्रेमचंद युगीन कहानियों में चित्रित विकलांग विमर्श	128
प्रा.डॉ.भिमराव भाऊराव मानकरे सूअरदान उपन्यास में अभिव्यक्त विकलांग चरित्र	132
प्रा. डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड लोकगीतों में विकलांग विमर्श	137
डॉ. सय्यद शौकत अली विकलांगों पर तकनीकी विकास का प्रभाव	141

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

दिव्यांग पर विजय प्राप्त व्यक्तित्व

डॉ. बायजा कोटुळे

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता. अंबाजोगाई जि. बीड

साहित्य और समाज को अलग करके नहीं देखा जाता क्योंकि साहित्य तो समाज का दर्पण होता है। समाज की अनेक घटनाएँ, समस्याओं का चित्रण साहित्यकार अपने साहित्य में चित्रित करता है। जिस प्रकार समाज में अनेक प्रकार की व्यक्तियाँ उनकी अनेक प्रवृत्तियाँ देखने को मिलती हैं, उसी प्रकार विकलांग चरित्र भी देखने को मिलते हैं। साहित्य में तो प्राचीन काल से ही विकलांग चरित्रों को चित्रित किया है, पर उसकी ओर किसी का ध्यान गया नहीं है। विकलांगता दो कारणों से आती है, एक तो जन्मजात से होती है, और दुसरी दुर्घटना के कारण आती है। प्राचीन काल से विकलांग व्यक्तियों ने समाज के लिए व्यापक योगदान दिया है। उनका योगदान इतना प्रभावी रहा है कि सामान्य व्यक्ति को सोचने के लिए मजबूर करता है कि ये लोग वास्तव में विकलांग थे भी या नहीं। इसलिए मुझे लगता है कि साहित्य में या समाज में विकलांग मानवों की जीवन की स्थिति, या परिस्थिति का चित्रण प्रारंभ से ही होता आया है। लोगों की दृष्टि से अभिशप्त मानी जानेवाली विकलांगता मेरी दृष्टि में एक विशेष वरदान है। इसी कारण इस विकलांगता पर विचार - विमर्श होना जरूरी है ताकि को पता चले की विकलांग भी समाज का एक महत्वपूर्ण अंग है। उनमें भी वह क्षमता है जो सामान्य लोगों में है। विकलांग व्यक्ति भी समाज में रहकर हर क्षेत्र में सर्वोच्च कार्य कर सकता है।

प्राचीन काल से ही विकलांगता पर धर्मग्रन्थों ऋषी मुनियों, संतो आदि द्वारा विचार किया गया है। मानवीय सभ्यता के प्रारंभ से ही विकलांगों के प्रति सम्मान, सद्भव, आत्मीयता, प्रेम, मानवता, समभाव आदि भावों की प्रमुखता रही है। भारतीय संस्कृति और पुराणों में कहा गया है कि मानव जीवन की सफलता या मोक्ष यह स्वर्ग प्राप्ति में नहीं तो गरिबों एवं विकलांग लोगों की सेवा करने में है। अनेक शास्त्रों में कहा है कि, प्राणियों, दरिद्रों, मुखे, अपाहिजे, अंधे, बेसहारा, लंगडे, लुले लोगों की सेवा करने से मोक्ष प्राप्त होता है। इन लोगों को ईश्वर का रूप माना जाता है। 'श्रीमद्भगवद्गीता' है, में कर्मयोग के प्रसंग में भगवान श्रीकृष्ण ने अर्जुन को कहा है, ज्ञानी व्यक्ति सभी प्राणियों में समभाव अर्थात् समान दृष्टि रखता है।

“विद्या विनय संपन्ने, ब्रह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैवश्वपाकेच पंडित : समदर्शिः ॥”

श्रीमद्भगवद्गीता - 5 - 18

अर्थात् सभी के प्रति समान भाव रखने की दृष्टि हमें हमारी संस्कृति और पुराणों में दी है। प्राचीन काल से ही देवी-देवताओं की दृष्टि विकलांगोंको प्रति प्रेमात्मक और सकारात्मक रही है। ऐसा कहा जाता है, कि भगवान श्रीकृष्ण ने कंस की दासी कुब्जा के हाथों से चंदन लगवाकर अपनी सुंदरता को बढ़ाया था। और कुब्जा भी कृष्ण की कृपा दृष्टि से अत्यंत सुंदर बन जाती है। साथ ही कृष्ण ने धृतराष्ट्र और गांधारी का सम्मान ही किया हुआ दिखाई देता है। इसी विचार को संत - महंतों ने ऋषि-मुनि यो महात्माओं ने आगे बढ़ाया है। समाज में जो भी अपाहिज है, अंधे, बहरे, लुले, लंगडे हैं वे लोगो के घृणा के पात्र नहीं है तो आदर एवं समान के पात्र है।

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX, Vol. II
October 2019

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

विकलांगता से तात्पर्य है, जिसका कोई अंग टूटा है, बेकाम हुआ है अथवा अशक्त है, जैसे मानव अथवा प्राणी को विकलांग कहा जा सकता है। अर्थात शारीरिक एवं मानसिक रूप से दुर्बल, अशक्त अथवा कमजोर व्यक्ति को विकलांग कहा जाते हैं। मुझे यहाँ दुष्यन्त कुमार की पंक्ति याद आ रही है, "कैसे आकाश में सुराख हो नहीं सकता। एक पत्थर तो संवेदन से उछालों यारों।"² इस बात को आज के कई विकलांग चरितार्थ करते हैं। विकलांग की परिभाषा देते हुये प्रो. सुन्दर जी कहते हैं कि, कुदरत की दी हुई शारीरिक, मानसिक, दुर्बलता, न्युनता या विरुपता विकलांगता है, यह विकलांगता दुःख की जननी है। लेकिन इस सत्य को न स्वीकारते, हुए उससे दूर भागना या डरना कायरता है। उसका उटकर सामना करना ही पुरुषार्थ है। शरीर भले ही विकलांग हो, मन विकलांग नहीं होना चाहिए क्योंकि मन तो ऊर्जा का केंद्र है। जो व्यक्ति संन्या या समाज विकलांगों के अस्तित्व की रक्षा व उनकी उन्नती के लिए काम करता है, वह मानवता का सच्चा मित्र है, उसका पहीरी है।³ बृहत प्रामाणिक हिन्दी कोश में विकलांगता के संदर्भ में कहा है, "जिसका कोई अंग टूटा या बेकाम हो खंडित अंगावाला।"⁴ कहा जा सकता है कि विकलांगता का दायरा बहुत बड़ा है। विकलांगता की स्थिती कही भी किसीके हाथों साथ कही पर भी हो सकती है। जिसकी शिकार मेरी सहेली डॉ. रेविता कावळे हुई।

डॉ. रेविता कावळे जब एक साल की थी तब उसे बहुत जोर का बुखार आया और यह पोलिओं की शिकार हुई। पोलिओं के कारण उसका एक पैर कमजोर हो गया। उसके माता-पिताने बहुत से अस्पतालों में दिखाया। देवी-देवताओं की मन्त्रों मांगी, फिर भी उसका एक पैर कमजोर ही रह गया। आज वह घुटनों पर हाथ - रखकर चलती है। आज वह एम.ए.बी.एड, एम.फिल, पी.एच.डी., सेट इतनीसारी उपाधियाँ हासिल करके आज वह बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय में सहाय्यक प्राध्यापक के रूप में कार्यरत है।

वह एक छोट से गाव कि अपाहिज लडकी आज उच्चपद पर कार्यरत है। उसकी और देखते हुये मुझे लगता है कि, "जरा सोचिये जो विकलांग है, उसका जीवन दर्शन क्या होगा। शायद एक शून्य जिसकी हम आप कल्पना मात्र ही कर सकते हैं, उसकी सोच उसका व्यक्तित्व बाधाएँ, लक्ष्यहीन दुसरों पर निर्भर जीवन और एक बहुत बड़ा प्रश्नवाचक, चिन्ह जिसका शायद उत्तर खोज पाना वाकई एक चुनौती है।"⁵ अर्थात डॉ. रेविताजीने इस अपाहिज की चुनौती से जीतकर आज वह एक सफल जीवन व्यतीत करती हुई दिखाई देती है। उसके गाँव में पाचवी कक्षा तक ही पाठशाला थी। अगले की पढाई के लिए केज में आना पडता था। घर की आर्थिक परिस्थिती इतनी अच्छी नहीं थी कि वह बस या अँटो से पढाई के लिए केज में आती-जाती। इसलिए वह अपने गाव से केज तक (5 कि.मी अंतर) पैदल चलकर नौवी तक की पढाई की। दसवी के लिए केज में एक मकान किराये पे लिया। उसके माता-पिता हर दिन मजदुरी करके अपने पाच बच्चो को पाल रहे थे। घर में सबसे बडी डॉ. रेविता ही थी। फिर भी उसके माता - पिताने उसे किसी चीज की कमी महसुस न होने दी।

ग्यारवीसे हम साथ साथ पढे थे। वह स्वभाव से शांत और बहुत संयमी है। मैं उसके साथ पुरे सात-साल रही हूँ। इन सात सालों में उसे देखकर ऐसा लगा की वह शरीर से विकलांग क्यों न हो, परन्तु अपनी अन्य क्षमताओं को जानकर अपने कल्याण के लिए कार्य में प्रवृत्त हो गई, और अपने कार्य के शिखर की चोटी को छुकर अपना जीवन अच्छी तरह से व्यतीत करने लगी। उसके साथ रहते समय मैंने यह महसुस किया कि समाज उसके साथ सहृदयतापूर्वक व्यवहार करता है। क्योंकि वह जब कही पैदल चलती है तो उसे सहायता करने के लिए कोई ना कोई आता था। कही कौनसा फॉर्म भरने के लिए किसी कतार में खडी रही तो उसका फार्म दुसरा कोई भर देता था और उसे बैठने क लिए कहता था।

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX, Vol. II
October 2019

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

एम. ए. कि उपाधि प्राप्त करने के लिए हम चारों सहेलियाँ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विश्वविद्यालय में प्रवेश लिया। हम चारों की भी घर की आर्थिक स्थिति औरंगाबाद जैसे शहरों में रहने की नहीं थी, पर हमारे मार्गदर्शक के अनुसार हम चारोंने 'कमवा और शिका' योजना में काम करके और घर की थोड़ी मदत से हमने हमारी पढाई पूरी की। औरंगाबाद परीसर हमारे लिए नया था। इसलिए वह परीसर देखने की इच्छा हमचारों के मन में थी। जब हमने दौलताबाद का किल्ला देखना चहा तब हमें लगा कि रेवा किल्ले की सिढियाँ चढ पायेगी क्या। क्योंकि वह किल्ला बहुत उंचा है। लेकिन आश्चर्य की बात यह थी कि वह हमसे भी पहले किल्ले की चोटी पर पहुँच गई वह भी बिना थके। यह किल्ला उसने दो बार चढकर दिखाया था। इस कारण उसमें इतना आत्मविश्वास आ गया था। कि वह कौनसा भी काम बडी असानी से कर सकती थी। औरंगाबाद विश्वविद्यालय में सबसे उंची टेकडी गोगाबाबा की थी। वह भी उसने दो - बार चढकर गोगाबाबा का दर्शन लिया था। उसकी इस हिम्मत को देखकर मुझे यहाँ डॉ. विनयकुमार पाठक के वाक्य याद आते है जैसे, "मैं नहीं मानती कि मैं किसी चीज से चुकी हूँ। मैं जिन्दगी के इंसाफ से छुटी हूँ। हमें अपनी योग्यता पर फोकस करना चाहिए न कि शारीरिक विकलांगता पर क्यों विकलांगता को दया पाने का माध्यम बनाए जाए, क्यों न अपनी दुसरी शक्ति को जगाकर आत्मनिर्भर बने। दुसरों का सम्बल बने।" उसका आत्मविश्वास, उसकी हिम्मत, जीवन की और देखने का उसका नजरीयाँ को देखकर हम भी सोचने पर मजबूर होते थे। मैं अपाहिज हूँ यह सोचकर उसने पढना लिखना नहीं छोडा उसने अपनी पढाई को जीवन का लक्ष्य बनाया। एम.ए. बी.एड. होने के बाद तुरंत विनाअनुदानित महाविद्यालय में नोकरी करने लगी। 2006 से अब वह बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय में कार्यरत है।

उसकी अपाहिजता कहीं पर भी उसके लिए बाधा नहीं बन सकी। घर का काम हो या बहुर हो बिना हिचकिचाते करती रहती है। उसका यह काम करने का हौसला देखते हुये एक प्राथमिक आध्यापक ने बिना दहेज लेते हुये उसके साथ विवाह करके उसे पत्नी के रूप में स्वीकार किया। हम सब उसके पती को उसके लिए देवता ही मानते है। अब उसे एक लडका भी है। वह आज सामान्य से भी अच्छा जीवन जी रही है। आज उसकी कामयाबी को देखकर उसके भाई, बहने, रिश्तेदार और हम सब दोस्त गर्व महसूस करते है। उसकी यह कामयाबी उसके माता-पिता नहीं देख, पाये। यही उसके लिये सबसे बडा दुःख है।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष रूप में मैं कहती हूँ विकलांगता के साथ सहयतासे, सम्मानपूर्वक सम्बन्ध रखने से उनके मन में परिवर्तन होता है। उनका जीने का उत्साह बढ़ने लगता है। कुछ कर दिखने की उम्मीद बढ़ती है। हम सब दोस्तों ने उसे कभी - भी अपाहिज के रूप में नहीं देखा है। इसलिए मुझे लगता है कि आज विकलांगों को सम्मान से जीने के लिए प्रवृत्त करना चाहिए, न कि उसे लंगडा, गुंगा, बहरा लुला, काना, टेडा विक्षिप्त कहकर उसकी उम्मीद को कम करना। बल्कि उनको व्यवस्थित शिक्षित कर उनके जीवनयापन के लिए उन्हें प्रेरित करना है। सामान्य लोगों की तरह उनको स्वीकार कर अपना सखा, दोस्त बनाना है। जिस तरह हमने रेवा को अपना दास्त बनाया है।

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue XX, Vol. II
October 2019

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

सदस्य संकेत :-

- 1) भगवद्गीता - 5 - 18
- 2) सायें में धूप-दुष्यन्त कुमार, पृ. 49
- 3) विकलांग विमर्श - डॉ. विनय कुमार पाठक, पृ. 18
- 4) बृहद प्रमाणिक हिन्दी कोश - सम्पा. लक्ष्मण शास्त्र जोशी, पृ. 859
- 5) विकलांग विमर्श - डॉ. विनयकुमार पाठक, पृ. 211
- 6) वही, पृ. 98

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

Impact Factor : 0.841 (ISRA)

ISSN : 2279-0306

**International Journal of Physical Education,
Health & Sports Sciences (IJPEHSS)**

Special issue for

**National Conference on
Interdisciplinary Approaches in Education,
Physical Education, Sports and Yoga**

7th March 2020

PEFI

Organised by

**R.G.Bagdia Arts, S.B.Lakhotiya Commerce &
R.Bezonji Science College Jalna
Department Of Physical Education & Sports**

A Journal of Physical Education Foundation of India

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

108	डॉ. लक्ष्मण कदम	खेल पत्रकारिता एक भाषिक कला..!	349
109	डॉ. डापके के. डी.	शारीरिक शिक्षा व शिक्षा	342
110	डॉ. लोकरे गुरुदास आदीनाथ	योग, स्वास्थ्य एवम् समाज कल्याण	345
111	डॉ. प्रवीण ब्रिजलाल चंदनशिवे	खिलाडी और संतुलित आहार	347
112	डॉ. महावीर एन. सदावर्ते	कर्मचारी तथा कामगारों के स्वास्थ्य के लिए तनाव प्रबंधन अत्यावश्यक: व्यायाम, योग और खेल उत्कृष्ट तकनीक	352
113	डॉ. शाम काबुलीवाले	खिलाडी के खेल प्रदर्शन में पोषक तत्व युक्त सम्पूर्ण आहार का महत्व.	360
114	डॉ. व्ही. बी. ऊगले	तनाव प्रबंधन के घरेलू नुस्खे..!	363
115	डॉ. वि. म. पवार	खेलों के जरिये राष्ट्रीय एकता का विकास	366
116	डॉ. प्रमिला भगत	खिलाडियों के लिए संतुलित आहार	368
117	प्रा. डॉ. पी. एल. कराड	क्रिडा क्षेत्रातील 'जलतरण' क्रिडा विषयक सूचना व नियमावलीचे अध्ययन	372
118	प्रा. डॉ. पंढरे एस. एम.	क्रिडा मार्गदर्शक : कर्तव्य, जबाबदारी व दक्षता विषयक चिकित्सक विश्लेषण	375
119	प्रा. डॉ. पांडुरंगश्रीरंग रणमाळ	खेळाडूसाठी आवश्यक समतोल आहारविषयक शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन	378
120	प्रा. डॉ. टेकाळे आत्माराम दादाराव	क्रिडा क्षेत्रातील पंचगीरीसाठी आवश्यक मूलभूत तत्वांचे विश्लेषण - एक अभ्यास	381
121	श्री. जगताप जी. एम. श्री. कान्होरे पी. ई.	ताण - तणावाच्या व्यवस्थापनासाठी योगा अभ्यास ही आधुनिक काळाची गरज	384
122	डॉ. पांगारकर सी बी	शारीरिक शिक्षणात क्रीडा व्यवस्थापण व आयोजन	388
123	डॉ. बिरकायलू के. एस.	खेळ आणि आहार	392
124	प्रा. जानकी वामनराव कुर्तडीकर	सूर्यनमस्काराची मानवी आरोग्यातील भूमिका	394
125	प्रा. सतीश वसंतराव लोंढे, प्रा. डॉ. वसंत रामसिंग पवार	प्रशिक्षक व प्रशिक्षणाची तत्वे	397
126	गिरी श्याम नारायण, डॉ. एन. के. शेवाळे	जालना जिल्ह्याची औद्योगिकपार्श्वभूमीवएकुण स्थितिचे अध्ययन	399
127	प्रा. डॉ. उदय परमेश्वर डोंगरे	ऑलिम्पिक स्पर्धेत भारतीय महिला खेळाडूची कामगिरी	403
128	अरुण मारुती पाटील, डॉ. उदय डोंगरे	शारीरिक संरचनेत वय, वजन, उंचीचे महत्व	407
129	संतोष कुमार कपिल देव सिंह डॉ. मीनाक्षी पाठक	आरोग्य की दृष्टि से परम पूज्य जनार्दन स्वामी योगाभ्यासी मंडल द्वारा किए गए कार्य का अध्ययन	410
130	प्रा. डॉ. उदय परमेश्वर डोंगरे, तुकाराम मेहेत्रे	आरोग्य, आहार आणि खेळाडू	417
131	DR. SHIWANAND A. MUNDHE (ABSTRACT)	INCULCATION OF HUMAN VALUES THROUGH SPORT EDUCATION AT PRESENT SCENARIO: NEED AND IMPORTANCE	422

खेळाडूसाठी आवश्यक समतोल आहारविषयक शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन

प्रा. डॉ. पांडुरंग श्रीरंग रणमाळ

क्रिडा विभागप्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर जि. बीड

ई - मेल -ranmalps12@gmail.com

प्रस्तावना :

क्रिडा क्षेत्रात तंदुरुस्तीकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक असतेला आहार घेणे अत्यंत त्यासाठी सशक्त आणि समतो . याप्रमाणेच एकोणीसाव्या शतकात क्रॉस .पूर्वीच्या काळात सुकामेवा खाऊन समतोल आहार साधला जात असे . आवश्यक असते कंट्री शर्यतीत भाग घेणारे स्टेकSteak व दारूचा वापर आपल्या आहारात करीत .हे सर्व करणे योग्य का अयोग्य हे वादाचे ठरले . शरीरक्रिया शास्त्रज्ञ, वैद्यक व मार्गदर्शक यांच्यात तर या विषयांत खूप संघर्ष झालाहे एक वर्तुळ आहे ज्यात शरीरक्रिया शास्त्रज्ञ .) अस्ता आहार अभिनव आहार लाड(Fad) समजतोखेळाडू वैद्यक म्हणून .स विशिष्ट आहार सुचवत नाही, पण मार्गदर्शकांना असे वाटते की आपणास जे वाटते ते श्रेष्ठ असे करताना शास्त्रीय दृष्टीकोन अवलंबण्याचे नाकारून नवीन लाड अन्नाच्या प्रकाराचे काढतात व त्या विरुद्ध असलेले शास्त्रीय पुरावे नाकारतातसक सया दृष्टीकोनातून खेळाडूसाठी आव .मतोल आहारविषयक अध्ययन शास्त्रीय दृष्टीकोनातून होणे आवश्यक आहे .या उद्देशानुरूप प्रस्तुत संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली आहे .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1) खेळाडूंच्या कामगिरीविषयक आवश्यक तत्वांचे विश्लेषण करणे .
- 2) खेळाडूसाठीच्या आवश्यक सुविधांचे अध्ययन करणे .
- 3) खेळाडूसाठी आवश्यक समतोल आहार विषयक शास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करणे .

खेळाडूंना आपल्या कामगिरीत सातत्य आणि श्रेष्ठ सिद्ध करण्यासाठी आहार हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण असतो . तो बदल करणे आवश्यक यादृष्टीने खेळाडूंना आहारात योग्य असतेखेळाडूसाठी समतोल आहार अ ., ब आणि क या जीवनसत्वांच्या आधारे पूर्ण होत असतो परंतु खेळाडूस रोज कमीत कमीची जगण्यासाठी किती उष्मांक अन्नाची गरज आहे .? सर्वसामान्य माणसास जेवढे उष्मांक लागतात त्याच्या किती पट खेळाडूस घावेत तर गरज पूर्ण होते हे काढता येतेअशा . गुणाकाराने खेळाडू खूब झाले तरी त्याचे मार्गदर्शक अन्नाच्या लाडा Fads चा हट्ट सोडतीलच असे नाहीआहारशास्त्र खूपच . त्याचे .मानवी शरीरात कार्यशक्ती जीवरासायनिक क्रियाद्वारे निर्माण कशी होते त्याचे ज्ञानही खूप झाले आहे .प्रगत झाले आहे य दृष्टीकोनातून पुढीलप्रमाणे विश्लेषण करण्यातशास्त्रीआले आहे .

१ (योग्य उष्मांकाचा आहार)Calorie) :

प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी योग्य उष्मांकाची गरज असते१८सामान्यपणे .-३४ वयाच्या व्यक्ती ३००० कॅलरीज मिळावेतकार्य किंवा खे .स्त या मूलभूत पातळीपेक्षा मिळावेतखूप कष्ट करणाऱ्यास व खेळाडूस यापेक्षा जा .ळ त्यात होणाऱ्या शक्ती व्ययाची उदाहरणे खाली दिली आहेतकॅलरीज ज्वलन २५मिनिटात कापले अंतर तर ५एक मैल अंतर जलद . १२५प्रत्येक मिनिटास किंवा .होतेcal प्रत्येक मैलास लागले अशा माणसास मूलभूत २५०० २६२५ = १२५ +cal प्रत्येक दिवशी दिले पाहिजे / १५मिनिट असे तासभर पळू शकेल मग हिशोब / मैल ५चांगला प्रशिक्षण पात्रता असलेला धावपटू .६० १५०० =cal प्रत्येक तासास झाला + २९००त्याचा दैनंदिन आहार .१५०० ४००० -cal होईलयाप्रमाणे आहारात समतोल . राखणे गरजेचे असते

२ (पिष्टमय पदार्थ)Carbohydrate) :

सामान्यपणे मानवी जीवनात पिष्टमय पदार्थांचे योग्य संतुलन राखणे गरजेचे आहे पिष्टमय पदार्थ .Carbohydrate यात कार्बन हायड्रोजन व प्राणवायू असतात .२पाण्याप्रमाणे हायड्रोजन प्राणवायू .१ असतातसर्वात साधा प्रकार किंवा रूप म्हणजे .

यसाखर होतर सर्वात क्लिष्ट रूप starch स्टार्च होययात धान्य फळे ., भाज्या, साखर इशरीरात कोणत्याही अशा येयात . पदार्थांचे रूपांतर ग्लाइकोजेने Glycogen व ग्लोकोज Glycog मध्ये होतेजे कार्यास मूलभूत ज्वलन शिल इंधन म्हणून उपलब्ध . वायू ज्वलन पूर्ण झाल्यावर कर्ब व्ही .असतातू प्रथिने .व पाणी तयार होते (काबन डाय ऑक्साइड)protien प्रथिने पदार्थांत नायट्रोजन किंवा नत्र सेंद्रीय होयमास ., मासळी, अंडी, लोणी cheese ही प्रथिने साठे आहेतशरीरातील पेशी पदार्थ बनण्यास व .ळाडूना शरीर स्नायू बळकट करण्याच्या दृष्टीने अशा खे .त्यांचा व्यव झाल्यास भरून काढण्यासाठी हे पदार्थ आवश्यक असतात .आहाराचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे

३ (प्रथिने :

मानवी जीवनात प्रथिनांची गरज असते कारण त्यातूनच कार्यशक्ती प्राप्त होत असतेखेळाडूना कार्यशक्ती प्राप्त . %१२क व्यक्तीना प्रत्यक्षात साधारण प्रत्ये .करण्याच्या दृष्टीने प्रथिने महत्त्वपूर्ण असतातउष्मांक या प्रथिने घेण्यापासून मिळते . प्र १प्रथिनाची मूलभूत गरज सुरक्षित पद्धतीने पूर्ण व्हावी म्हणून ०म प्रत्येक किलो वजनाबरोबर घ्यावेखेळाडूची गरज . %१२त्याने .तेत्याच्या स्नायू पेशीजाल मोठे असते व सक्रिय अस .त्यामानाने जास्त असतेदररोज जे ४००० उष्मांक लागत असेल तर त्यातून घ्यावेत्यामुळे हाडा .जास्त प्रथिने फक्त खाल्ले तर कॅल्शियम कमित्व निर्माण होते .ंवर परिणाम होतोया .दृष्टीने खेळाडूनी समतोल आहारासाठी प्रथिनांचा समावेश करणे गरजेचे असते

४ (खनिजे)Minerals) :

मानवी शरीरात खनिजांचे योग्य प्रमाण असणे गरजेचे आहे खेळाडूसाठी आवश्यक खनिजे म्हणजे मीठ .hacl व पॉटॅशियम कारण याच्यावरच आस्मॉटिक osmotic दाब समतोल राखला जातोयासाठी प्रथिने रेणू किंवा प्रमाणूचाही . दुसरे महत्त्वाचे खनिज म्हणजे .समावेश होतोcalcium कॅल्शियम व लोह Iron या खनिजांची आवश्यकता शरीरासाठी अत्यंत महत्त्वाची असते .

५ (अन्नाच्या कार्यशक्तीची किंमत :

Energy Value of Food जीव रासायनिक क्रियेत जी इंधन कार्यशक्ती निर्माण होते ती पिष्ट, स्निग्ध व प्रथिनांपासून वेगवेगळी होते १ .gm पिष्टमय ४ उष्मांक निर्माण होतेस्निग्ध .उष्मांक देतात १च पण स्निग्ध ४तसेच प्रथिनांपासूनही . पदार्थांपासून शक्ती जास्त मिळते पण खेळाडूस ती लगेच उपलब्ध नसते पण दीर्घ काळ प्राणवायूसह व्यायाम केला जातो त्यास मात्र ही शक्ती उपलब्ध होतेसाठीव स्निग्ध पदार्थांचा शरीरास उपयोग नाही ., कारण सहजतेने त्यातून शक्ती उपलब्ध नाही पण हे उपयुक्त नसलेले वजन मात्र वागवण्यासाठी मोठी शक्ती खर्च मात्र पडतेया दृष्टीने शरीरातील कार्यशक्त .ी वाढविण्यासाठी खेळाडूना मदत होते .

निष्कर्ष :

उपरोक्त घटकांच्या माध्यमातून खेळाडू आपली अन्नाची, समतोल आहाराची गरज भागवू शकतातवरील सर्व घटकांची . सर्वसाधारणपणे शारीरिक गरजा योग्य भूक व तहान याद्वारे .गरज किंवा उपयोग म्हणजे कार्यशक्तीची शरीर गरज भागवणे ही होय प्रयोगसिद्ध सत्य आहार व कौशल्य कामगिरी यात शोधणे कठिण असहे प्र .नैसर्गिकरित्या नियंत्रित होतातयोग्य रचणेच कठिण आहे .अनेक अशा प्रयत्नाच्या अनुमानात असे सिद्ध होते की असे कोणतेही धन किंवा ऋण नाते या दोनमध्ये अस्तित्वात नाही . खेळाडू किंवा त्याचे मार्गदर्शक ज्यामुळे ताकद येते म्हणतात ते पदार्थ ब गट जीवनसत्त्वापासून फुलाच्या भागाच्याPollen सत्त्वा)Extract) पर्यंत आहेत .माणे खेळाडूनी आपल्या आहारात समतोल ठेवल्यास कामगिरी उंचावू शकतेयाप्र .

संदर्भ सूची :

- १) डॉग .पाठक वि .क्रिडा वैद्यकशास्त्र - , साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद .
- २) प्राग दगो ., प्रा आरोग्य शिक्षण - मस्तळे .
- ३) रमेशचंद्र कंवर स्वास्थ्य शिक्षण -

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

Impact Factor : 0.641 (ISRA)

International Journal of Physical Education, Health & Sports Sciences (IJPEHSS)

A Journal of Physical Education Foundation of India

National Conference on Interdisciplinary Approaches in Education, Physical Education, Sports & Yoga; 7th March, 2020

- ४) के स्वास्थ्य शिक्षा - वर्मा के .
५) दै .नोबे १४ - लोकसत्ता .२०१४

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Think India (Quarterly Journal)

Vol-22, Special Issue-13

ISSN 0971-1260 & UGC CARE Journal

ICSSR SPONSORED NATIONAL CONFERENCE ON
PSYCHOLOGICAL CONTRIBUTIONS IN
SUSTAINABLE HUMAN DEVELOPMENT IN
SPORTS, ORGANIZATIONS & COMMUNITY HEALTH

December 20-21, 2019

Organized by

NAAC Accredited B+ Grade

DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY,
PHYSICAL EDUCATION & SPORTS, HOME SCIENCE
V. P. S. P. M. S. ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KANNAD,

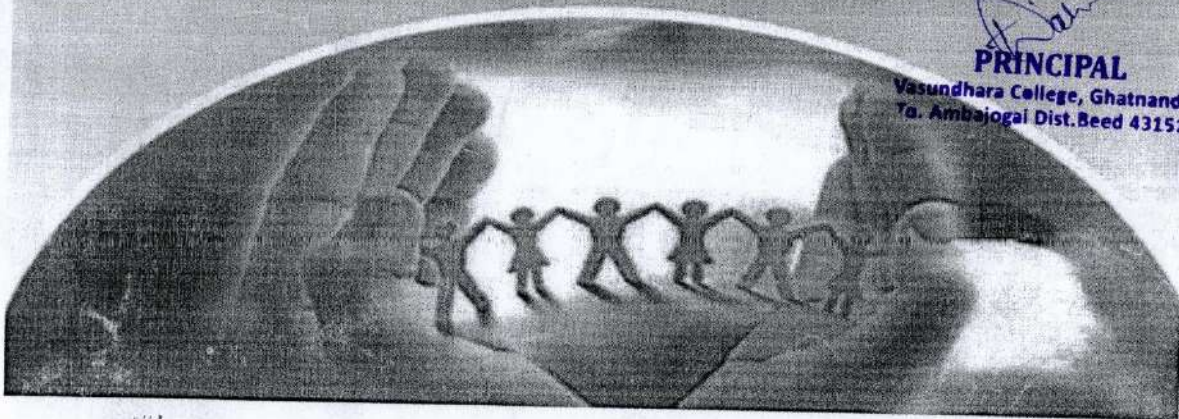
Tq. Kannad, Dist Aurangabad, Maharashtra, 431103

Ph:- 02435-213552

Web: <http://www.vpspms.ac.in/>

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogal Dist. Beed 431519

Sr. No.	Title & Author	Page No.
222	Yoga and Meditation: A Review Dr. Chandrashekhar Kumbhare	1700-1706
223	Sports Industry Development In India Dr. Ravindra U. Machale	1707-1714
224	The Role of Physical Education in The Promotion of Youth Physical Activity Gukul Kale, Dr. Netaji Muley	1715-1719
225	Yoga the Prevention and Management For Lethal Sicknesses Dr. Prashant Taur	1720-1723
226	Yoga & Meditation Dr. Pravin Digraskar, Mr. Tattapure. J.G.	1724-1729
227	Yoga: An Elixir for Human Life Dr. Chatrapati Baburao Pangarkar	1730-1734
228	Kinesiological Principles Involved in Table Tennis a Theoretical View Dr. Mane Bhima Haribhau	1735-1740
229	The Role of Media in Promotion and Propagation of Professional Sports Dr. Ramesh K Mane	1741-1745
230	Acute Effect of Selected Training Methods on Among Girls Fitness Components' Prasad Bhoge, Dr. Roopa Shaha	1746-1750
231	A Study of Impact of Cultural Sensitivity on Education and Sports With Reference To Asian Countries. Dr. Shaikh Afsar Shaikh Rasheed, Mr. Shaikh Mohammad Aarif	1751-1755
232	Effect of Physical Exercises on Psychological Variables with Respect To Self-Motivation of Sedentary Student. Dr. Palne Kailas Shivharrao	1756-1762
233	Nutrition and Sports Performance Dr. Shaikh Aslam Zhabbu	1763-1766
234	Benefits of Yoga in Sports Psychology Dr. Mahesh Vijaykumar Rajenimbalkar, Nilesh Rajendra Gadekar	1767-1770
235	Effect of Power Yoga Practice on Bio-Chemical Changes in Concentration and Body Dr. B.B. Davkar	1771-1774
236	Yoga on Mental Health Dr. Sayyad Jamir Shabbir	1775-1780
237	Psychological Risk Factors of Injuries in Football Sinku Kumar Singh, Dr. Hasmi Syed Massod	1781-1788
238	Anxiety Control Measures Before The Competition Shri. Dattatraya Mahadeo Birajdar	1789-1793
239	A Comparative Study of Selected Anthropometric and Motor Fitness Variables of the High School Students Ms. Sangita Namdeo Gade	1794-1797
240	A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness Dr. Ranmal P.S.	1798-1801

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Think India (Quarterly Journal)

ISSN: 0971-1260 Vol-22, Special Issue-13

National Conference on
Psychological Contributions in Sustainable Human Development in
Sports, Organizations and Community Health
Date of Conference: December 20-21, 2019,
Organised by Department of Psychology, Physical Education &
Sports and Home Science V.P.S.P.M.S. Arts, Commerce & Science
College, Kannad, Aurangabad, Maharashtra 431103 India

A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness

Dr. Ranmal P.S.

H.O.D. of Sports Dept,

Vasundhara College, Ghatnandur, Dist. Beed.

Abstract

"Physical fitness is important thing in any human life, physical fitness is a state of health and well-being and more specifically, the ability to perform aspects of sports and any competitions. I present research paper with following objectives are to explain how can become physically fit, To overview one physically fitness to study at development and maintenance of physical fitness it includes flexibility is most important thing in physical fitness, Developing our cardio-respiratory endurance is not an easy job to develop this part of fitness, Doing almost any kind of regular exercise will help us develop a healthful body."

Keywords: -Physical Fitness, Sports.

Introduction

Physical fitness is important thing in any human life, physical fitness is a state of health and well-being and more specifically, the ability to perform aspects of sports and any computations physical fitness is generally achieved through yoga and varies Physical exercise and Physical fitness can mean many things. To a physician, physical fitness may simply mean the absence of disease. To a weight lifter, it may be synonymous with large bulging muscles. To a health or physical educator, physical fitness may mean the ability to perform a specific number of calash epics activities or to run or walk one mile in a certain time. To a health fitness professional, physical fitness means being able to acquire and maintain specific health standards.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness

There are many types of ways to development and maintenance of physical fitness to explain these ways are study by this article.

Objectives of iatrical

- 1) To explain how can become physically fit.
- 2) To overview one physically fitness
- 3) To study at development and maintenance of physical fitness

Research methodology.

For the purpose of this study used social science research methodology to study there. topic used. Scientifically analysis in this method I used. Secondary data. In this secondary data used reference books, research articles, newspapers, journals, published and unpublished materials and also taken' Internet facilities use.

1) Flexibility -flexibility is most important thing in physical fitness. Doing flexibility exercises stretches and lengthens € muscles and, in turn, allows the joints to have a full range of motion. Doing stretching exercises such as side bends toe touches arm circles, leg swings, and knee pulls improves flexibility Stretching exercises should be done slowly, holding the stretch position five to ten seconds and then allowing the body to relax the number of times each exercise is done should also be increased slowly. Flexibility exercises should be done along with exercises to improve strength,

2) Muscular Strength: Physical fitness is 1 and maintain by muscular strength. To develop muscular strength, we must slowly increase the number of times we do an exercise. Push- ups pull ups, bent-knee sit-ups, and step-ups can help build muscle strength if the number of times they are repeated is slowly increased. If weight training is used to build muscle strength, there also needs to be a slow building up in the resistance - the amount of weight against which our body must work.

3) cardio-respiratory Endurance: Developing our cardio-respiratory endurance is not an easy job to develop this part of fitness, we must do an activity that pushes our heartbeat rate 10 our

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness

target pulse range This range is 70-80% of our highest heartbeat rate. For an activity to be beneficial, we must maintain a heartbeat rate within the target pulse range for at least 20-30 continuous minutes. And, we must do this at least three times per week. The selected activity must be vigorous in order to develop the cardio-respiratory endurance

4) Body Composition: Doing almost any kind of regular exercise will help us develop a healthful body composition; Exercising can lessen body fat and develop muscle, providing that we eat a balanced diet. Exercising, however, does not always change our weight a great deal. Exercising may cause us to lose inches but not kilos. Our weight may stay the same because exercising develops muscle that weighs more than the fat we lose. Exercising makes us firmer and trimmer, which means we will lose inches.

5) Muscular Endurance: Slowly building up the length of time an exercise or an activity is performed will develop muscle endurance increasing the number of times an exercise is performed can also build muscular endurance. Muscular endurance can be developed by doing many of the same exercises that build muscular strength participating in activities such as swimming; cross-country etc can develop muscular endurance.

6) Achieving Skill-Related Physical Fitness Sports skill related physical fitness components such as agility, balance, coordination, power, reaction time and speed are developed by participating in an intense physical conditioning program for both fitness and skill development. Different sports require specific areas of the body to be developed slightly more than the other areas to meet the game demands, and hence, not explained in detail in this book.

Conclusions

A. Physical fitness is our ability to carry out tasks without undue fatigue. cardio respiratory endurance, muscle strength muscle Endurance muscle and body flexibility and body composition are the best ways of achievement of Physical fitness and also other ways of main ten physical Fitness. Sport is a best way of achieve physical fitness.

Engaging in a single sport does not always develop overall fitness. A person must engage in a variety of exercises in order to develop health-related fitness. Each part of health-related

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

A Case Study of Development and Maintenance of Physical Fitness

fitness - muscular strength, muscular endurance, flexibility, cardio-respiratory endurance and body composition can be developed by certain exercises and activities.

Reference

O.P. Sharma - History of physical education

Sheela Kumariis, Amita rana, seema Kaushik- fitness, Aerobics, unyon, operations.

Physical fitness. Wikipedia.org

Edwin J. McClendon; and Nancy L. Johnson (1937), Health and Wellness, Wunolo Laidlaw Brothers, p. 362.

David N Camaione (1993), Fitness Management (U.S.A. : WCB Brown & Benchmark Publishers.), p 2.

K.C. She Key - woman sport's

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

Inter Disciplinary International Conference

on
Academic Research and Innovation in Teaching
&
Arising Inclination in Professional Education
(ARIT – AIPE 2019)
27th - 28th December, 2019

Conference Proceeding Editors

EDITOR

Prof. R. D. Chandak

Dr. J. M. Chatur

CO-EDITORS

Prof. Y. M. Patil

Prof. S. S. Kane

Prof. U. R. Kantode

Prof. A. S. Kalekar

Prof. H. A. Bharmal

Prof. S. R. Batulwar

Prof. M. P. Shende

Prof. K. S. Panpaliya

Prof. S. S. Malani

PRINCIPAL
Vesundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Review and Indexed journal (IMPACT FACTOR 5.707)

ISSN 2349-638x

Special Issue No.61

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

170.	Miss. Aksa Anam Shaikh Ahmad	Impact Of Industry 4.0 On Human Resources Management System- A Study	
171.	Rekha M. Wath	A Study of customer perception of E-Business: A Case study of E-commerce Services Responsiveness of Mid Class society in Yavatmalcity	571
172.	Prof.Sarita Uttam Chandankar (Chapke)	The Role And Importance of ICT in Education: The Rural Issues	574
173.	Dr. A. D. Tekale	A Study Of The Performances Of Wrestling In Olympic Games	577
174.	Dr. S.M. Pandhare	A Study of Role of Sports Authority of India in Skill Development	579
175.	Dr. Dhyneshwar Maske	A study of use of E-Resources in Academic Libraries	581
176.	श्रीकृष्णा उरकुडा शेंडे प्रा. किरणकुमार मनुरे	सोशल मिडीयाच्या वापरात युवकांचा जाणारा वेळ व प्राप्त होणारे ज्ञान – एक अध्ययन	583
177.	प्रा. संदीप ध. चव्हाण	बेरोजगारी : एक अध्ययन	589
178.	Dr. Sanjay s. Tamgadge	Emerging Trends in Indian Writing in English	592
179.	Mr. Sujay S. Ikhar	Misbeliefs And Facts, In Learning The English Language In The Students From Rural Background	594
180.	प्रा. निलेश अर्जुनराव भगत	बदलत्या काळातील इतिहास अध्यापन पद्धती	596
181.	प्रा.डॉ.अपर्णा पाटील	मराठी भाषा संवर्धन : काळाची गरज	599
182.	Dr. P. L. Karad	Skill Development And Health Related Fitness: A Physical Study	602
183.	Dr. P.S. Ranmal	A Study of Importance Ideas of Sports Standard for Sports Performances and Fitness	604
184.	Dr Vithal Ramkishan Bhosale	A Study of Use of New Technologies and Skill Developments in Sport Performance	606
185.	Dr. Lokesh Nandeshwar	Need of Environmental Awareness	609
186.	Dr. Sachin S. Deshmukh	A Review of School Physical Education and Sports in India	611
187.	Dr. Madhavsingh Ingle	Future Trends And Challenges In Physical Education And Sports Sciences	615
188.	प्रा. एन. व्ही. नरुले	जैवविविधता आणि तिचे संवर्धन	617

Principal
PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

A Study of Importance Ideas of Sports Standard for Sports Performances and Fitness

Dr. P.S. Ranmal

Head of Sports Department
Vasundhara College,
Ghatnandur Dist Beed.

Abstract

"Games and sports are not only important for success but it is important for success in every walks of our life. For the success of sports needs some sports skill and body fitness with these points also something needs for performances. These things are may be various kinds. As practice, racing, jumps, etc. useful activities. For these purpose sportsman do everything. But not improved for success. Player improving standard of sports and games it is some ideas which are studied in this research paper. I present paper with following objectives to overview on sports standard, to study of causes of sport performances and fitness, to study of importance ideas of sport performances and fitness. For the purpose of this study used distributional research methodology. Performances in sports we need some important things there are number of things that need to be done in order to improve the standard of sports. In this things there are mainly included exercise with sports standard we remember how can do these exercises. In this things running, jumping, body-building, etc. For Sports performances and physical fitness we need also some things as glorify sportsman infrastructure related things. Overall we can say body related exercises is necessary to sports performances and success."

Keywords: Sports Standard, Sports Performances, physical fitness, etc.

Introduction:

Games and sports are not only important for success but it is important for success in every walks of our life. For the success of sports needs some sports skill and body fitness with these points also something needs for performances. These things are may be various kinds. As practice, racing, jumps, etc. useful activities. For these purpose sportsman do everything. But not improved for success. Player improving standard of sports and games it is some ideas which are studied in this research paper.

Objective of research:

1. To overview on sports standard.
2. To study of causes of sport performances and fitness.
3. To study of importance ideas of sport performances and fitness.

Research methodology:

For the purpose of this study used distributional research methodology. It is part of social science research. To study the research topic i use scientifically analysis. In this method used secondary data tools for data collection. In this secondary data tools included reference books, research articles, Newspapers, journal, published and unpublished materials and also taken help of internet facilities.

1. Running:

Running is main exercise for every human being. It ought to be mandatory for every single person in the country to run or jog or walk for fifteen minutes at least every single morning. Something as small as that can make a world of difference. For you to be able to participate in sports, developing your basic core fitness through running is essential. It would help keep away diseases and it helps for sports performances.

2. Broadcast more sports:

Sports performances we need more information and actual information of sports also we need fitness with sports standard. Increased coverage of sports on TV also makes way for companies to invest in advertisement slots, which promotes the market for the sport. Once prospective investors see that a sport enjoys high visibility, they will see it as a viable venture to invest in it. Increased coverage of sports on TV also creates fans of the sport who then take up the game for real.

3. Lionize Indian Sports Persons:

People generally prefer to watch the EPL or NBA over Indian football and basketball. The reason they give is that the quality of the game is better in those foreign leagues. Well if you had a choice to watch a game between Manchester United and Arsenal over watching your kid play in a game, which one would you watch? Which one would have you cheering your socks off? According to me, we just need to make our sportspersons as familiar to us as the stars of the foreign leagues and we need to relate to them.

4. Age limits instruction:

No under 18 competitions should have a family man with two kids participating in it. The scourge of overage players joshing their way in competitions where they don't belong is one which has been plaguing

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Indian sports for a very long time. Age limits should be strictly adhered to if the next generation is to be given a chance to get its due.

5. Micro-Study of Structured competition

People need to compete in well organized competitions which have a sustainable structure. A simple one shot tournament is not completely ineffective, but having well organized competitions over a long period of time will allow for better development and talent spotting. It will also give sportspersons an opportunity to compete and improve.

Sometimes, the scope of a goal seems so large that we don't know where to begin. These ideas can be undertaken one small step at a time. That's how things get done anyway, one step at a time.

Conclusion:

Performances in sports we need some important things there are number of things that need to be done in order to improve the standard of sports. In this things there are mainly included exercise with sports standard we remember how can do these exercises. In this things running, jumping, body-building, etc. For Sports performances and physical fitness we need also some things as glorify sportsman infrastructure related things. Overall we can say body related exercises is necessary to sports performances and success.

Reference Book:

1. O.P. Sharma – History of physical education.
2. Scott K. Powers; and Stephen L. Dodd (1999) – Total fitness – Exercise, Nutrition and Wellness.
3. K.C. Shikar – Woman Sport's.
4. Edwin J. McClendon; and Nancy L. Johnson (1987) – Health and wellness
5. Physical fitness.org.in

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

KSK

योग

वस्तुनिष्ठ प्रश्न श्रंखला

क्यू.सी.आई/यू.जी.सी.-नेट

डॉ. बलवंत सिंह

डॉ. पांडुरंग रणमाल

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

नाम: डॉ. बलवंत सिंह

शैक्षणिक योग्यता: एम. ए. (हिन्दी) एम. एस. सी. (योग), एम. पी. एड., पीएच. डी. (शारीरिक शिक्षा)
शैक्षणिक अनुभव:

- वरिष्ठ शिक्षक (शारीरिक शिक्षा) 24 वर्ष
- अतिथि व्याख्याता; शारीरिक शिक्षा विभाग, मुम्बई विश्वविद्यालय, मुम्बई

अन्य अनुभव:

- > सचिव, ग्लोबल ह्यूमन रिसर्च एण्ड वेलफेयर सोसायटी
- > मुख्य संपादक "Entire Research" अंतर्राष्ट्रीय शोधपत्रिका, ISSN: 0975-5020

> शारीरिक शिक्षा, खेल एवं योग के प्रचार-प्रसार के लिए मॉरीसस, थाईलैंड एवं दुबई (यू.ए.ई.) यात्रा

प्रकाशित पुस्तकें:

- ✓ Career in Sports (2012) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN: 978-81-7524-669-0
- ✓ Yoga Scenario (2015) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN: 978-81-7524-774-1
- ✓ Research and Statistics in Physical Education (2016) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN: 978-81-7524-854-0

पुरस्कार एवं सम्मान

- > उत्कृष्ट योग दार्शनिक पुरस्कार; इंटरनेशनल योग हीलिंग एण्ड ट्रेनिंग सेन्टर, वाकोशा (मॉरीसस) 2011
- > डॉ. एस. राधाकृष्णन मेमोरियल पुरस्कार; अंतर्राष्ट्रीय मानवाधिकार समिति 2016
+91 9322528799 dr.balwant@gmail.com Website: www.ghrws.in

नाम: डॉ. पांडुरंग श्रीरंग रणमाल

जन्म तारीख: 12 जून 1975

शैक्षणिक योग्यता: एम. पी. एड., एम. फिल., पीएच. डी. (शारीरिक शिक्षा)

पद: क्रोडा संचालक, वसुन्धरा कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, घाटनांदूर, बीड़ (महाराष्ट्र)

शैक्षणिक अनुभव: १२ वर्ष

अन्य अनुभव:

- > सह सचिव महाराष्ट्र तलवारबाजी संघ (महाराष्ट्र)
- > प्रबन्धक, भारतीय तलवारबाजी संघ, बैंकॉक, थाईलैंड

> पूर्व सदस्य क्रोडा चयन समिति, डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर मराठवाड़ा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

प्रकाशित पुस्तक:

1. तलवारबाजी के खिलड़ियों की सुदृढ़ता एवं कौशल्य पर योग का प्रभाव (2014) शारदा प्रकाशन, नोपाड़ा, ठाणे (प) ISBN No. 81 89272-00-4
2. खेल पोषण तथा भार प्रबन्धन (2016) खेल साहित्य केन्द्र, दरियागंज, नई दिल्ली ISBN No. 978-81-7524-842-7

पुरस्कार एवं सम्मान:

> महात्मा फुले आदर्श शिक्षक पुरस्कार, शिक्षण संवेदन संस्था, कल्याण (महाराष्ट्र)

मोबाईल नं. +91 94 221 7 8676 Email: ranmalps12@gmail.com

Khel Sahitya Kendra

The Largest Stockist & Publisher of Sports & Physical Education Books in India

7/26, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi - 110002

Ph: (M) 9811088729 (O) 011-42564726, 47090343, 43551324

E-mail: khelsahitya@rediffmail.com, vivekthani@gmail.com

Website: www.khelsahitya.com, www.kskpublisher.com

₹ 900/-
ISBN 978-93-88159-53-1

WWW.KSKPUBLISHER.COM

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

प्रकाशक

खेल साहित्य केन्द्र

7/26, अंसाारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली - 110002

Ph.: (O) 011-43551324, 42564726, 47090343
(M) 9811088729, (Fax) 011-42564726
(Res.) 011-47091605

E-mail: khelsahitya1@rediffmail.com

Website: www.khelsahitya.com, www.kskpublisher.com

© 2019 सर्वाधिकार सुरक्षित

अ.मा.पु.सं. - 978-93-88159-53-1

भारत में प्रकाशित 2019

इस पुस्तक के किसी भी अंश का पुनरुत्पादन या किसी प्रणाली के सहारे पुनर्प्राप्ति के प्रयास अथवा किसी भी तकनीकी तरीके - इलेक्ट्रॉनिक, मैकेनिकल, फोटोकॉपी, रिकॉर्डिंग या वैब माध्यम से प्रकाशक की अनुमति के बिना प्रकाशित एवं वितरित नहीं किया जा सकता है। प्रकाशक ने अपने प्रयास से इस पुस्तक के तथ्यों तथा विवरणों को उचित स्रोतों से प्राप्त किया है। पुस्तक में प्रकाशित किसी भी सूचना की सत्यता के प्रति तथा इससे होने वाली किसी भी क्षति के लिए प्रकाशक, सम्पादक, लेखक अथवा मुद्रक जिम्मेदार नहीं है।

सभी प्रतिवाद का न्यायिक क्षेत्र 'दिल्ली' होगा।

Printed by:
ASIAN OFFSET PRINTERS
Delhi

Laser Typesetting by:
के.एस.के. डी.टी.पी. यूनिट, दिल्ली

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Th. Ambajogai Dist. Beed 431519

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

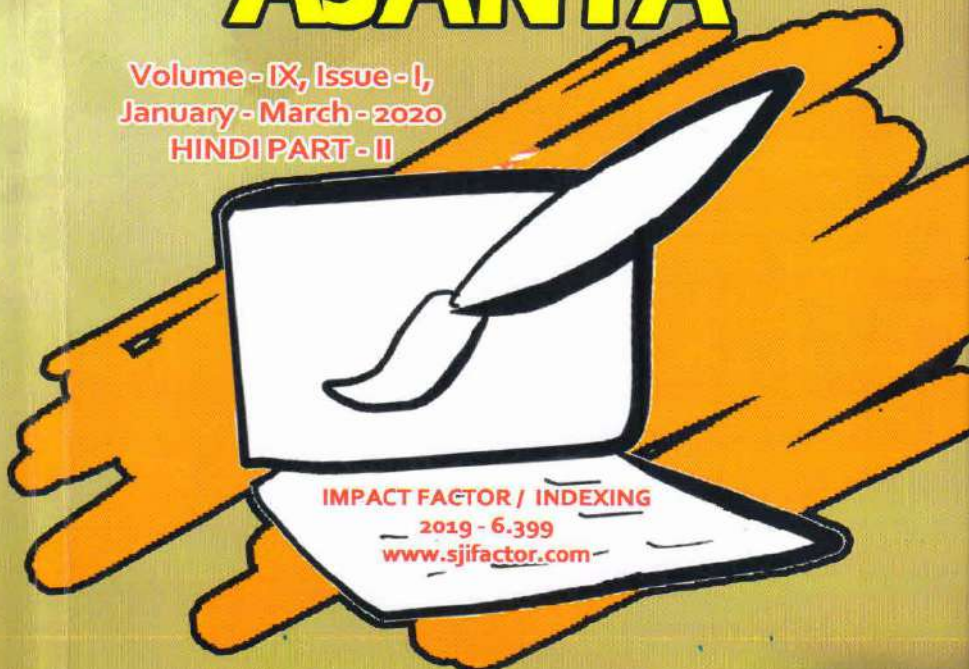

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

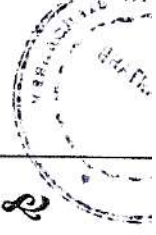
Volume - IX, Issue - I,
January - March - 2020
HINDI PART - II

Ajanta Prakashan

Principle
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

❧ CONTENTS OF HINDI PART - II ❧

अ. क्र.	शोधलेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
३९	रोजगारोन्मुख हिंदा बोडके ज्ञानेश्वर विनायकराव	१५७-१५८
४०	हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ डॉ. सूर्यकांत शिंदे	१५९-१६३
४१	मीडीया लेखन डॉ. मंजुला एस. चौहान	१६४-१६७
४२	बैंकिंग और बिमा क्षेत्र में हिंदी डॉ. अशोक अंधारे	१६८-१७१
४३	जनसंचार माध्यमों की हिंदी डॉ. पांडुरंग चिलगार	१७२-१७४
४४	जन संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग प्रो. डॉ. सुभाष राठोड	१७५-१७८
४५	जनसंचार के माध्यम : विज्ञापन हिंदी भाषा की समस्या एवं समाधान प्रा. डॉ. कल्पना सतीश कावळे	१७९-१८२
४६	जनसंचार माध्यमों में विज्ञापन प्रा. डॉ. गजानन सवने प्रा. डॉ. प्रकाश खुळे	१८३-१८५

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

४६. जनसंचार माध्यमों में विज्ञापन

प्रा. डॉ. गजानन सवने

सहा. प्राध्यापक, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, तह. अंबाजोगाई, जि. बीड ।

प्रा. डॉ. प्रकाश खुळे

सहयोगी प्राध्यापक, वसंत महाविद्यालय, केज, जि. बीड ।

लोकतंत्र का चौथा स्तंभ जनसंचार माध्यमों को माना जाता है। विश्व में जनसंचार माध्यम का महत्व बढ़ते जा रहा है। आज विश्व में कई पर भी कौन-सी भी घटना घटित हो जाए, वह घटना पूरे विश्व को मालूम हो रही है। इस का कारण है जनसंचार माध्यम। जनसंचार माध्यमों के साथ व्यक्ति निंद से उठ जाता है और सो जाता है। हर एक व्यक्ति के जीवन का एक अंग जनसंचार माध्यम बन गया है। इसी के साथ आज के मोबाईल तंत्र ने तो व्यक्तियों को उसका गुलाम बना दिया है। व्यक्ति भिड में होकर अकेला है। बदलते जनसंचार माध्यमों का प्रभाव समाज जीवनपर हो गया है। औद्योगिक क्रांति के कारण अनेक तंत्रों का निर्माण हो गया है। सुख-सुविधाओं की वस्तुओं का निर्माण हो रहा है। वह वस्तु उद्योगपती बेचने के लिए जनसंचार माध्यमों का विकल्प चयन करते हैं। कारण जनसंचार माध्यम विश्व के हर घर में पहुँच गया है। इसलिए हर एक वस्तु की पहचान विज्ञापन के माध्यम से व्यक्तियों को मालूम हो गई है। यह विज्ञापन में आज नैतिकता भूलकर अपना प्रचार प्रसार कर रहा है। इसपर विस्तृत विवेचन होना आवश्यक है।

“विज्ञापन शब्द अंग्रेजी के Advertising का हिन्दी रूपान्तर है, जो लैटिन के Advertere से बना है जिसका अर्थ होता है, मस्तिष्क का केन्द्रीभूत होना।”¹ इसके साथ “विज्ञापन दो शब्दों के जुड़ने से बना है वि + ज्ञापन यहाँ का अर्थ ज्ञान कराने या सूचना देने से है।”² इस प्रकार हम कह सकते हैं कि विज्ञापन का कार्य जनता को सूचित करना है। विज्ञापन सामान्य सी सूचना को नए रूप और तरीके से जनता के सामने रखना है। जिनसे आम जनता उस वस्तु उत्पादन / संस्था आदि के बारे में नये तरीके से सोचने और ध्यान देने के लिए बाध्य होता है। एक सामान्य सी चीज को भी विज्ञापन के माध्यम से विशेष बनाया जा सकता है। विज्ञापन की इनसाइक्लोपिडिया ब्रिटानिका में यह परिभाषा दीयी है कि, “किसी वस्तु के विक्रय अथवा किसी सेवा के प्रसार हेतु मूल्य चुका कर की गई घोषणा ही विज्ञापन है।”

“A Form of Paid announcement intends in promote the sole of a commodity or service to advance an idea to bring about some other effect, desired by the advertiser.”³ प्रस्तुत विज्ञापन का अर्थ एवं परिभाषा से यह स्पष्ट हो जाता है कि. “विज्ञापन एक शब्द, चित्र, पत्रिका, दूरदर्शन अथवा मानव व्यवहार का मनोवैज्ञानिक

PRINCIPAL

अनुसंधान मात्र नहीं है। बल्कि विज्ञापन एक ऐसे सम्प्रेषण का शक्तिशाली माध्यम है, जिसका प्रयोग अन्य व्यक्तियों द्वारा कार्य कराने के उद्देश्य से किया जाता है।”⁴

जनसंचार माध्यम तीन प्रकार के होते हैं। प्रथम मुद्रित माध्यम, द्वितीय श्राव्य माध्यम और तृतीय है दृश्य-श्राव्य माध्यम। इसका विस्तृत विवेचन निम्न रूपमें किया है।

1. मुद्रित जनसंचार माध्यम

औद्योगिक क्रान्ति के बाद सशक्त जनसंचार माध्यम के रूप में मुद्रित माध्यम का विकास हुआ है। इसमें समाचार पत्र, पत्रिकाएँ, पैम्फ्लेट आदि हैं। इसमें समाचार पत्र-पत्रिका में कुछांश बदल दिखाई देता है। लेकिन इनमें महत्वपूर्ण बदल विज्ञापन में आया है। पहले समाचार पत्र में मुख्यपृष्ठ पर विज्ञापन नहीं आता था, लेकिन आज हर समाचार पत्र का मुख्यपृष्ठ विज्ञापन से भरा पड़ा हुआ है। पाठकों को समाचार पढ़ते समय प्रथम विज्ञापन देखना पड़ता है और उसके बाद समाचार पढ़ना पड़ता है। इसमें कुछ विज्ञापनों में नैतिकता खोई हुई दिखी देती है। वह विज्ञापन बच्चों महिलाओं के मानसिकता का विचार न करके प्रकाशित किये जाते हैं। इसका परिणाम विपरित हो रहा है। उदाहरण स्वरूप में 'मालाडी गोलियों का विज्ञापन जिसमें अश्लिलता चित्र होता है।'

मुद्रित जनसंचार माध्यम में प्रकाशित विज्ञापन पाठकों को आकर्षित करती है। उन्हें मोहित करने के लिए सुंदर, मधुर शब्द एवं वस्तु कि उपयोगिता कितनी महत्वपूर्ण है इसे प्रकाशित करते हैं। इसीलिए आज के मुद्रित जनसंचार माध्यमों में समाचार से ज्यादा विज्ञापन दिखाई देते हैं।

2. श्राव्य माध्यम

श्राव्य माध्यम में रेडिओ सशक्त माध्यम है। रेडिओ के उपभोक्ता की संख्या नवम दशक तक सबसे ज्यादा थी। इसलिए उद्योगपतियों ने अपनी वस्तु का विज्ञापन करने के लिए रेडिओ का चयन किया था। इसके साथ शासन के सूचनाओं को भी विज्ञापन के माध्यम से श्रोताओं को सूचित किया जाता है। मैं बचपन में रेडिओ सुनता था। दोपहर एक बजे के मराठी समाचार के पहले सुप्रसिद्ध बालकों के लिए ग्राफवॉटर का विज्ञापन होता था। वह विज्ञापन यह है- 'बाळ रडत होत.. त्याला ग्राफवॉटर पाजा.. ते शांत होईल' यह विज्ञापन मराठी भाषा में अत्यंत प्रभावित रहा है। इस विज्ञापन के कारण महाराष्ट्र के सभी घर में ग्राफवॉटर की बॉटल दिखाई देते थी। और हर एक व्यक्ति के मुँह में यह विज्ञापन मुखतगत था। इसका परिणाम यह है कि मुझे यह आज भी याद है। ऐसे विज्ञापन के कारण-वस्तुओं की खरेदी सबसे ज्यादा होती थी।

आज रेडिओ श्रोताओं की संख्या कम हो रही है। लेकिन रेडिओ में परिवर्तन हो गया है। आज रेडिओ, मिरची, एफ.एम. आदि रेडिओ चैनलों की संख्या बढ़ गई है। इन नये चैनलों में समाचार या अन्य सामाजिक कार्यक्रमों की संख्या कम है और विज्ञापन की संख्या विपूल मात्रा में है। इसकारण श्रोताओं की बदलती मानसिकता है। श्रोताओं को मनोरंजनपूर्वक विज्ञापन

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

अत्यंत प्रिय है। इसलिए विज्ञापन में अनैतिकता, अश्विलल शब्दों प्रयोग दिखाई देता है। उदाहरण 'एक गोले धोडे का जोश' इस प्रकार की

विज्ञापन बच्चे एवं महिलाओं के मनोपर विपरित परिणाम करती है। रेडिओ पर प्रसारित होनेवाले विज्ञापन कमशब्दों के और कम समय के होते हैं। जो श्रोता अत्यंत कम समय में प्रभावित करते हैं।

3. दृश्य-श्राव्य माध्यम

विज्ञापन के लिए दृश्य-श्राव्य माध्यम अत्यंत प्रभावि माध्यम है। इसमें टी.व्ही. फिल्म विडियो, मोबाईल आदि आते हैं। यह माध्यम श्रोताओं के मन मस्तिष्क पर गहरा कर रहे हैं। आज विश्व में महत्वपूर्ण क्रान्ति टी.व्ही. के कारण हो रही है। देश-विदेश के वस्तुओं को पहचान हम इन टी.व्ही. चैनलों के माध्यम में प्रकाशित विज्ञापन से पता चलता है। विदेशों में पिनेवाली सिगारेट, शराब गॉव आदि वस्तु का ज्ञान गॉव के व्यक्तियों हो रहा है। इसका फल विदेशी कंपनियों हो रहा है। उदाहरण 'बहुत सुंदर हो.. मम्मी.. आप मम्मी होकर इतना सुंदर जान-ना सावुन.. संतुर' इस प्रकार के विज्ञापन आज प्रकाशित हो रही है। जो ग्राहकों को आकृषित करके उनका शोषण कर रहे हैं।

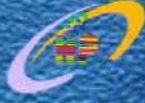
उपर्युक्त विवेचित से स्पष्ट होता है जो जनसंचार में विज्ञापन का परिणाम कही फलित है तो कही हानिकारक दिखाई देता है। जनसंचार माध्यमों में विज्ञापन प्रकाशित होने कारण श्रोता की संख्या में बढ़ती हो गई है। श्रोता ज्ञान के साथ वस्तुओं का भी ज्ञान ग्रहण कर रहे हैं। महत्वपूर्ण बात यह है कि आज विज्ञापन में लवकुछ है, क्या लेना है, यह श्रोताओं ने तय करना है। विज्ञापन आज हर एक व्यक्ति को आवश्यक बन गया है। इसे अपने जीवन में अलग नहीं कर सकेंगे।

संदर्भ संकेत

1. डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय प्रीमला अवस्थी, प्रयोजनमूलक हिन्दी, अराजक प्रकाशन, कानपुर -12 प्र.सं. 2007 ई. पृ.सं. 251
2. डॉ. वल्लभचन्द्र, प्रयोजनमूलक हिन्दी, अभय प्रकाशन, 6A-540, आवास विकास हंसपुरम कानपुर 208021 प्र.सं. 2011 ई. सं. 75
3. डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय, डॉ. प्रीमला अवस्थी, प्रयोजनमूलक हिन्दी, अराजक प्रकाशन, कानपुर-12 प्र.सं. 2007 ई. पृ.सं. 251
4. डॉ. वल्लभचन्द्र, प्रयोजनमूलक हिन्दी, अभय प्रकाशन, 6A-540, आवास विकास हंसपुरम कानपुर 208021 प्र.सं. 2011 ई. सं. 75

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
75, Ambajogai Dist. Beed 431513

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
75, Ambajogai Dist. Beed 431513

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

V I D Y A W A R T A®

Special Issue, October 2019

THE VISION STATEMENT OF THE
COLLEGE IS - सकारणं स्त्री यती

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड
तथा हिंदी विभाग और IQAC

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय

बसमतनगर, जि.हिंंगोली

Accredited by NAAC B+Grade

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड

के संयुक्त तत्वावधान

आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

समकालीन हिंदी साहित्य में

स्त्री चेतना

◆ संपादक ◆

डॉ. सुभाष क्षीरसागर

डॉ. रेविता कावले

डॉ. शेख रजिया शहेनाज

Principa
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

12)	समकालीन महिला लेखिकाओं के कथा साहित्य में नारी मणिचार अखिल बाबूसाब, उदगीर	50
13)	समकालीन हिंदी कथा साहित्य में स्त्री चेतना राठोड राधा आत्माराम	52
14)	कनूप्रिया के प्रश्न और स्त्री चिंतन प्रा. प्रकाश बन्सीधर खुळे, प्रा. वर्षा कांबळे, प्रा. गजानन सबणे	55
15)	सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिप्रेक्ष्य में स्त्री चेतना... शेख बुशरा शफी अहेमद, नांदेड	57
16)	'समकालीन हिंदी साहित्य और नारी विमर्श' डॉ. शेखर घुंगरवार, नांदेड	59
17)	समकालीन महिला लेखिकाओं में मृदुला गर्ग का स्थान शिंदे बालिका संपतराव, उदगीर	60
18)	समकालीन व्यंग्य साहित्य में स्त्री चेतना प्रा. डॉ. शोभा ज. यशवंते, जालना	63
19)	समकालीन कथा साहित्य में नारी अस्मिता सुरेखा कचरू थोरात, औरंगाबाद	65
20)	समकालीन हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री चेतना उषा काशिनाथराव पाटील, नांदेड	66
21)	समकालीन महिला लेखन डॉ. विश्वनाथ किशन भालेराव, लातूर	68
22)	समकालीन परिवेश और महिला कहानीकार प्रा. डॉ. बनिता बाबुराव कुलकर्णी, परभणी	70
23)	शमा शर्मा के कथा-साहित्य में नारी चेतना विकास वाघमारे, औरंगाबाद	72

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

कनुप्रिया के प्रश्न और स्त्री चिंतन

प्रा. प्रकाश बन्सीधर खुळे

बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय, केज

प्रा. वर्षा कांबळे

चंपाबेन वालचंद शाहा महिला महाविद्यालय, सांगली

प्रा. गजानन सवणे,

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनंदूर

*****

कनुप्रिया आदरणीय धर्मवीर भारती जी की लोकप्रिय रचना, खंडकाव्य जो १९५९ में प्रकाशित हुई। अंधायुग की भाँती कनुप्रिया भी एक मिथ काव्य है। 'कनुप्रिया' वह गाथा है जो 'कनु' और राधा की गहानुभूतियों से स्त्री मन की परत दर परत को खोल, माज स्त्री के प्रश्न को दायरे में बद्ध न कर समुची मानवजाति के कल्याण में आक्रंदन करनेवाले मन को व्यक्त करती है। कनुप्रिया आधुनिक एकाकी स्त्री मन की व्यथा, वेदना और विवंचना के प्रश्न का ही काव्य नहीं धरन् द्वितीय विश्वयुद्धोत्तर वैश्विक मानवता को स्त्री की दृष्टि से देखने का प्रयास है। जन्म जन्मांतरों को अनन्त पगडौड़ियों के कठीणतम मोड़ पर खड़ी स्त्री पुरुषसत्ताक व्यवस्था से अपने अस्तित्व, महत्व और भविष्य को लेकर प्रश्न करती है। राधा यहाँ विप्रलब्धा नायिका के रूप में पुरूषी चंचलता, मोहमयता, उपभोग्यता - विलासी व वृत्ति, दम्भ की मानसिकता, युद्ध ज्वर की निरर्थकता के प्रश्न करने वाली विद्रोही स्त्री है। पूर्वपरंपरा की राधा से कनुप्रिया पूर्णतः भिन्न है। जहाँ जयदेव, विद्यापति तथा चण्डीदास की राधा, काव्य रचनाओं के प्रारम्भ में किशोरी है और वयः संधि को पार कर यौवन में प्रवेश करती है और उस काव्य में वयः संधि के प्रसंगों, उसकी प्रेम भावनाओं का उत्तेजक वर्णन मिलता है। वहाँ सूर काव्य की नायिका राधा, प्रारम्भ में कुमारी है किन्तु कृष्ण के प्रति उसके प्रेम का समुचित विकास होता चलता है और वह संकोच को सीमा से प्रारम्भ होकर परिपक्व अवतरोत् होता है। पर प्रिय प्रवास की राधा की तरह वह सुधारक नहीं, सीधे प्रश्नों के कट घरे में हम्म खड़ा करती है। इस संबंध में डॉ कृष्णदेव शर्मा लिखते हैं, "कनुप्रिया के रूप में

राधा न तो चण्डीदास की उन्मुक्त और मुँहफट नायिका के रूप में उपस्थित की जा सकती थी, न जयदेव के गीत गोविन्द की श्रंगार प्रधान नायिका बनाई जा सकती थी और न विद्यापति की बालकसज्जा और प्रेम मोहिनी बनाई जा सकती थी। राधा के रूप भक्तिकाल और रीति- काल के साथ ही समाप्त हो गए। अब एक ऐसी राधा की आवश्यकता थी, जो आधुनिक संवेदनाओं का वहन कर सकती थी। कनुप्रिया के रूप में राधा ने इसी स्थान को ग्रहण किया है।"¹

नाटककार स्वदेश दीपक की दृष्टि से स्त्री सबसे उदास कविता है जो सच है। सृष्टि और सभ्यता के विकास में स्त्री सदैव दलित और शोषित तत्व है। सभ्यता, संस्कृति और कृषी का उद्गम स्त्री से है। पुरुषसत्ताक व्यवस्था ने सभ्यता विकास के दौर में शनै - शनै स्त्री को सत्ताच्युत कर दासी बनने पर मजबूर किया है। हमारे सारे धर्म - मजहब और सभ्यताएँ दोमुँहेपन की शिकार रही हैं। एक और स्त्री देवी होती है - चाहे वह पुरू की उर्वशी हो, दुष्यंत की शकुन्तला हो, कालिदास की मल्लिका हो, विशु की सारिका हो या खजुराहो के शिल्पी की अलका हो। इक हद तक ही पुरूष स्त्री को महत्व देता है लेकिन जीवन -मरण के निर्णय हो या जिन्दगी के आम -खास मसले। स्त्री, युद्धोत्तर स्थितियों में अधिकतर महसूस हुई स्थितियों पर आलोक डाला है। इस संदर्भ में भारती लिखते हैं, "ऐसे तो क्षण होते ही है जब लगता है कि इतिहास की दुर्दान्त शक्तियाँ अपनी निर्मम गति से बढ रही है। मन में कभी हम अपने को विवश पाते हैं, कभी विशुब्ध कभी विद्रोही और प्रतिशोधयुक्त .....लेकिन ऐसे भी क्षण होते है जब हमें लगता है कि वह सब बाहर जो उद्वेग है -महत्व का नहीं है- महत्व उसका है जो हमारे अन्दर साक्षात्कृत होता है। चरम तन्मयता का क्षण।"²

प्रस्तुत काव्य में कनु पुरुष है और राधा स्त्री और प्रकृति भी। "राधा, प्रेम के क्षणों की ही सगिनी नहीं है वह सृजन सगिनी भी है। वह प्रकृति है और कनु पुरुष है, विराट पुरुष।"³ समस्त सृष्टि स्त्री का प्रतिरूप है और स्त्री, पुरुष का संकल्प है तथा इच्छा भी। यथा-

"यदि - इस सारे सृजन, विनाश, प्रवाह और अचिराम जीवन प्रक्रिया का अर्थ केवल तुम्हारी इच्छा है तुम्हारा संकल्प, तो जरा यह तो बताओ मेरे इच्छामय, कि तुम्हारी इस इच्छा का,

PRINCIPAL

इस संकल्प का,
अर्थ कौन है।^{1*}

जो जड़ों में रस बन, धरती में शोषापन बन कॉपलो में फूटता, पत्तों में हरियाता, फूलों में खिलता, फलों में गदराता या पुरुष को अनथक यात्रा के पड़ाव के सूर्य चंद्र का, गरजते महासागर का, चांदनी में सरकती नदियों का रूप, ये सब स्त्री ही के रूप हैं। इतना सब होकर भी पुरुषी चंचलता जो स्त्री के मन में आदिम भय के रूप में कुंडली मार बेठी है यह बहुत कुछ कहे देती है-

"सुनो मेरे बन्धु
अगर यह निखिल सृष्टि मेरा लीलानतन है
तुम्हारे आस्वादन के लिए तो यह जो भयभीत है
- वह छायातन किसका है ?
किस लिए है मेरे मित्र ?"²

स्त्री के भोग के बाद पुरुष की विमुखता स्त्री के अवसाद का कारण है, इस ओर संकेत है।

इस खंडकाव्य के पूर्वराग, मंजरी परिणय तथा सृष्टि संकल्प में राधा के प्रश्न हैं, जो युगों से पुरुषों से शोषित दुर्लक्षित स्त्री के प्रश्न हैं। यमुना के नीले जल में वेतसलता- सा कांपता तन बिम्ब चारों ओर से कृष्ण द्वारा निहारा जाना, केलिसखी में अनावृत भोगविलास की स्मृतियाँ कुरुक्षेत्र के युद्ध के बाद बहुत ही वलेशदायक अनुभव होती हैं। किसी भी युद्धोपरांत और पुरुष के वियोग के बाद स्त्री के चिंतन की धुरी उसकी उदासी पर अटकती है

"बुझी हुई राख, टूटे हुए गीत,
डूबे हुए चांद, रीते हुए पात्र
बोले हुए क्षण सा मेरा वह निजम्।"³

चरम साक्षात्कार क्षाणोंवाला प्रियतम जब छूट जाता है तो स्त्री को यह सबसे बड़ी हार होती है जिससे वह पूर्णतः हिल जाती है, सदैव कॉपती प्रत्यंचा से शिकस्त लेती हुई।

विजय की पताकाएँ हों की मोक्ष की सिद्धि या प्रहरय की उपलब्धियाँ। स्त्री सदैव पुरुष की सेतु है, सिद्धी नहीं। यह बहुत ही क्लेशदायक अनुभूति होती है। युगों से स्त्री इस दंश को झेलती सहती आयी है। केवल भोग और संकट के समय शांति का आश्रय ही स्त्री है। यह सेतु पुरुष की सीढ़ी है जरूर, परन्तु एक स्त्री जब यह प्रश्न करती है तो हम पुरुषों को निरुत्तर करती है।

"सुनो कनुसुनों
क्या मैं सिफ एक सेतु थी तुम्हारे लिए
लीलाभूमि और युद्धक्षेत्र के
अलंघ्य अंतराल में!"⁴

प्रेम स्त्री के लिए सर्वस्व है पुरुष के लिए मन बहलाव है।

जिस आम के पेड़ के नीचे कृष्ण राधा के पैरों में महावर रचते, जिस डाली के बौर से माँग भरते, आज असी आम की डाली को सेनापती काट डालेंगे क्योंकि रथ पर लगी पताकाएँ न अटके, रास्ते में स्त्रियाँ न आएँ। उजड़े हुए कुंज, रौंदी लताएँ, आकाश की धूल ये सब स्त्री-हृदय को भविष्य के अधिकार की सूचना देते हैं। इससे इस युद्ध से कृष्ण क्या सिद्ध करना चाहते हैं पता नहीं। क्योंकि युद्ध किसी समस्या का समाधान नहीं है।

पुरुष के व्यवहार, दावे, तर्क, धर्म की मान्यताएँ सब स्वार्थ और स्व के हित में होते हैं। इन सबकी पोल खोल राधा यहाँ करती दिखाई देती है।

यथा - "शब्द शब्द शब्द....
मेरे लिए सब अर्थहीन हैं

.....
कर्म, स्वधर्म, निर्णय दायित्व.....

मैंने भी गली-गली सुने हैं ये शब्द"⁵

एक स्त्री को दृष्टि से स्त्री को नजर अंदाज कर लिए गए पुरुष के निर्णय, उसके व्यवहार सब निरर्थक हैं। यहाँ तक कि पुरुष भी इन फैसलों से संतुष्ट नहीं होता, अंततः वह भी खीन जाता है। युद्ध के बाद की इन स्थितियों को राधा केवल पुरुष अर्थात् कृष्ण की नितियाँ और तर्क शीलता को जिम्मेवार मानती है। कुरुक्षेत्र के युद्ध के बाद कृष्ण भी निस्तेज और स्वयं को निरर्थक मानकर चल रहे थे।

यथा- "और मैंने देखा कि अन्त में तुम
थक कर

इन सब से खिन्न, उदासीन, विस्मृत और
कुछ-कुछ आहत..."⁶

जब खुद कृष्ण को ही पता नहीं है स्वधर्म क्या है, न्याय-अन्याय, सद्सद विवेक-अविवेक और सबको कसौटी क्या है? सब 'स्व' के संतोष के साधन है जहाँ स्त्री के मन की बात को महत्व नहीं वहाँ यही सब है। कृष्ण (पुरुष) के तर्क का भोडापन राधा यहाँ उजागर करती है। स्त्री सदैव पुरुष के कदम से कदम मिलाकर चलती है, चल सकती है परंतु पुरुष को उसको इस क्षमता से क्या आशंका है कि वह सदैव महत्वपूर्ण क्षणों में जहाँ स्त्री को श्रेय देना ही चुक जाता है -

"और जन्मांतरों को अनन्त पगडंडी के
कठिणतम मोड़ पर खड़ी होकर
तुम्हारी प्रतीक्षा कर रही हूँ।
कि इस बार इतिहास बनाते समय

तु अकेले न छूट जाओ।"१०

निष्कर्षतः प्रगत खंडकाव्य में स्त्री को उपभोग्य रूप में लेनेवाली मान सिकता का मखौल उड़ाता है। इसमें पुरुषों 'स्व' के संतोष के परिणामों से झूलसती धरा को राधा के स्वगत से व्यक्त किया गया है। हमारी पुरुषसत्ताक मानसिकता हमारे अग्रथ कृष्ण में भी कुट-कुटकर भरी है यह वडे ही सहज और कोमल भावों में राधा व्यक्त करने का माहस करती है। स्त्री चिंतन की दृष्टि से कृष्ण को कटघरे में खड़ा कर नीति-अनिर्णित स्वधर्म आदि खोखले तर्कों से जूझती मानवियता आज भी जो कुछ भुगत रही है उसकी ओर संकेत है।

सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिप्रेक्ष्य में स्त्री चेतना...

शेख बुशरा शफी अहेमद
शांघछात्रा पीपल्स कॉलेज, नांदेड

संदर्भ :

1. डॉ. कृष्णादेव शर्मा, धर्मवीर भारती और कनुप्रिया, अशोक प्रकाशन, नई सडक, दिल्ली संस्क. २००२ पृ 1२१
2. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, प्रस्तावना, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1०६
3. डॉ. कृष्णादेव शर्मा, धर्मवीर भारती और कनुप्रिया, अशोक प्रकाशन, नई सडक, दिल्ली संस्क. २००२ पृ 1२५
4. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1४१
5. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1४९
6. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1५७
7. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1६०
8. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1७०
9. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1७४
10. कनुप्रिया, धर्मवीर भारती, भारतीय ज्ञानपीठ, नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली १९७२, पृ 1८०

□□□

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal **Impact Factor 6.0271(I.I.I.F)**

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

भारत पुरुष प्रधान देश है लेकिन देश के गौरव को ऊँचा उठाने एवं पुरुषों को सम्मान जनक स्थान दिलाने में महिलाओं की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। वैदिक युग से आज तक के बदलते हुए परिवेश में महिलाओं ने समाज एवं परिवार के प्रबंधक और विकास में अपनी सकारात्मक भागीदारी सिद्ध की है। आज महिलाएँ हर क्षेत्र में पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर आगे बढ़ रही हैं। कोई भी क्षेत्र ऐसा नहीं है जहाँ महिलाओं ने अपनी कामयाबी की चुल्लुदियों को नहीं छुआ है। महिलाओं के सक्रिय होने और उनके आगे बढ़ने से उनमें -आत्मविश्वास भी आया है। उनमें आगे बढ़ने की इच्छा प्रबल हो गयी है। लेकिन आज भी हमारे समाज में ऐसी कई महिलाएँ हैं जो हर तरह से योग्य होने के बावजूद अधिक ऊँचाई तक नहीं पहुँच पाईं।

भारत के इतिहास में यह पहली बार हुआ है जब यहाँ की महिला राजनीतिक सत्ता में अपना हिस्सा माँग रही है। यह बात स्पष्ट हो जाती है, कि उसमें अपने अधिकारों के प्रति इतनी समझ व चेतना आ गई है कि अब वह अपने इस सर्वोच्च अधिकार को छोड़ना नहीं चाहती। वह जान गई है कि इसे पाए बिना वह अपने बाकी तमाम सामाजिक राजनीतिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकारों का वास्तविक उपयोग नहीं कर सकती। सदियों से चले आ रहे अपने दुख्यम दर्जे को नहीं बदल सकती। तमाम अंतर्विरोधों और अंतर संघर्षों व बाहरी प्रतिक्रियावादी ताकतों के विरुद्ध भारत में नारी आंदोलन का धार अचिरल अपना रास्ता बनाती रही है और आज उसे रोकना नहीं जा सकता है।

आजादी से पहले जिस स्त्री शिक्षा, विधवा विवाह, बाल विवाह, दहेज प्रथा व नशाखोरी आदि मुद्दों को लेकर महिलाएँ समाज सुधार का काम कर रही थी सभी मुद्दे वे समस्याएँ कहीं ज्यादा भयानक व जटिल होकर आज पूरे समाज के सामने खड़ी हैं। नारी के आन्दोलन के मूल मुद्दों के आधारों का प्रतिदिन जटिल होते चले जाना और संघर्ष की धार को कुछ करने की कोशिश में से ही तो निकली है यह स्त्री चेतना। आरक्षण की माँग नारी आंदोलन के

Special Issue August 2019
विद्यावाती
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2
ISSN-2319 9

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि
भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने मराठी विषयार्तगत राष्ट्रीय चर्चासत्र

वैचारिक मराठी साहित्य :
शोध, स्वरूप व अभिव्यक्ती

संपादक
डॉ.देविदास खोडेवाड

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

- 13) संत गाडगेबाबांची वैचारिकता
डॉ. विठ्ठल केदारी, अंबाजोगाई
- 14) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शंती विषयक कार्य
प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी, जि.बीड ||66
- 15) मराठी वैचारिक साहित्यातील डॉ.आ.ह.साळुंखे यांचे योगदान
प्रा.डॉ.साहेबराव शिंदे, नांदेड ||68
- 16) सावित्रीबाई फुले व स्त्री शिक्षण
प्रा.डॉ.शंकर वाघमारे, नेकनूर ||70
- 17) परिवर्तनवादी गो.ग. आगरकर
प्रा.उदार एन. एस., घाटनांदूर ||72
- 18) प्रबोधनकार गोपाळ गणेश आगरकरांच्या साहित्यातील वैचारिकता
डॉ. बालाजी डिंगोळे, नळेगाव ||74
- 19) संत तुकारामांच्या अभांगातील समाज प्रबोधन : एक चिंतन
प्रा.डॉ.कोतमे धिरजकुमार सत्येकाल, लातूर ||77
- 20) मराठी कादंबरीतील उच्च शिक्षित स्त्रीचे चित्रण
प्रा.केशव धोंडिबा टिपरसे, सांगली ||80
- 21) दुष्काळावरील निबंधाचा वास्तवदर्शी आणि वैचारिक स्थापना
लक्ष्मण व्यंकट बिराजदार ||83
- 22) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार
डॉ.आर.बी.धायगुडे ||86
- 23) मुलगांमी समाजपरिवर्तन चळवळीचे आद्य प्रवर्तक : महात्मा फुले
डॉ.अमजद हारुण अत्तार ||88
- 24) परिवर्तनवादी प्रबोधनकारांचा परिचय
प्रा.भैरवी कावरे (मेश्राम), अमरावती ||90
- 25) परिवर्तनवादी प्रबोधनकार - गोपाळ गणेश आगरकर
प्रा. डॉ. आवारे सी. एस., बीड ||94

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

बंद दरवाजा, पालावरचं जग, विमुक्तायन, भटक्याचं भारुड, का कराचं शिकून, खेळ साडेतीन टक्यांचा अशा विविध प्रथातून गुन्हेगार जाती—जमातीचे प्रश्न प्रामुख्याने त्यांनी उपस्थित केलेले आहेत. गुन्हेगार ठरवलेल्या जाती—जमातीतील रुढी, प्रथा, परंपरा, रीतीरिवाज, सण—उत्सव, लग्नविधी आणि भटक्या विमुक्तांच्यात असणारी जातपंचायत पंच त्या जात पंचायतीची ठिकाणे प्रत्येक जाती—जमातीची बोली भाषेचे महत्त्व, तिचा विकास, सांकेतिक भाषा याची मांडणी त्यांनी आपल्या विमुक्तायन मधून केलेली आहे. बंद दरवाजा त्यांनी १९८४ साली ग्रंथ लिहिला. एकूण भटक्या जमातीची सद्यःस्थिती काय आहे, गावगाड्यातील प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील लोक या जमातीकडे कसे पाहतात. चळवळीचे कार्यकर्ते म्हणून लक्ष्मण माने यांना आलेले अनेकविध अनुभव त्यातून व्यक्त होतात. स्वातंत्र्य मिळवूनही या जमाती अल्पित जीवन जगतात. शिक्षणापासून त्या वंचित राहिलेल्या आहेत. गाव नाही, स्मशानभूमी नाही, कुठल्याही प्रकारचा विकास नाही याचे चित्र स्पष्टपणाने बंद दरवाजा मध्ये त्यांनी केलेला आहे. पालावरचं जग या वैचारिक लेखसंग्रहातून भटक्या विमुक्तांच्या चळवळी, सभा, परिषदा, भटक्या—विमुक्त जमातीकडे गुन्हेगार म्हणून न पाहता त्यांच्याकडे माणूस म्हणून पाहावे यासाठी लढा दिलेला आहे. हे लेख केसरी वर्तमान पत्राद्वारे मांडलेले आहे. बंद दरवाजा मधील न आलेला काही भाग त्यांनी पालावरचं जग यात मांडलेला आहे. भटक्यांचे भारुड या वैचारिक लेखातून भटक्या विमुक्त जाती—जमातीचे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व संस्कृतिक प्रश्नांना वाचा आपल्या भाषणातून त्यांनी फोडलेली आहे. त्या भाषणाचा सार यातून अभिव्यक्त झालेला आहे. शिक्षणाने माणूस प्रगल्भ झालेला आहे, परंतु दोन वेळाच्या जेवणाचे हात होत असतील, आपले पोट भरत नसलेले शिक्षण माणसाला ब्राम्हण्यवादासारखे काम करण्यास भाग पाडत असेल, माणसाला जातीवादी, धर्मवादी वनवन करायला लावत असे शिक्षण का कराचं शिकून मध्ये त्यांनी मांडलेले आहे. एकूणच वैचारिक लेखातून त्यांनी त्यांच्या वाटचाल आलेले अनुभवविश्व रेखाटलेले आहे.

मोतीराज राठोड यांनी विमुक्तांचा जाहिरनामा हा वैचारिक ग्रंथ लिहिलेला आहे. हा वैचारिक लेखसंग्रह भटक्या विमुक्तांच्या अस्मितेवर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये गुन्हेगार जमातीला गुन्हेगार करून त्याचे परिणाम कसे सहन करायला लावतात त्याची मांडणी यातून दिसते. भटक्या विमुक्त जाती—जमाती आजही न्यायासाठी कशा वंचित राहिलेल्या आहेत. पोलीस प्रशासनाने आणि प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने या जाती जमातीबद्दलचे असणारे खोटे मत काढून त्यांना माणूस म्हणून जगू द्यावे, त्यांना सामाजिक न्याय द्यावा, ब्रिटिशांनी केलेले कायदे आजही भारतात चालू आहेत. आणि हे कायदे माणूसकीला कलंक आहेत. म्हणून भटक्या विमुक्तांच्या प्रश्नांचा जाहिरनामा घेऊन रस्त्यावर मोतीराज राठोड उतरलेले आहेत. त्याच बरोबर गुन्हेगार जमाती कायदा आणि परिणाम यातून विमुक्तांच्या इतिहास त्यांच्यावर ब्रिटिशांनी लादलेले कायदे, धर्म संस्कृती समाज, ब्रिटिशांचा काळ कायदा, मुन्शी कमिशन इत्यादी विसृष्टपणे लेखन त्यांनी केलेले आहे.

रामनाथ चव्हाण यांनी अनेक जाती—जमातींवर वैचारिक लेखन केलेले आहे. त्यामध्ये भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, जाती आणि जमाती, वेदनेच्या वाटेवरून, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायतीचे खंड अशा पद्धतीचे लेखन त्यांनी केलेले आहे. भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग मध्ये भटक्या विमुक्त जाती—जमातीचे जगणे, परंपरा, रीतीरिवाज जे जवळून अनुभवलेले आहे. या विमुक्त जाती जमातीला माणूस म्हणून जगण्यासाठी आणि भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न शासन दरवारी पोहचविण्यासाठी सभा, संमेलने, मोर्चे, शोधयात्रा इत्यादी विषयांमधून प्रश्न सोडविण्यासाठी सहकार्य केलेले आहे. रामनाथ चव्हाण आपल्या ग्रंथात म्हणतात, "संस्कृती, रुढी, परंपरा, चालीरीती, देवदेवता, उत्सव, सणवार त्यांची भाषा, पेहराव, दागदागिने, व्यवसाय आणि कला यांची जातपंचायत याची किमान ओळख वाचकांना व्हावी आणि त्यांच्या प्रश्नांचे व समस्यांचे स्वरूप काही प्रमाणात का होईना लक्षात यावे हाच पुस्तक लिहिण्यामागील माझा उद्देश आहे." या जमातींना गावगाड्यात स्थान मिळालेले नाही, वेशीबाहेर, गावकुसाबाहेर जे जीवन जगत आलेले आहेत. जे

रिपणाने उपेक्षित आणि वंचितच रहिलेले आहेत
ची ओळख प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील
कसमूहाला व्हावी याची जाणीव भटक्या विमुक्तांच्या
तरंगाची निर्मिती झालेली आहे. जाती आणि जमाती
वैचारिक ग्रंथामधून रामनाथ चव्हाण यांनी त्या
ठागाव्यातील शेकडो वर्षे, शिक्षण, राजकारण, सत्ता,
ाय, समता, स्वातंत्र्यापासून वंचित आणि उपेक्षित
हेलेल्या जाती जमातींच्या प्रश्नांची उकल त्यांनी
लेली आहे. या जमातींचा व्यवसाय, पेहराव, दाग,
गिने राहणीमान कला इत्यादी जीवनावश्यक
र्भातील प्रश्नांची उकल व्हावी व त्यांचे स्वरूप
राना कळायला हवे यासाठी, जाती जमाती यासारख्या
ाची निर्मिती त्यांनी केलेले आहे. पुरुष प्रधान पुरुषप्रध
व्यवस्थेने शोषण केलेल्या आणि सामाजिक, आर्थिक,
गेक, राजकीय व्यवस्थेच्या बळी पडलेल्या स्त्रीयांच्या
ज्ञण्या दर रविवारी १९९९ साली दैनिक सकाळ
ून प्रसिद्ध केल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर भारतात
कशाही, समाजवादी आणि सार्वभौम राष्ट्र म्हणून
पेत झाल्यानंतर अन्यायाला बळी पडणाऱ्यांची व्यथा
नेच्या वाटेवरून या वैचारिक लेखनातून मांडली
हे. भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत या खंडामधून
ांड जाती जमातींची स्वतंत्ररीत्या ओळख करून
लेली आहे. प्रत्येक जाती जमातीची जात पंचायतीचे
रूप त्यांनी आपल्या खंडातून विस्तारित स्वरूपात
इलेले आहे. रामनाथ चव्हाण म्हणतात, "भटक्या
मुक्तांच्या जात पंचायतीची न्यायसंस्थेची कोठेही
खित स्वरूपात घटना नसतात किंवा काही लेखी
नी नसताना पिढ्यनपिढ्य ही माणसं पाच दहा
पूर्वीच्या त्यांच्या जमातीच्या खटल्याची दाखले
न आपली बाजू मांडतात. खटल्यांचे न्यायनिवाडे
तात. अपराध्यांना शिक्षा होते. तत्काळ त्यांची
मलबजावणी होते. या जात पंचायतीत मात्र स्त्रियांना
गेष महत्त्व दिले जात नाही. याचे सविस्तर लेखन
क्या विमुक्तांच्या जात पंचायतीमध्ये केलेले दिसून
." या वरील संदर्भावरून असे लक्षात येते की,
पंचायतीमधील बारकावे पाहिल्यास जातीचे रिवाज
—त्या जाती—जमातीला लागू होतात; परंतु भारतीय
पदे प्रत्येक गुन्ह्यासाठी वेगळे असले तरी शिक्षा

आरोपीने केलेल्या गुन्ह्यावर अवलंबून असते. स्त्रियांना
जातपंचायतीत अधिक महत्त्व दिलेले नाही. हेही
स्पष्ट होते.

भीमराव गस्ती यांनी 'आक्रोश' हा वैचारिक
लेखसंग्रह लिहिलेला आहे. या आक्रोश मधून सत्यकथा
लिहिलेल्या आहेत. बेरड जमातीच्या व्यथा, वेदना,
दुःख मांडण्याचे काम भीमराव गस्ती यांनी 'आक्रोश'
मधून केलेले आहे. बेरड जमातीला पोलिसांकडून होणारा
छळ, प्रस्थापित समाजाकडून होणारा छळ, लाचारी
आणि पिढ्यनपिढ्यचे दारिद्र्य त्यांच्या पाचवीला पुजलेले
आहे. याचे वास्तव यातून मांडण्याचा प्रयत्न आक्रोश
मधून केलेला आहे.

महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व
साहित्य' च्या माध्यमातून भटक्या जमातीवर केलेले
संशोधन विस्तृत स्वरूपात मांडलेले आहे. महाराष्ट्रातील
गुन्हेगार जाती जमातीबरोबर भटक्या जाती—जमातीचे
मूळ शोधण्याचे काम प्रस्तुत ग्रंथातून ना. धों. कदम
यांनी केले आहे.

लक्ष्मण गायकवाड यांनी 'साहित्य समाज आणि
स्वातंत्र्य' या वैचारिक ग्रंथामधून भटक्या विमुक्तांचे
प्रश्न, त्यांच्या चळवळीने घेतलेला पुढाकार आणि
भटक्या विमुक्तांच्या लोकसाहित्य संकलन, समाजाची
निटपणाने मांडणी यातून दिसते. चोरी करण्याचे कारणे,
माणूस गुन्हेगार होण्यास का प्रवृत्त होतो. यावरही लक्ष्मण
गायकवाड यांनी प्रकाश टाकलेला आहे.

शंकरराव खरात यांनी 'भटक्या विमुक्त जमाती
व त्यांचे प्रश्न' हा वैचारिक संशोधनात्मक लेखसंग्रह
लिहिला आहे. म्हणजे शंकरराव खरातांनी या
जाती—जमाती गुन्हेगारीकडे कशा वळाल्या आहेत व
त्यांच्यावर झालेला अन्याय, अत्याचार, भटक्या विमुक्त
जाती—जमाती मधील गुन्हेगारीचा मागोवा त्यांचे संघटन
व मानवमुक्तीचा प्रचार आणि प्रसार यातून दिसून
येतो.

'वडार समाज इतिहास आणि संस्कृती' या
वैचारिक ग्रंथामध्ये वडार समाज गुन्हेगार कसा झाला
आहे. वडारांच्या पोटजाती, देवदेवता, सण—उत्सव,
प्रथा, परंपरा, वडार जमातीला गुन्हेगार कसे बनवले
याविषयी लेखन केलेले आहे. वडार समाजातील

स्वातंत्र्य, समाता, बंधुता व सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी घटनात्मक सवलतीची चिकित्सा यातून दिसून येते.

सारांशरूपाने असे म्हणता येते की, गुन्हेगार जाती—जमातींना सोसावे लागणारे दुःख त्यांच्या जीवन जगण्याचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना वारंवार झगडावे लागले. भटक्या विमुक्तांमधील नवतरुण कशा पद्धतीने लेखन करू लागले. आपले हक्क विधान भवनात मांडून महाराष्ट्रात आवाज उठवू लागले याचे संबंध लेखन या वैचारिक साहित्याच्या माध्यमातून दिसून येते.

संदर्भग्रंथ

१. प्रभाकर मांडे, गावगाड्यवाहेर, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद.

२. रामनाथ चव्हाण, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन पुणे.

३. रामनाथ चव्हाण, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, प्रा. लि. पुणे.

□□□

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

52

महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

प्रा.डॉ. विजय गणपतराव वारकड

मराठी विभाग

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,

मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

जनतेचा पैसा जनतेच्या शिक्षणासाठी खर्च झाला पाहिजे, बहुसंख्य गोरगरीब जनतेला उच्च शिक्षणापेक्षाही प्राथमिक शिक्षणाची जास्त आवश्यकता आहे. प्राथमिक शिक्षण अगोदर सर्व जनतेपर्यंत जाऊ द्या मगच उच्च शिक्षणावर खर्च करावा. सरकार प्राथमिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे व उच्च शिक्षणासाठी सोई- सुविधा पुरवित आहे. यातून फक्त उच्चवर्णांचाच फायदा होईल. 'आधी कळस मग पाया' हे सरकारचे उरफाटें तत्व चुकीचे आहे, असे स्पष्ट मत जोतिरावांचे होते.. संपूर्ण शिक्षणविषयी जरी त्यांच्या मनात आदरभाव होता तरी उच्च शिक्षणाचा संबंध तळागाळातील जनसामान्यांच्या शिक्षणाशी फारसा येत नाही असे त्यांचे मत होते.

इंग्रज सरकारचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व म. फुले यांच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनात फार फरक होता. इंग्रज सरकारला पाश्चिमात्य संस्कृतीचे, ज्ञान विज्ञानाचे व इंग्रजी भाषेचे गोडवे गाणारा, नोकरीसाठी लाचारी पत्कारणारा, भारतीय संस्कृतीला तिलांजली देणारा, राज्यकारभारात कारकुनी काम करणारा सुशिक्षित वर्ग शिक्षणातून तयार करायचा होता. म. फुले यांना मात्र बहुजन समाजाला मानव म्हणून जगता येईल असे किमान शिक्षण पाहिजे होते. सामान्य माणसाच्या शिक्षणातून सरकार करू पाहिले तर हा पैसा सामान्य माणसाच्या शिक्षणावर खर्च झाला पाहिजे असा जोतिरावांचा तर्क होता. प्राथमिक शिक्षक कसा असावा, प्राथमिक शिक्षणाच्या गरजा, अभ्यासक्रम कसा असावा याबाबत म. फुले यांनी दृष्टेपणाने आपले विचार मांडले आहेत.

प्राथमिक शाळेतील शिक्षक :-

माध्यमिक शाळेतील शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा व त्याला पुरेसे वेतन देण्यात यावे. बहुजन समाजाचे हित, संरक्षण करू शकतील असेच शिक्षक निवडावेत. प्राथमिक शाळात जे शिक्षक नेमले जातात

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020

ISSN (Online): 0474-2020

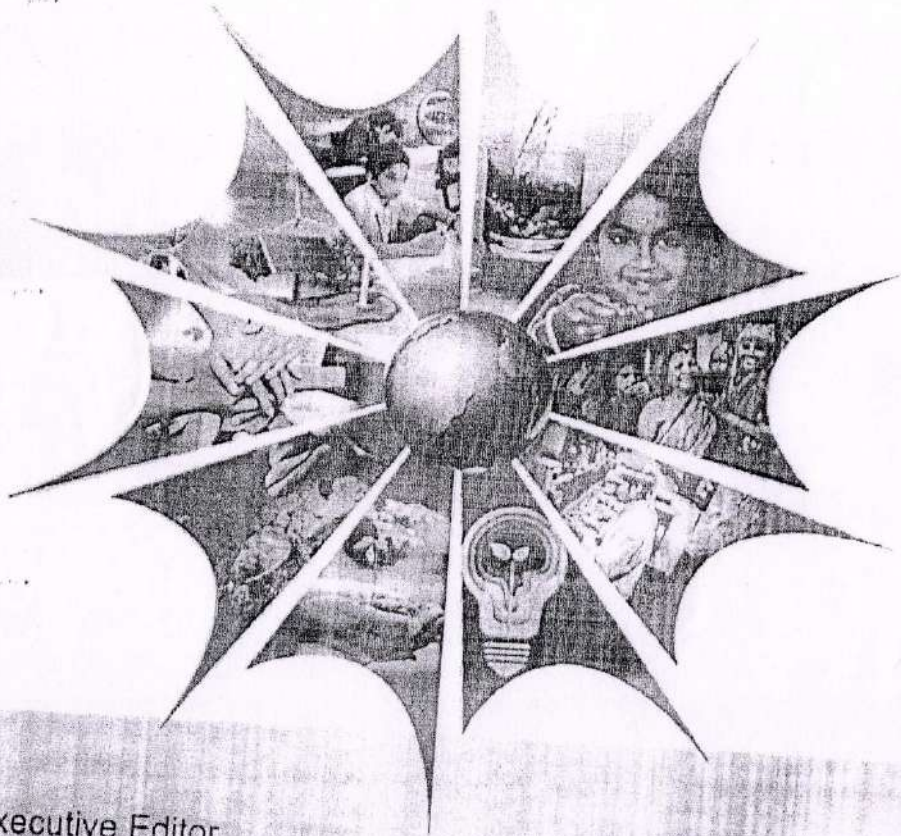
**SDGS 2020
OUR HERITAGE**

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publications
Special Issue on

Sustainable Development Goals

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath
PRINCIPAL

Vasundhara College

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

146	गुणात्मक शिक्षण : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास Gunatmak shikshan : Ek samajsashtriya Abhyas	प्रा.डॉ.अजित महालक्ष्मण गाडेकर Prof. Dr. Ajit Mahalappa Gadekar	690-69
147	महाराष्ट्राच्या शेतीवर हवामान बदलाचे परिणाम Maharashtrachya Shetivar hawaman badlaache parinam	डॉ.प्रा.रंजीता दत्तात्रय जाधव Dr. Prof. Ranjita Dattatray Jadhav	694-697
148	शाश्वत विकासातील गरिबी निर्मुलनाची संकल्पना Shashwat vikasatil garibi nirmulanaeche sankalpna	डॉ.कमलकिशोर वा.इंगोले Dr. Kamalkishor B. Ingote	698-700
149	भारतातील दारिद्र्य - कारणनिर्माणा व उपाययोजना Bhartatil Daridrya - karananirmanasa va upayayojna	डॉ.रामेश्वर एम.मोरे Dr. Rameshar M. More	701-706
150	शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने Shashwat vikasasamorit Avhane	प्रा.डॉ.आनंद शिंदे Prof. Dr. Anand Shinde	707-710
151	शाश्वत शहरे आणि समुदाय Shashwat Shahare ani Samuday	डॉ.मिसाळ हनुमंत दामोदर Dr. Misal Hanumanant Damodhar	711-717
152	मोगल काळातील पेढी व्यवहाराचे स्वरूप Mogalkalatil Pedhi Vyavaharache Swarup	डॉ.घोलप कमलाकर गोरख Dr. Gholap Kamalakar Gorakh	718-722
153	हवामान बदलाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम Hawaman badlaecha bhartiya Krushi kshetravaril parinam	सहा.प्रा. देविदास गोकुळ गवळी, आसो.प्रा. शिवाजी एस. अंभोरे Prof. Dr. Shivaji S. Ambhore	723-729
154	लिंगभाव, समानता व शाश्वत विकास Lingbhav samanata va shashwat vikas	प्रा.डॉ.बोरोळे रजनी अनंतराव Prof. Dr. Borole Rajni Anantao	730-733
155	शाश्वत विकासाचे ध्येय : भूक निर्मुलनाची बाल कुपोषण निर्मुलनासाठी गरज Shashwat vikasache dhyeye : Bhook nirmulanaeche balkuposhan nirmulanasatthi garaj	डॉ.भगवान सुरेश मनाळ Dr. Bhagwan Suresh Manal	734-739
156	लिंग समानता आणि भारतीय समाज Ling samanata ani bhartiya samaj	प्रा.बळीराम वसंतराव पवार Prof. Baliram Vasantao Pawar	740-742
157	आदिवासी समाजाचा शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक विकास Adivasi samajacha shaikshanik, samajik va arthik vikas	नागनाथ दानिबा साळुंके Nagnath Dajiba Salunke	743-746
158	स्त्रीयांच्या उध्दाराचा पहिला उद्घोष - सत्सार Striyanchya uddharaecha pahila udghosh - satsar	डॉ.अशोक ऊ.घोळवे Dr. Ashok U. Gholve	747-748
159	मराठवाड्यातील पर्यटन विकास : समस्या आणि उपाय Marathwadyatil parayatana vikas : samasya ani upay	प्रा.डॉ.सखाराम वाघमारे Prof. Dr. Sakharan Waghmare	749-752

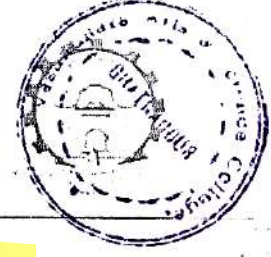

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

मराठवाड्यातील पर्यटन विकास : समरथा आणि उपाय

प्रा.डॉ.सखाराम बाघमारे

सुगोल विभाग प्रमुख,

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनंदुर

Email: swabhimarevcg@gmail.com

संक्षिप्त मोडवारा (Abstract) :

महाराष्ट्र हे भारतातील अनेक चटक राज्यांपैकी एक राज्य आहे. पर्यटन विकासाच्या बाबतीत महाराष्ट्र सरकारने बरीच प्रगती केली आहे. महाराष्ट्राची वैशिष्ट्यपूर्ण प्राकृतिक रचना व हवामान यामुळे महाराष्ट्रात बरीच नैसर्गिक व सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. म्हणजे राज्याची भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थिती अनुकूल आहे. म्हणून महाराष्ट्रात पर्यटन उद्योगाचा विकास व्हावेचो आला आहे. मात्र मराठवाड्यातील एक दोन ठिकाणे सोडल्यास येथे पर्यटन उद्योगाचा म्हणावा तसा विकास आला नाही.

1) प्रस्तावना (Introduction) :

पर्यटनाची या शब्दाची सुरुवात 1292 साली आली. लॅटिन भाषेतील *lornus* म्हणजे गोलाकार दर्शकपत्रे वस्तू किंवा चाक होय. प्राचीन काळी हा शब्द वापरला गेला. कारण लोक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी देशाच्या प्रमुख भागांमध्ये गोलाकार फिरता म्हणून *tourism* म्हणजे पर्यटन असा शब्द रचू आला.

2) उद्दिष्टे (Objective) :

- 1) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाचा आढावा घेणे.
- 2) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासातील समरथा जाणून घेणे.
- 3) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासाला चालना देण्यासाठी काही उपाय सूचितणे.

3) कीज शब्दा (Key word) :

- 1) पर्यटन
- 2) विकास
- 3) समरथा
- 4) उपाय

4) अभ्यास क्षेत्र : (Study Area)

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासाची मराठवाडा विभागाची निवड केली असून त्याचा अक्षावृत्तीय विस्तार $18^{\circ} 35'$ ते $20^{\circ} 40'$ उत्तर अक्षावृत्त व रेखावृत्तीय विस्तार $74^{\circ} 41'$ ते $78^{\circ} 15'$ पूर्ण रेखावृत्त या अक्षावृत्त व रेखावृत्तांच्या दरम्यान मराठवाडा पसरला असून याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 64526 चौ.कि.मी. आहे. या मराठवाड्यात औरंगाबाद वीड, नांदेड, लातूर, जालना, परभणी, उस्मानाबाद व हिंगोली या आठ जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

5) संशोधन पध्दती (Methodology) :

सदर शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी पुरावे, माहितीचे वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ, विविध वेबसाईट, शोधगंगा व इतर विविध सत्रावरून प्रसिद्ध होणाऱ्या माहितीचे संकलन व प्रत्यक्ष घेतलेले अंदाज घेऊन मिळालेल्या माहितीच्या आधारे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

6) विषये विवेचन (subject Discussion) :

1) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाचा विकास :

महाराष्ट्र हे भारतातील अनेक घटक राज्यांपैकी एक राज्य आहे. पर्यटन विकासाच्या बाबतीत महाराष्ट्र सरकारने बरीच प्रगती केली आहे. महाराष्ट्राची वैशिष्ट्यपूर्ण प्राकृतिक रचना व हवामान यामुळे महाराष्ट्रात पर्यटन नैसर्गिक व सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. म्हणजे राज्याची भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थिती अनुकूल आहे. म्हणून महाराष्ट्रात पर्यटन उद्योगाचा विकास बऱ्यापैकी झाला आहे. मात्र मराठवाड्यातील एक दोन ठिकाणे सोडल्यास येथे पर्यटन उद्योगाचा महत्त्वाचा विकास झाला नाही.

मराठवाड्यातील ऐतिहासिक व राजकीय चळवळीचे केंद्र असलेले औरंगाबाद शहर पूर्वी 'खडकी' म्हणून ओळखले जात असात. गलिक अंबर याने 1604 मध्ये या शहराची स्थापना केली. सन 1626 मध्ये या शहराचे नाव 'फतेहपूर' असे ठेवले गेले. 1653 मध्ये दरखानचा सुभेदार म्हणून औरंगजेबची नेमणूक झाल्यानंतर या शहराचे 'औरंगाबाद' हे नाव पडले. एवढी गोष्टी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेल्या औरंगाबाद शहराभोवती ऐतिहासिक तसेच आधुनिक व सांस्कृतिक विविधता आढळून येते. या तटाला असलेल्या मराठवाड्याच्या औरंगाबादला वाकण दरवाजाचे शहर म्हणून औरंगजेबाच्या मुलाने आझमशाहाने आपली आई बेगम रुबिया दूरानी हीच्या स्मरणार्थ 'बीबी का मकबरा' बांधला तो येथे उभा आहे. ताजमहालची साधर्म्य असलेली इमारात प्रक्षेपीय आहे. औरंगाबाद येथील धानवनकी ही पहाण्याजोगी आहे. भूअंतर्गत कालव्यापारे आणलेले पाणी रसायन मिटर उंचीवरून खाली सोडण्यात आले असून त्याच्या वेगाने चक्की फिरते. हे पाणी कोठून व कसे येते हे समजावू शकता. हे या रथाचाच वैशिष्ट्य आहे. शहरात डॉ.सतिम अली तलाव असून या तलावात नौका विहाराची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील अजिंठा येथे मध्य शिल्पे व रंगीत भित्तिचित्रांसाठी लेणी समूह जगप्रसिद्ध आहे. येथे हे ही औरंगाबाद जिल्ह्यातच असून येथे लेणी समूहातील केवळ ही 16 जगांदाची लेणी स्थापत्य कलेतील एक महान जगत्काम होय. एकाच रालग खडकातून कोरण्यात आलेली जगातील ही सर्वात मोठी लेणी आहे. माशिवर येथील मिराजखोरे लेणी ही प्रसिद्ध आहेत. उरगानाबादची लेणी, लातूर जिल्ह्यातील खरोशाची लेणी, नांदेड जिल्ह्यातील माहूरची लेणी ही प्रसिद्ध आहेत.

मराठवाड्यातील साडेतीन शक्तीपिठांपैकी उरगानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूरची तुळजाभगवती व नांदेड जिल्ह्यातील माहूरची रेणूका देवी प्रसिद्ध आहे. यारा ज्योतिर्लिंगांपैकी हिंगोली जिल्ह्यातील अंदा नागनाथ व नांदेड जिल्ह्यातील परळी येथे वैद्यनाथाचे पवित्र मंदिर आहे. मराठवाड्यातील नांदेड येथे गुरुद्वारा शिखांचे अधारस्थान प्रसिद्ध आहे. अन्य धार्मिक स्थळात औरंगाबाद जिल्ह्यात सुलतानाबाद, पंढण, बीड जिल्ह्यात अंबाजोगाई येथील योगेश्वरी देवीचे मंदिर प्रसिद्ध आहे.

मराठवाड्यात औरंगाबाद जिल्ह्यातील भवताळा, नांदेड जिल्ह्यातील किंनवट, पैनगंगा व उरगानाबाद जिल्ह्यातील येडशी रामलिंग हे तिन्ही अभयारण्य प्रसिद्ध आहेत.

मराठवाड्यात अनेक इतिहास प्रसिद्ध किल्ले आहेत. दौलताबाद येथे भुईकोट व गिरीदुर्ग एकत्र आहे. याशिवाय कंधार, परंडा, नळदुर्ग, माहूर, औरा, उदगीर, धारूर, जिपूर पाडी, परभणी, दामापूरी, व देवगिरी येथील किल्ले आजही प्राचीन वैभवशाली इतिहासाची साक्ष देतात.

मराठवाड्यात अनेक दुर्ग, गिरिदो, इंदगाव, गुरुद्वार व हिंदू रीताच्या रगाच्या आहेत. नांदेड जिल्ह्यातील अस्ताव-ए-रसूल हा दुर्ग मराठवाड्यातील नव्हे तर महाराष्ट्रात एक श्रेष्ठ दुर्गचे स्मारक आहे. दौलताबाद जिल्ह्यात गुरुदोर्ग दुर्ग भोगिन आसिफ, औरंगाबाद जिल्ह्यातील बुकोणेरीन गीरवशाह, परभणी जिल्ह्यातील तुलाव-हका

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on "Sustainable Development Goals"

नांदेडच्या कंधार येथील हाजी अख्तर मजबूत, परतला येथील हजरात खाज्या सुहोदीन विस्वी, वेस्तूर येथील सारफराखान या दर्गाशिवाय मराठवाड्यातील अनेक मुली, महिला व ईस्वाह आहेत.

मराठवाडा ही राष्ट्र संताची भूमी असावा असे अंगजोगाई येथील आद्यकवी मुकुंदराज, दासोपंदा, पिलगणे एकनाथ, पीलतावाडचे जनार्दन स्वामी, परतलाचे हंभाराज, परतणीचे गोपाळदास स्वामी इ.संता श्रीर्षांच्या समाधात परिश्रमा आहेत.

जातीभेदाचा धिक्कार करत कर्मकांडावर प्रहार करणारे, नयना अक्षिरा व पावित्र्याच मागला असावेत आपेगावचे संत ज्ञानेश्वर; भक्त पंथाला शुद्ध व सात्विक रूप देणारे परभणी जिल्ह्यातील नरसी नागणीचे संत नामदेव स्वामी यांचा हळूवारपणा आपल्या गौड अंगजोगाईतून सांगणारी पंगारखेड या रत्ना जोगाई, औरंगाबाद जिल्ह्यातील मुंगी पीठण गुळोबाई, तिरांगा खेचर, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तेंड जोगी ने गोसा बुजार, संत एकनाथाने अंतर्गत भानुपंदा, जनार्दन स्वामी, संत एकनाथ, जगन्नित्र नागा, बुंडा महाराज वेस्तूरकर, सुफी संत व विस्वी संघटनेतील अनेक संत या मराठवाड्याच्या भूमीत होऊन गेले.

नांदेड जिल्ह्यात 50 शिलालेख सापडले असून ते बहुतांश कानडी लिपीत आहेत कंधार येथे 1958 साली उजलगाव गावेली शिलालेख राष्ट्रकुट राजाची केलेल्या लोकोपयोगी कामाची साक्ष देतो. यात मंदिराचे मकरण, तोरणाने आणि सर्व लोकोप्य मंडळाचे वर्णन करण्यात आले आहे. पुनरात गौड ध्यापनांना मोलातून कंधारला जाणार करण्यात उचोचन दिले. या सर्व मंडागोडीची माहिती कंधार शिलालेखातून कळते. होदखचा शिलालेख, समारोदीचा शिलालेख, तडखेलचा उत्तर चातुर्ग कालिन कानडी शिलालेख, अर्धापूरचा चातुर्ग कालिन शिलालेख, जुव्रीचा कलतुर्ग शिलालेख, अर्धापूरचा चातुर्ग कालिन शिलालेख, लोकोप्य, करडखेड, गुण्ड, आणि नरंगळचे शिलालेख नांदेड जिल्ह्यात आहेत.

बीड जिल्ह्यात धर्मापूरीतील शिलालेख, अंगजोगाईचे चार शिलालेख, कानडीचा मशिदीतील शिलालेख व पातळ शिलालेखाची महत्त्वाचे आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात वेरुळ येथील दर्गा दुर्गाचा शिलालेख, लेण्यातील शिलालेख प्राचीन इतिहासाची साक्ष देतात. जालना जिल्ह्यात कपूरवा प्राचीन मराठी संभालेख, एरंडेश्वरचा शिलालेख, औरंगाबाद शिलालेख, चारखण येथील शिलालेख, उखडळ आणि चिन्नूर येथील शिलालेख आहेत. उस्मानाबाद जिल्ह्यात निलंगावचा तर लातूर जिल्ह्यातील उदगीरचा शिलालेख महत्त्वाचा आहे.

मराठवाड्यात काही ठिकाणी ताम्रपट्टी सापडले आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात पीठण, औरंगाबाद येथील निंदोन येथील ताम्रपट अतिशय सुबक आहेत. उस्मानाबाद जिल्ह्यात राष्ट्रकुट कलित तीन ताम्रपट आहेत तर येथील जिल्ह्यात धारूर येथे ताम्रपट आहे. परभणी जिल्ह्यातील परभणीचा व चातुर्ग शिलालेख याचा ताम्रपट आहे. नाशिक जिल्ह्यात मराठवाड्यात लातूर येथील वदाणीच्या चातुर्गच्या राजातील ताम्रपट, राष्ट्रकुट धून तीवरा याचा शिवार ताम्रपट प्रभायती मुघलाचा पूर्ण येथील ताम्रपट, प्रधररोन दुसरा यांचा जाव आणि वडगाव ताम्रपट व सांगखेडा येथील ताम्रपट महत्त्वाचे आहेत. नाशिक जिल्ह्यात मराठवाड्यात नाणी, शिल्पाधरोप, व मुली अवरोप, स्थापत्य अवरोप, उत्खननातील भग्नावशेष सापडले आहेत.

मराठवाड्याच्या लातूर जिल्ह्यातील धारूर चातुर्गचा वडवळ नागनाथ येथे प्राचीन रंजीवनीचा वेरुळ उत्तर वश्यात, अनेक औषधी वनस्पतींची डोंगर समृद्ध असतो या नशत्रात औषधी मोलाच्या अनेक जुनाट रोग करे होणा इ.सर्व रथाळे, ताम्रपट, शिलालेख, लेण्या, शिल्पा विशेष, मुली अवरोप विविध राजा महाराजांच्या राजकीय ठिकाणे मंड, कोट, किल्ले, राष्ट्र संतांच्या समाधा, जगन्मुनी, कर्मगुणी, साडेतीन शक्तीगिरी, वीन ज्योतिर्लिंग, गुळदास, नगी, मशिद, मंडीरे व परतन रथाळे असातांगडी येथे परतन उद्योग सजला नाही.

7) मराठवाड्यातील परतन विकारातील रामरथाचा विचार केल्यास मराठवाड्यात औरंगाबाद, नांदेड, वेरुळ अजिंठा, पीठण येथील निनाराच्या अपुन्या सुविधा तर अन्य भागात जवळपास निनाराच्या सुविधा नसलेल्या तिरुता येतात.

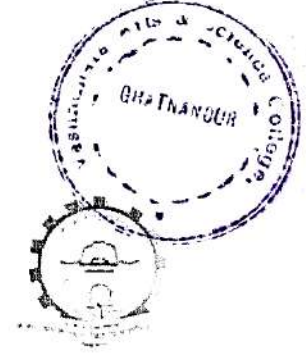
मराठवाड्याच्या गाणीतही ऐतिहासिक, सांस्कृतिक धार्मिक पर्यटन रथाळे असाताने या भागात महामार्गाची सोय नाही. मोजकी ठिकाणे बनवल्यास अत्यागात अरुंद व लज्जाडीत ररते, व वाहतूकीचा काळ सवरुपी साधनांचा अभाव आहे.

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

स्मारकांच, शिलालेख, ताम्रपत्र, मंड, किल्ले, लेण्या, यांचे जतन करणाऱ्या शासकीय किंवा निगशासकीय संस्थेचा अभाव आहे. मराठवाड्यात पुराण वस्तु संग्रहालयाचाही अभाव आहे. देशी व परदेशी पर्यटकांना आकर्षित करणारी मोठी जाहिरात ही मराठवाडा, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून होताना दिसत नाही.

8) निष्कर्ष व उपाय (Conclusion & Suggestion) :

- 1) मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगाच्या विकासासाठी गुलभुज सेवा सुविधा निर्माण करताना रस्ते, रेल्वे व विमान वाहतूकी बरोबर रस्ते व वाहनाची कायम स्वरूपाची सुविधा निर्माण करण्याची गरज आहे.
- 2) मराठवाड्यात अनेक ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक पर्यटन स्थळे असतानाही निवास व निवास पुरव सुविधा उपलब्ध नसल्याने पर्यटन उद्योग म्हणावा तेवढा रुजला नाही.
- 3) ऐतिहासिक, धार्मिक व सांस्कृतिक वस्तु व वस्तुंचा ठेव जतन करणारे एखादे केंद्र निर्माण करून त्याचा विकास करावा.
- 4) देशी व पर्यटकांना आकर्षित करणाऱ्यासाठी या पर्यटन स्थळांचा विकास करून त्याची देश व परदेशात मोठी जाहिरात करण्याची आवश्यकता आहे.
- 5) गाभीण भागातील वनराई, वैद्यकीय पर्यटन, आरोग्य पर्यटन,, हकी पर्यटन फिल्म पर्यटन, साहस पर्यटन च विकास करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ : (Reference Books) :

- [1] महाराष्ट्राचा भूगोल- डॉ.सुरेश शेते, विद्या पब्लिकेशन औरंगाबाद पेज-201
- [2] पर्यटन भूगोल-प्राचार्य शैलजा सांगळे-डागमंड पब्लिकेशन-पुणे-पेज 99,100.
- [3] पर्यटन भूगोल-डॉ.आहेर, डॉ.मरके के.एस.पब्लिकेशन-पुणे-12.
- [4] महाराष्ट्राचा भूगोल-डॉ.ताटे चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद,पेज-329.
- [5] महाराष्ट्राचा भूगोल-डॉ.हंगे डॉ.वाघमारे-केलास पब्लिकेशन औरंगाबाद पेज-188
- [6] भूगोल शास्त्र संशोधन-डॉ.सखासग वाघमारे-शार्प पब्लिकेशन लातूर पेज-27.
- [7] मराठवाड्याचा इतिहास-डॉ.राजेश करपे-चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद पेज-09

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

Assistant Professor
Vasundhara College, Ghatnandur

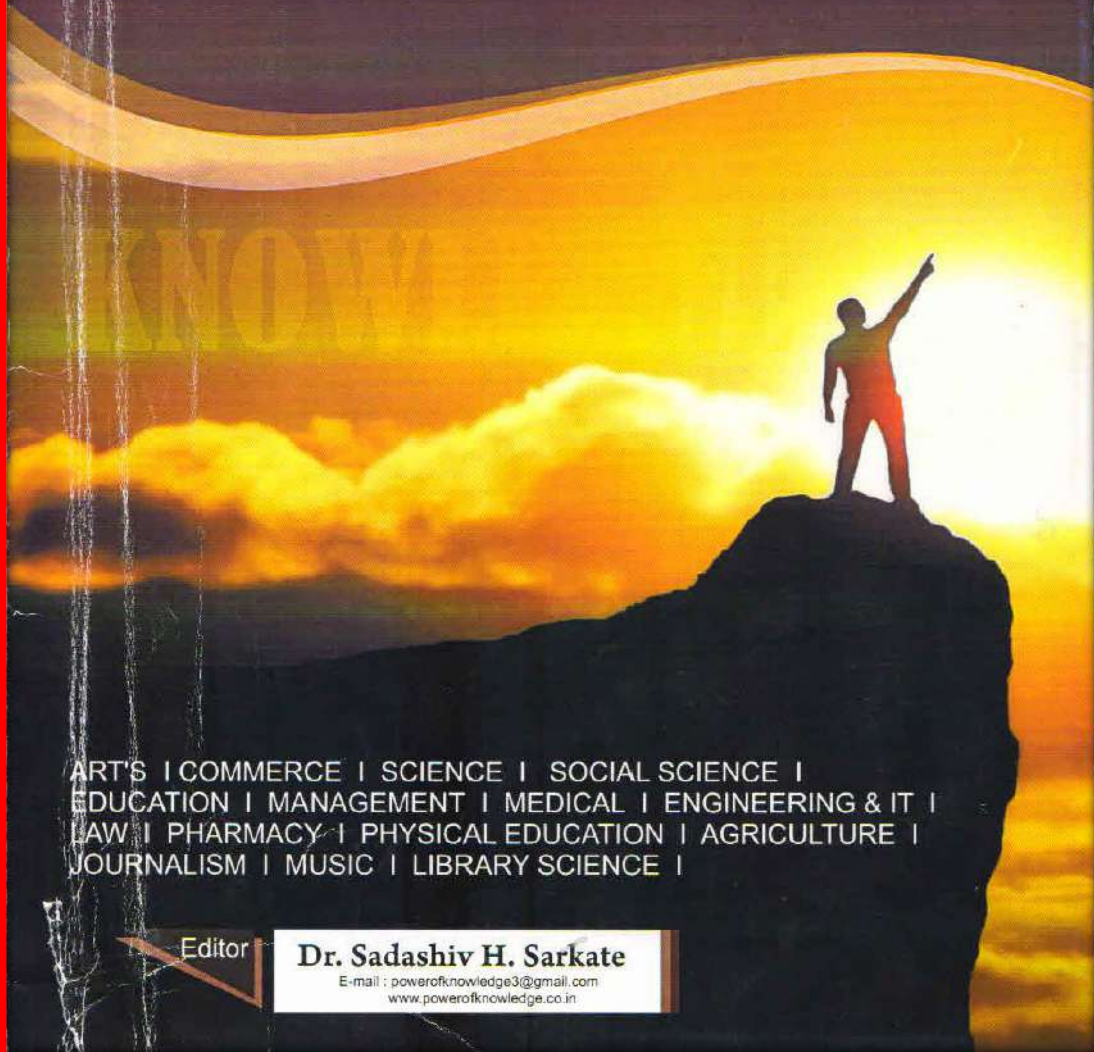
ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME : III ISSUE IV Jan.-Mar.2020

ART'S | COMMERCE | SCIENCE | SOCIAL SCIENCE |
EDUCATION | MANAGEMENT | MEDICAL | ENGINEERING & IT |
LAW | PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION | AGRICULTURE |
JOURNALISM | MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

अनुक्रमणिका			
अ.क.	प्रकरण	संगोद्यक	पृष्ठ कं.
1	STUDIES ON INCIDANCE OF INFECTION AND INTENSITY OF INFECTION OF CESTODE STILESIA FROM CAPRA HIRCUS	GARAD V. K. BHOJIL A. R.	1-10
2	IMPACT OF E-EDUCATION ON INDIAN PRESENT EDUCATION	Dr. Chandrakant W. Gajewad	11-13
3	A STUDY OF DIFFERENCES IN INTELLIGENCE, FAMILY CLIMATE, SCHOOL ENVIRONMENT, STUDY HABITS AND ACADEMIC ACHIEVEMENT OF STUDENTS IN VIDARBHA REGION IN RELATION TO AREA AND SEX .	Prof. Shweta T. Aglawe	14-19
4	Horticultural productivity analysis for per hectare production in sangola tahashil: geographic view	Dr. S.M .M ulani	20-23
5	Impacts of Human Trafficking	Pornima Omprakash Dagdiya Prof. Dr. Aparna Kotapalle	24-27
6	Digital Marketing	Dr.Vidyullata Rahul Hande	28-32
7	Historical Background, Cultural and Physiographical Aspects of Beed District (M S) India.	Dr. V.L. Phad	33-39
8	Importance of Soft Skills in LIS Professionals	Telke Sudhakar B.	40-42
9	महानुभाव साहित्यातील पद्यग्रंथ:सातीग्रंथ	डॉ.विनोद अवधूतराव कोकणे	43-50
10	मराठी पंडित कवी : विठ्ठल बीडकर	पा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	51-53
11	शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात प्रधानमंत्री पीक योजनेचे महत्व	पा. डॉ. व्यंकटेश काळूराम मदनुरे	54-58
12	एक आदर्श राजा छत्रपती शिवाजीमहाराज	श्री. लहु बाबुराव राठोड	59-61
13	क्रांतीकारी महापुरुष - संत सेवालाल महाराज	श्री. लहु बाबुराव राठोड	62-65
14	भारतीय अन्नसुरक्षा समोरील आव्हाने : एक अध्ययन	पा. शिक्षित साहेबराव ज्ञानोबा	66-70
15	कला के उपासक - राजर्षि शाहू महाराज	डॉ.सविता चौखोमा कित्त	71-74
16	मातंग समाजाच्या राजकीय संघटनांचे यश-अपयश : एक अध्ययन	पा.जागदंड मकरंद गळोराम	75-78
17	"सहज - सुलभ वाचन सवय हाच खरा स्त्री अलंकार	पा. ज्योती शा. मगर	79-84
18	"स्त्रियांच्या ओवीगीतातील कृषी अय्यारे"	पा.डॉ.पा.ना.गाडेकर	85-95
19	आदिवासी कविता की पडताल	पा.युगराज इंद्रशित जाधव	86-101

PRINCIPAL
 Vasundhara College, Ghatnandur
 Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

भारतीय अन्नसुरक्षा समोरील आव्हाने : एक अध्ययन

प्रा. दिक्षित साहेबराव ज्ञानोबा

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर, ता. अंबाजोगाई जि. बीड

प्रस्तावना :

मानवाच्या मुलभूत गरजापैकी अन्नधान्याची पूर्तता ही एक होय. जनसामान्यांना अन्न धान्य मिळविण्याचा विविध माध्यमापैकी शासकीय स्तरावर अन्नधान्य पुरवठा ही एक प्रक्रिया आहे. मानवाच्या अन्न धान्याची गरज पूर्ण करण्याच्या उद्दिष्टाने केंद्र व महाराष्ट्र शासन अन्न धान्य पुरवठा विभागाच्या वतीने अन्न वितरण प्रक्रियेचे महत्वपूर्ण निर्णय घेवुन त्याच्या अंमलबजावणीचे प्रभावरित्या नियोजन केले जात आहे. त्यामध्ये गरजू व गरिब जनतेला सवलतीच्या किमतीत अन्न धान्य मिळवण्याचा हक्क केंद्र सरकारने दिलेला आहे. देशातील नागरिकांना अन्न सवलतीच्या दरात अन्न धान्य मिळवण्याच्या हक्कांचा विचार केल्यास महाराष्ट्र शासनाकडे सध्या ५.५० लाख मेट्रिकटन अन्नधान्य साठवणु ठेवण्याची क्षमता असलेली १.०२४ धान्य गोदाम आहेत. तर भविष्यात आणखीन अन्नधान्य साठवणु ठेवण्याकरिता ५०० कोटी खर्च करुन ५८३ नवीन गोदामाची बांधणी करण्याची राज्य सरकारने निर्णय घेतलेला आहे. तर केंद्र सरकारने १५०० कोटी रुपये खर्चाचे नियोजन करुन ६.५० लाख मेट्रिकटन अन्नधान्य साठवणुकीची क्षमता असणारी नवीन गोदाम उभारण्याचे वियोजन आखले आहे.

या सर्व अन्न धान्याच्या गोदामामुळे राज्यात १३ लाख मेट्रिकटन अन्नधान्य साठवणुकक्षमता असणाऱ्या गोदामाची होत आहे. याशिवाय लोकांना अन्नधान्याचे वितरण हवेत यासाठी तालुका व स्थानिक पातळीवर लहान गोदामाची उभारणी केली जात आहे. अन्नसुरक्षा विभाग जनतेचे हित लक्षात घेवुन अन्नधान्याचा उत्पादन संकलन साठवण साठवलेले अन्नधान्याला संरक्षण आणि त्याचे योग्य पद्धतीने वितरण व्हावे याकरिता शासन सातत्याने नवनवीन नियोजन करुण त्याची अंमलबजावणी करीत आहे. या अन्नसुरक्षेच्या ध्यानाकरिता पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) अन्नसुरक्षा वितरण प्रणालीचे स्वरुप जाणुन घेने.
  - २) अन्नधान्य वितरण पारदर्शक होण्यासाठी धोरणांची आवश्यकता अभ्यासने.
  - ३) अन्नसुरक्षा प्रणालीचा सामान्य नागरिकांच्या जिवणावरील परिणाम अभ्यासने.
  - ४) अन्नसुरक्षा प्रणालीमधील समस्यावर प्रकाश टाकणे.
- सदरील उद्दिष्टांना अनुसरुण खालिलप्रमाणे ग्रहितकृत्याची मांडणी करण्यात आली आहे .

ग्रहितकृत्य :

- १) सार्वजनिक वितरण प्रणालीमुळे गरजू व गरिब नागरिक स्वाभिमानाने जात आहेत.
- २) सार्वजनिक वितरण प्रणालीमुळे समाजात व देशात शांतता निर्माण होवून विकास प्रक्रियाला गती मिळत आहे.
- ३) अन्न सुरक्षा व्यवस्थेत त्रुटी असल्यामुळे अन्नसुरक्षा व्यवस्थेला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते आहे. सदरील ग्रहितकृत्यांच्या पूर्तते करीता पुढील प्रमाणे. संशोधन पध्दतीच्या आवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुतशोध सिंबंधाच्या अध्ययना करीता प्रमुख्याने दुय्यम स्रोतांचा आवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रमुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील लेख, मासिके, साप्ताहिके, विविध संस्थांचे व शासनाचे अहवाल एस.फिल. पीएच.डी चे प्रबंध इंटरनेट इत्यादीचा आवलंब करण्यात आला.

सदरील शोध सिंबंधाच्या मांडणी करीता वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा आवलंब करण्यात आला.

विषयप्रतिपादन :

सदरील अध्ययनात केंद्रशासन व देशातील सर्वच राज्य जनतेला होणाऱ्या अन्नधान्य चे वाटप पारदर्शक पध्दतीने झाले पाहिजे या करीता सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. त्यामध्ये नागरीकांच्या आर्थिक उत्पादनानुसार त्यांना राशेनकार्ड वाटप रोशनकार्ड प्रकाशवरून स्वस्त धान्याची किंमत त्याच बरोबर नागरीकांना नियमानुसार अन्न धान्य वाटप होत असलेले दिसून येते. परंतु या अन्नधान्याचे वितरण व किंमती ठरविताना अनेक समस्या समोर येतात त्या समस्यांचे स्वरूप पुढील प्रमाणे.

१) अन्नधान्याच्या किंमतीतील अस्थिरता :

केंद्र व राज्यसरकार जनतेला अन्नधान्याचे वितरण करीत असताना राशेनकार्डच्या प्रकाशननुसार किंमती ठरविले परंतु राशेन दुकानदर शासनाच्या नियमाप्रमाणे किंमती न ठेवता त्यामध्ये वाहातुक हमाली रोजंदारी या सर्वांच्य समावेश करतो त्यामुळे अन्नधान्याच्या अधिक किंमती सामान्य नागरीकांना द्यावा लागतात. त्याच बरोबर कार्ड धारणाना वेगवेगळ्या किंमती आकारल्यामुळे नागरीकामध्ये किंमती विषय संमग्रम निर्माण होत आहे.

२) अन्नधान्याची गळती व भ्रष्टाचार:

स्वस्त धान्याचे वितरण करीत असताना मालवाहातुक यंत्रणा अन्नधान्याची परस्पर विक्री करते. त्याच बरोबर पोत्यातील अन्नधान्य काडून घेतले जाते. अधिकारी व गोदम अधिकारी अन्नधान्य काळ्या बाजारात मोठया व्यापाऱ्यांना विकून टाकतात. या गैर व्यवहारात वरिष्ठ अधिकाऱ्या पासून माल वितरण हमाला पर्यंत सर्वच जन सहभागी आहेत. त्यामुळे नागरीकांना कमी प्रमाणात अन्नधान्य.

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

३) निश्चित अन्नधान्य आणि वाढती लोकसंख्या :

राशन दुकानदाराने पाचवर्षांपूर्वी वरिष्ठ अधिकाऱ्याला व्यक्ती व कुटुंबाची यादी दिलेली असते. त्या विभागात सातत्याने लोकसंख्या वाढत आहे. परंतु मिळणारा माल निश्चित स्वरूपात असल्यामुळे नागरीकांना कमी स्वरूपात अन्नधान्य वितरण होत आहे. याचा तोटा सर्वात जास्त गरीब नागरीकांना होत आहे.

कुपोषण, उपासमार, भूक बळी इत्यादीचे वाढते प्रमाण:

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था नागरीकांना अन्नधान्य लवकरात लवकर मिळावे या करीता सातत्याने विविध उपाय योजना करीत आहे. तरी ही देशात बाळकुपोषण, उपासमार, भूक बळी, इत्यादीचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. त्यामुळे केंद्रिय व राज्य अन्न धान्य पुरवठा विभागा जनतेला अन्न पुरवठा करण्यास उपयशी ठरत आहे.

४) नैसर्गिक आपत्ती :

आवरधन, अतीवृष्टी, महापुर, टोळधार, पिकावरील रोग यामुळे अन्नधान्याची उत्पत्ती होत नाही. म्हणून अन्नधान्याचा साठा करून ठेवणे महत्वाचे असते. त्याच बरोबर संकुलीत केलेल्या अन्नधान्याचे संरक्षण आग्नी, पाऊस या पासून करावे लागते. नैसर्गिक आपत्ती व संरक्षणाचा आभाव यामुळे अन्नधान्याचे नुकसान होते. अन्नधान्याचे नुकसान झाले की, व्यापारी व आठेबाज परिस्थितीच्या गैरफायदा घेऊन वाढीव किमतीने अन्नधान्य विकतात. तेंव्हा सामान्य नागरीकांचे आर्थिक शोषण होते.

५) अन्नधान्याचे घटते उत्पादन :

स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती उत्पादनात संकरीत बि बियाने औषध फवारणी यामुळे वाढीव उत्पन्नाची क्रांती घडून आली. परंतु या रासायनिक क्रांतीमुळे शेतीचा कस कमी होऊन शेती नापीक बनू लागली आहे. त्यामुळे शेती उत्पादनात घट होत आहे. परिणाम देशातील नागरीकांना उपजिवीके करीता अन्न धान्याची कमतरता भासू लागली आहे.

६) वाढती लोकसंख्या व कृषीचे निश्चित भूक्षेत्र :

आज भारताची लोकसंख्या १३१ कोटी झाली आहे. ही लोकसंख्या गणीती पध्दतीने वाढत आहे. परंतु भारताच्या वाट्याला आलेले भूक्षेत्र वाढत नाही. ते ठरावीक आहे त्यामध्ये वाढ होत नाही. त्यामुळे होणाऱ्या उत्पादनात वाढत्या लोकसंख्याचा भार पडत आहे त्यामुळे अन्नधान्याचा पुरवठा करताना सार्वजनिक वितरण प्रणालीवर मोठा दबाव येत आहे.

७) सदोष सार्वजनिक वितरण प्रणाली :

सर्व नागरीकांना अन्नधान्य योग्य प्रमाणात व स्वस्त दरात मिळाने यासाठी सरकारने सार्वजनिक वितरण व्यवस्था सुरू केली. पण सार्वजनिक वितरणाची राशन दुकाने लोकांच्या गरजा भागविण्यामध्ये अपयशी ठरत आहेत. या व्यवस्थेमधील भ्रष्टाचार अन्नधान्याची गळती अकुशल कर्मचारी इत्यादी समस्यांमुळे

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

सामान्य नागरीकांना स्वस्त अन्नधान्य योजनेपासून वंचित राहावे लागत आहे.

वरीलप्रमाणे सार्वजनिक वितरण प्रणाली मध्ये विविध स्वरूपाचे दोष व समस्या दिसून येत असल्या तरी या समस्यावर काही प्रमाणात पुढील प्रमाणे उपाय योजना करता येतील.

समस्या निर्मुलना करीता उपाय योजना :

- १) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची अमंलबजावणी करताना शासकीय व्यवस्थेने पारदर्शक कार्य पध्दतीला महत्व दिले पाहिजे.
- २) ग्रामीण विकास कार्यक्रमांमध्ये अडथळ ठरलेल्या अन्नधान्याची गळती व भ्रष्टाचार यावर वेळीच उपाय योजना म्हणून दोषी व्यक्तींना कठोरातील कठोर शिक्षा देण्यात यावी.
- ३) अन्न सुरक्षा धोरण अस्तीत्वात आप्याकरिता सामाजिक न्याय तत्वाचा अवलंब करावा. ज्यामुळे समतोल विकासाची संकल्पना आकार होईल.
- ४) अन्न सुरक्षा सारख्या योजने मधील कुपोषण, भुकबळी, उपासमार या समस्यांना समाप्त करण्यासाठी जनतेला विश्वासात घ्यावे. त्यांच्या सहकार्यातून अन्न धान्याचे वाटप करावे.
- ५) अन्नसुरक्षासाठी धान्याचा साठा करताना शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला भाव देताना उत्पादन खर्चाच्या आधारावर घावा. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक तोटा होणार नाही.
- ६) अन्न सुरक्षा धोरण प्रभावी व मजबुत बनवण्याकरीता त्याची कार्यपध्दती आणि कार्याचे नियोजन शासकीय पध्दतीने करावे. अन्नधान्य वितरणाची व्यवस्था व नेयमावळी सर्व सामान्य व्यक्तीला समजेल अशा स्वरूपाची असावी.

सदरील अध्ययनाचे महत्व पुढील प्रमाणे नमुद करता येईल.

अध्ययनांचे महत्व:

प्रस्तुतशोध निबंधाच्या अध्ययनामुळे अन्न सुरक्षा प्रणाली मधील समस्यांची जाणीव निर्माण होवुन त्यावर उपाय योजना करण्यास महत्वाचे ठरेल. अध्ययना अंती मांडण्यात आलेल्या निष्कर्षी वरुन अन्नधान्य सुरक्षा व्यवस्थेचे वास्तविक स्वरुप आणि सध्याची स्थिती शासन व नागरीक यांना दिसुन येईल.

निष्कर्ष :

अन्न सुरक्षा व्यवस्था ही सर्वसामान्य नागरीकांना अन्न धान्याची सुविधा निर्माण करुन देणारी योजना आहे. या अन्न सुरक्षा व्यवस्थे मुळे सामान्य नागरीकांना स्वावलंबी व स्वाभीमानाने जीवन जगण्याची प्रेरणा निर्माण झाली आहे. या योजने अंतर्गत विविध योजना राबवुन वेगवेगळ्या वयोगटातील आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रातील व्यक्तींना अन्नधान्य पुरविले जात आहे. त्यामुळे अन्न सुरक्षा व्यवस्था मोठया स्वरूपात अन्न धान्याचे वितरण करीत असुन तीला महत्वाचे स्थान प्राप्त आहे.

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

समारोप :

भारतातील अन्न सुरक्षा व्यवस्थेच्या असे दिसून येते की, ज्या ठिकाणी समाजात आर्थिक आणि सामाजिक विषमता दिसून येते. तेथे गरीब, दारिद्र्यात जीवन जगणारा वर्ग अस्तित्वात असतो. या गरीब वर्गाकडे उपजीवीकीची साधने नसतात. त्यांना खाजगी बाजार पेटेतुन वाढीव दराने अन्न धान्य खरेदी करणे परवडत नाही. अशा गरीब व्यक्तींची उपासमार, कुपोषण, भुकबळी जावूनये. त्यांना अन्न धान्याकरीता लाचारीचे जीवन जगण्याची वेळ येवु नये या करीता अन्न सुरक्षा धोरण निर्माण केले गेले. या अन्न सुरक्षा धोरणामुळे समाजातील कामगार, शिक्षाचालक, हमाल, बांधकाम मजुर, मध्यमवर्गीय शेतकरी, ग्रामीण भाषातील पारंपारीक व्यवसायीक यांच्या अन्नधान्याचे व्यवस्था झाली आहे. म्हणुन असे म्हणावे वाटते की, अन्न सुरक्षा धोरणाच्या निर्मातीचा उद्देश आकार व्हावा भारतीय विकासाला गती मिळावी या करिता अन्न सुरक्षा योजना प्रभावी राबवावी.

संदर्भसुची :

- १) डॉ. काचोळे दा.घो.समाजिकशास्त्रीय संशोधन पध्दती कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद.
- २) प्रा. घाटोळे रा.ना. समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतीज-तत्त्वै आणि सिध्दांत श्री मंगेश पब्लिकेशन्स नागपुर.
- ३) डॉ. वसुधा पुरोहित कृषीअर्थशास्त्र - शशीकांत पिपंळापुरे प्रकाशन औरंगाबाद.
- ४) Nora McKeon Food security Governance : Empowering communities, Regulating corporations.
- ५) वाघमारे बी.एस.मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार Published by Darling Kindersley pvt.Ltd. New Delhi
- ६) योजना मासिक २०१०.
- ७) कुरुक्षेत्र मासिक २००८.
- ८) <http://fci.in/> procurement food grains.
- ९) [hi. wikiapedia.in](http://hi.wikipedia.in)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

■■■

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Education

Volume - IX, Issue - I,
January - March - 2020
HINDI PART - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

**Ajanta
Prakashan**

[Handwritten Signature]
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	शोधालेख एवं शोधकर्ता	पृष्ठ क्र.
१	प्रयोजनमूलक हिंदी और अनुवाद क्षेत्र डॉ. गायत्री मिश्रा	१-८
२	रोजगारोन्मुख हिंदी (विशेष संदर्भ - अनुवाद का क्षेत्र) डॉ. सतीश यादव	९-१३
३	प्रयोजनमूलक हिंदी की विशेषता और स्वरूप डॉ. एस. सी. अंगडि	१४-१७
४	अनुवाद क्षेत्र डॉ. अफशाँ बेगम अहमदअली, देशमुख	१८-२५
५	रोजगारोन्मुख हिंदी डॉ. ललिता राठोड	२६-३०
६	विज्ञापन क्षेत्र कुशलदास साहू	३१-३४
७	एक आश्चर्य सफलता: विज्ञापन डॉ. नानासाहेब श. गायकवाड	३५-३८
८	दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी डॉ. बायजा कोटुळे	३९-४१
९	रोजगार की सभावनाएँ डॉ. मंत्री आर. आडे	४२-४९
१०	संगणक और हिन्दी माहेश्वरी	५०-५४
११	अनुवाद क्षेत्र और हिंदी प्रा. प्रमोद किशनराव घन	५५-५६
१२	रोजगारोन्मुख हिन्दी डॉ. राजश्री दगडू भामरे	५७-६०
१३	प्रयोजनमूलक हिंदी के विविध रूप राधा आत्माराम राठोड	६१-६४

८. दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी

डॉ. बायजा कोटुळे

विभाग प्रमुख, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ।

इक्कीसवीं सदी का जैसे ही जन्म हुआ है तब से ज्ञान के नये द्वार खुलने लगे हैं। आज का युग भूमण्डलीकरण, बाजारवाद, सूचना प्रौद्योगिकी का युग है। आज जनसंचार जीवन का आधारभूत सत्य बना है। संचार के बिना जीवन अधुरा लगने लगा है। इसमें महत्वपूर्ण भूमिका भाषा की होती है। क्योंकि विचार या भावों की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम भाषा ही है। मानव ने जबसे जन्म लिया है, तब से लेकर आज तक वह अपने आपे को किसी न किसी रूपमें अभिव्यक्त करना चाहता है। संप्रेषण की इसी प्रक्रिया के कारण मीडिया का जन्म हुआ है।

जनसंचार का अर्थ है सामान्य लोगों के बिच किसी सूचना को प्रसारित करना या फैलाना “जनता में सूचना को प्रसारित करनेवाले विविध माध्यमों या साधनों की सशक्त भाषा हिन्दी ही है। जितना शीघ्र जनसंचार माध्यम आगे बढ़ रहा है उतने ही तेजी से हिन्दी भी लचीलेपण के साथ उसके अनुरूप ढल रही है”¹ पूरे विश्व को आज जनसंचार माध्यमों ने लिफट लिया है। इसमें दूरदर्शन मीडिया की अहम भूमिका है। इस मीडिया ने हिन्दी भाषा को पूरे विश्व के धरातल पर खड़ा किया है। हिन्दी मीडिया जगत की जुबान बनती जा रही है। दूरदर्शन के प्रसार के कारण हिन्दी को एक नया प्रसार क्षेत्र मिल रहा है। वह व्यापक समाज तक पहुँच रही है। दूरदर्शन ने हिन्दी के नाम पर एक नई हिन्दी को जन्म दिया है। इस हिन्दी को दूरदर्शनी हिन्दी कह सकते हैं। आज दूरदर्शन पर जिस हिन्दी का प्रयोग हो रहा है उस पर अनेकों ने शोध कार्य किया है, और आगे भी हो रहे हैं। डॉ. कृष्णकुमार ने कहा है, “दूरदर्शन की हिन्दी में.. भाषा प्रयुक्ति में ज्यादातर अंग्रेजी और आँचलिक शब्दों का प्रयोग होता है। xxx अपनी इस बात को हम दूरदर्शन के विविध प्रसारणों में देख सकते हैं, जैसे सुबह का ब्रेकफास्ट प्रसारण जो प्रातः 6.55 से लेकर 9.00 बजे तक होता है, इसमें कुछ दोष दूरदर्शन द्वारा की जानेवाली नकल का भी है, जो बढ़ती हुई प्रतिस्पर्धा में अन्य विदेशी देशी प्रसारणों से करता है।”²

इक्कीसवीं सदी में भारत में भूमण्डलीकरण, बाजारवाद उदारीकरण, सूचना प्रौद्योगिकीकरण की प्रक्रिया तीव्र गति से आगे बढ़ने लगी। उसका परिणाम यह हुआ कि अनेक विदेशी कंपनियाँ भारत में आईं। उनके प्रचार प्रसार के लिए उनके साथ उनकी भाषाएँ भी आईं। मीडिया के महारथी ‘रुपई मरडोक’ स्टार चैनल लेकर आये। इसी समय सोनी, डिस्कवरी, कार्टून नेटवर्क, एनिमल वर्ल्ड अनेक आदि चैनल अंग्रेजी में अपने कार्यक्रम लेकर भारत आए। परन्तु इन सबसे विवश होकर हिन्दी की ओर मूडना ही पडा क्योंकि इन्हे अपनी दर्शकों की संख्या बढ़ानी थी। इसलिए आज हिन्दी टी.वी. चैनलों एवं मनोरंजन की दुनिया में सबसे अधिक मुनाफे की बन गई है। ‘मेकबोध’ के अनुसार, “दुनिया भर के टेलिविजन नेटवर्क देखते हुए मैं हमेशा महसूस

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

करता हूँ कि टेलिविजन में भाषा पक्ष ही सबसे ज्यादा हावी रहता है। भाषा का प्रयोग टेलीविजन से भले किसी भी रूप में शब्द, वाक्य, ध्वनि में हो, टेलिविजन की भाषा पर ध्वनि के साथ भाषा का जो असर देखा गया है, वही शायद इस मीडिया की सबसे बड़ी ताकत है।”³

जनसंचार माध्यमों में दूरदर्शन अत्यन्त प्रभावशाली माध्यम है। आज दूरदर्शन हमारे जीवन का अविभाज्य अंग बन है। दूरदर्शन पर हिन्दी भाषा के प्रयोग के लिए विस्तृत क्षेत्र है। जैसे झी. टी.वी, झी न्युज, खेल चैनल, व्यापार चैनल, स्टार प्लस, स्टार उत्सव, स्टार वन, आजतक, संस्कार, आस्था चैनल, सोनी आदि अनेक चैनल दिनरात अनेक कार्यक्रम हिन्दी भाषा में प्रसारित करते हैं। इन्हीं चैनलों के माध्यम से करोड़ों लोग हिन्दी से जुड़ रहे हैं, हिन्दी सीख रहे हैं। इतना ही नहीं तो संस्कृति के रक्षा के लिए दूरदर्शन ने ऐतिहासिक धारावाहिकों को हिन्दी में प्रसारित किया है। जैसे रामायण, महाभारत, झॉसी की राणी, चाणक्य, वीर शिवाजी, टीपु सुलतान, जोधा अकबर, आदि जो आज भी हमारे दिलों दिमाग पर राज कर रही हैं। इसके आलावा धार्मिक, सामाजिक, समस्यामूलक, पारिवारिक आदि अनेक धारावाहिक हिन्दी में प्रसारित हो रही हैं।

साहित्य के क्षेत्र में प्रेमचंद के उपन्यास और कहानियों के उपर धारावाहिक और फिल्म दूरदर्शन पर प्रसारित हुई हैं। उपन्यास में निर्मला, कर्मभूमि, गोदान आदि तो कहानी में सद्गती, मुन्ना का यश, कफन, पुस की रात, सेर भर गेहूँ, नमक का दरोगा, शतरंज के लिखाडी आदि पर सिरियल बनी है। देवकीनंदन खत्री के उपन्यास ‘चंद्रकान्ता’ पर फणीश्वरनाथ रेणु का ‘मैला आँचल’ श्रीलाल शुक्ल के ‘राग दरबारी’, उषा प्रियवंदा का ‘पचपन खंबे लाल दीवार’, जगदिश चंद्र का ‘कभी न छोड़े खेत और मुट्ठी भर काँकर आदि उपन्यासों पर सिरियल ने काफी नामा कमाया है। धार्मिक सिरियलों ने भी लोगों को प्रभावित किया है। ओम नम : शिवाय, साईबाबा, जय हनुमान आदि। साथ ही पारिवारिक, मनोरंजनात्मक समस्यामूलक सिरियल उसमें साथ निभाना साधिया, हजारों में मेरी बहना है, दिया और बाती हम, अलिफ लैला, ये रिश्ता क्या कहलाता है, कसम से, क्योंकि साँस भी कभी बहु थी, लगी तुझसे लगन, पवित्र रिश्ता, कुमकुम भाग्य आदि नारी के मन मस्तिष्क पर राज कर रहे हैं। इन सिरियलों ने हिन्दी को दूरदर्शन ने घर घर तक पहुँचा दिया है।

सन 1970 से लेकर आज तक अधिकांश हिन्दी फिल्मों ने हिन्दी भाषा को सामान्य लोगों तक पहुँचा है। हिन्दी फिल्मों आज दूरदर्शन पर हिट हो रही हैं। हिन्दी फिल्में देखनेवाला बहुत बड़ा दर्शक वर्ग है। हिन्दी को लोकप्रचलित बनाने में फिल्मों का बहुत अहम भूमिका है। इतना ही नहीं तो देहात में रहनेवाले लोगों को दूरदर्शन पर आधुनिक पध्दती से खेती विषयक नवीन तंत्र ज्ञान, रोगों से बचाने के लिए कृषि तंत्रों के व्याख्यान चर्चासत्र आदि प्रसारण हिन्दी में किया जाता है।

दूरदर्शन पर दिन रात नये-नये कार्यक्रम हिन्दी में प्रसारित होते हैं। दूरदर्शन के माध्यम से देश विदेश में खेले जानेवाले क्रिकेट फुटबॉल, हॉलीबॉल, हॉकी आदि का सिधा प्रसारण हिन्दी में किया जाता है। दूरदर्शन में हिन्दी का सबसे महत्वपूर्ण पहलू विज्ञापन की भाषा है। प्रशासन या सरकार को कोई विकासात्मक संदेश देना होता है, तो वह विज्ञापन से हिन्दी भाषा में देते हैं। जैसे “स्कुल चले हम.. धूमपान करना सेहत के लिए हानिकारक है, नशीले पदार्थों के सेवन से दिल का दौरा पडने का खतरा हो

सकता है। गुटखा, मावा, तम्बाकू और सिगरेट के सेवन से कैंसर हो सकता है।”⁴ विदेशी कम्पनियाँ भारत में अपने उत्पादक वस्तुओं को बेचने के लिए जनसामान्य की मानसिकता बदलने के लिए हिन्दी भाषा में ही विज्ञापन करते हैं। जैसे हर्बल स्किन ट्रीटमेंट क्रिम का, विज्ञापन देखिए - “चाँद से चेहरे पर अपना हर्बल स्किन ट्रीटमेंट क्रिम जो अपने हसीन चेहरे से दाग, धब्बों, झण्डियों, को दूर कर आप को देती है एक्सट्रा लुक। बार बार लगातार एक्सट्रा फेस के लिए आज ही आजमाइए।”⁵

केशकिंग आयुर्वेदिक तेल का विज्ञापन देखिए- “केशकिंग आयुर्वेदिक तेल बालों को झड़ने से टुटने से और व्हाइट होने से बचाए”⁶ वर्तमान समय में अनेक विज्ञापनों की भाषा हिन्दी में ही है। इसका परिणाम यह हुआ की दूरदर्शन की हिन्दी अपने आप लोगों के घर घर तक पहुँच गयी है।

निष्कर्षत

कहा जा सकता है कि आज हिन्दी विश्व की सबसे ज्यादा बोली जानेवाली भाषा है। व्यावहारिक भाषा के रूप में वह अपनी प्रगति कर रही है। साथ ही दूरदर्शन यह माध्यम व्यक्ति को व्यक्ति से गाँव को शहर से समाज को समाज से, देश को देश से जोड़ता है और परस्पर विचार विमर्श के लिए आधार बना देता है। अर्थात् इलेक्ट्रॉनिक मीडिया से हिन्दी का व्यापक प्रचार-प्रसार हो रहा है और यही हिन्दी भाषा की उपयोगिता भी है। सभी क्षेत्रों के अतिरिक्त जब दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी के प्रयोग को बढ़ावा मिला तो पूर्व प्रयुक्त शब्दों में नया अर्थ भरते हुए हिन्दी ने अपने को आधुनिक बनाया। उसका परिणाम यह हुआ कि दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी एक जीवित भाषा का स्वरूप बनती गयी। अतः दूरदर्शन के क्षेत्र में हिन्दी भाषा ने महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है।

संदर्भ संकेत

1. जनसंचार माध्यमों में हिन्दी - डॉ. शोभा सुखलाल दिव्यवीर, पृ. 40
2. प्रयोजनमूलक हिन्दी अधुनातन आयाम - डॉ. अम्बादास देशमुख, पृ. 405
3. वही, पृ. 406
4. जनसंचार माध्यमों में हिन्दी - डॉ. शोभा सुखलाल दिव्यवीर, पृ. 32
5. वही, पृ. 32
6. वही, पृ. 32

Special Issue August 2019

विद्यावाणी
Peer Reviewed International Refereed Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
आणि

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेचे

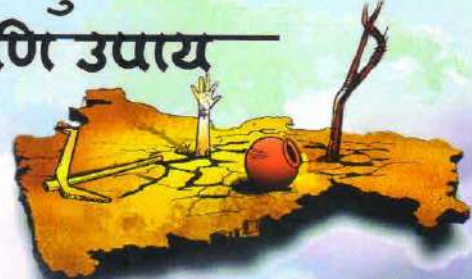

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

यांच्या संयुक्त विद्यमाने अर्थशास्त्र विषया अंतर्गत राष्ट्रीय चर्चासत्र

महाराष्ट्रातील दुष्काळ :
कारणे आणि उपाय

संपादक

डॉ.बी.बी.कागदे

डॉ.व्ही.ए.नरवडे

Principal
PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

39) Indian Agriculture: Problems and Solutions Ms. Pratima Kamalakar Kamble, Nanded	134
40) जलसिंचन— व्यवस्थापन आणि तज्ञांचे मतप्रवाह प्रा.डॉ.शशिकांत व्ही.अडसोड, जि.यवतमाळ	137
41) दुष्काळ एक अभ्यास आणि उपाययोजना डॉ.महेश प्रभाकरराव देशमुख, माजलगाव	140
42) कर्जमाफीच्या पलीकडे विचार करा आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड & डॉ. प्राध्यपक बी.डब्ल्यू.गुंड, तुळजापूर	144
43) मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार घटक आकांक्षा दिलीप पहिलवान & ज्योती सुभाष आढाव, औरंगाबाद	147
44) मराठवाड्यातील दुष्काळ कु. प्रियंका ज्ञानराज सोत्रर, अंबाजोगाई	150
45) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक अभ्यास अंकुश टी. करणे, करमाळा	153 -56
46) महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाची दशा व दिशा प्रा.डॉ.अर्जुन मोरे, घाटनांदुर	157
47) बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम् सुफलाम् अभियान प्रा.डॉ.पी.एन.कल्याणकर & श्री.कृष्णा गंगाधर गोरे, औरंगाबाद	159
48) दुष्काळावर उपाय-जलयुक्त शिवार अभियान एक अभ्यास प्रा.सौ. चेतना दत्ताजय जगताप, जि.उस्मानाबाद	163
49) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे उपाय प्रा.बनसोडे राजेंद्र बंकटी, अंबाजोगाई	167
50) कृषी क्षेत्रामधील उदासिनता व उपाय योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.डी.डी.भोसले, नांदेड	169
51) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे व उपाययोजना प्रा. डॉ. खोंड एस. व्ही., जि. उस्मानाबाद	171
52) महाराष्ट्रातील दुष्काळमुक्तीचा आधार - जलयुक्त शिवार डॉ.दुर्गादास डी.चौधरी, अहमदपुर	174

विद्यार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाची दशा व दिशा

प्रा.डॉ.अर्जुन मोरे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर

*****

प्रस्तावना :-

पाण्याच्या उपलब्धतेच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो हि वस्तुस्थिती असली तरी महाराष्ट्र ज्या दुष्काळी परिस्थितीला तोंड देतो आहे. हे लक्षात घेता वरील वास्तव विधानावर कुणीही हासेल यात शंका नाही.

तंत्राच्या मते गेल्या शंभर वर्षांत पाऊसमानात फारसा फरक झालेला नाही. याऊलट पावसाच्या प्रमाणात वाढच झालेली आहे. अतिवृष्टीचा दूपटीहून वाढ झाल्याचा निष्कर्ष नोंदवण्यात आला आहे. जरी हंगामी पावसाचे प्रमाण कमी, अधिक असंल तरी सरासरी पर्जन्यात फारसा फरक पडलेला नाही. यासाठी मागेल काही वर्षांच्या हवामान खात्याचा अंदाज आणि प्रत्यक्षात पाऊस यातील फरक लक्षात घेतला पाहिजे.

वर्ष	पर्जन्य (%)	पर्जन्य अंदाज (%)	प्रत्यक्ष अर्थ
२००९	९६	७७	अपूरा पाऊस
२०१०	९८	१०२	सरासरी पाऊस
२०११	९५	१०१	सरासरी पाऊस
२०१२	९९	९२	सरासरीपेक्षा कमी
२०१३	९८	१०६	सरासरी पाऊस
२०१४	९३	९६	सरासरी पाऊस

वरील सारणीतील आकडेवारी विचारात घेत गेल्या सहा वर्षांतील पर्जन्य पाहता स.न. २००९ मध्ये अपूरा पाऊस झाला बाकी वर्षांत पर्जन्यमानात फारसी घट झालेली नाही.

भारतात सुमारे ८८९ मिलीमीटर पाऊस पडतो. आपल्या देशाला पाऊस व बर्फ वितळून दरवर्षी ४००० अब्ज घनमीटर पाणी मिळते. तरी देशातील २० कोटी लोकांना पिण्यासाठी पुरेसे पाणी मिळू शकत नाही. पिण्याच्या पाण्याच्या दरडोई उपलब्धतेच्या बाबतीत भारताचा जगात १०८ वा क्रमांक लागतो. इतकी भीषण आणि भयावह

परिस्थिती आहे. यासाठी निसर्ग जबाबदार नसून पाणी साठवण्याची त्याच्या व्यवस्थापनाविषयीची व्यवस्था आपण निर्माण करून शकलो नाही. शासकीय पातळीवर ध्येय, धोरणाचा दुष्काळ आहे. त्याच बरोबर समाजाची उदासीनता तैवडीच घातक आहे. पाणी व्यवस्थापनातील या चुका एका पाण्याच्या संवर्धनाकडे केलेली डोळेझाक पाण्याच्या पुनर्भरणाकडे दुर्लक्ष या गोष्टी पाण्याच्या दुर्भिक्षाला कारणीभूत आहे.

ऑस्ट्रेलिया, इस्राईल आपल्यापेक्षा जास्त अवर्षणप्रवण देश आहेत. आकारातून पडलेल्या पाण्यापेकी जेमतेम १५ % पाणी आपण उत्पादन परिवर्तीत करू शकलो याच गतीने आपण पाणी व्यवस्थापन करत राहिले तर ५० वर्षांत केवळ ३५ ते ४० % पावसाचे पाणी उत्पादन व्यवस्थेत परिवर्तित करू शकते. ऑस्ट्रेलियाने ८५ ते ९० % पावसाचे पाणी परिवर्तीत करून उत्पादन व्यवस्थेत वापरत आणले आहे. आपण यापासून बोध घेतला पाहिजे.

अभ्यास क्षेत्र :-

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्र हे देशातील तिसरे मोठे राज्य आहे. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३०७७१३ चौ.कि.मी. आहे राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १५° ८' उत्तर ते २२° १६' उत्तर अक्षांस व रेखावृत्तीय विस्तार ७२° ६' पूर्व ते ८०° ९' पूर्व असा आहे. स.न. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ११२३७४३३३ एवढी आहे. महाराष्ट्रात अर्बवर्षग्रस्त ९ जिल्ह्यातील १०० तालुक्याचा समावेश होतो.

अभ्यासाचा उद्देश :-

- १) महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाच्या उणीवांचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाच्या कृषीजल व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.
- ३) जलव्यवस्थापनाच्या अभावामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करून उपाय सुचविणे हा अभ्यासाचा उद्देश आहे.

जलव्यवस्थापनाचे स्वरूप :-

२०१४ मध्ये राज्यात ७० % पाऊस झाला (अपूरा पाऊस) राज्यातील पर्जन्याचा जिल्हानिहाय तपशील बघता परभणी व नांदेड जिल्ह्यात सरासरीपेक्षा ५० % पाऊस कमी पडला. २० जिल्ह्यात ५० ते ७५ % पाऊस पडला. राज्यातील एकूण ३५६ तालुक्यापैकी ५१ तालुक्याताअल्प पाऊस पडला.

महाराष्ट्रात सरासरी १२०० मिलीमीटर पाऊस पडतो. म्हणजे दरवर्षी ३८० घन मिली मीटर पाऊस पडतो त्यात मोठी स्थल, काल सापेक्षता आहे. राज्याचा एक तृतीयांश भाग पर्जन्य छायेच्या टापूत येतो. सन १९७२ सारखे आपवादात्मक वर्ष वगळता या आवर्षणग्रस्त भागात देखील ३०० ते ५०० मिलीमीटर पर्जन्यवृष्टी

होते. वरील सर्व विवेचनाचा अर्थ लावला तर महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनाची दिशा लक्षात येईल.

१०० मिलीमीटर पाऊस म्हणजे हेक्टरी १०,००,००० लिटर पाणी होय. राज्यातील अवर्षणग्रस्त भागात ३०० ते ५०० मिलीमीटर निश्चितपणे पर्जन्यवृष्टी होते. म्हणजे हेक्टरी ३० ते ५० लाख पाणी उपलब्ध होते. राज्यातील दर चौ.कि.मी. लोकसंख्या विचारात घेता माणसी १२ ते २० लाख लिटर पाणी मिळेल. दर माणसी दररोज २०० लिटर या प्रमाणे एका व्यक्तीला वर्षाकाठी केवळ ७२,००० लिटर पाणी लागते एवढे पाणी उपलब्ध असतांना महाराष्ट्रात मात्र सदैव पाणी टंचाई असते. ही टंचाई नैसर्गिक कारणापेक्षा मानवी व्यवस्थापनाच्या आभावामुळे अधिक आहे. महाराष्ट्र राज्यात सरासरी पाणी उपलब्धता १६३८२० द.ल. घनमीटर इतकी आहे. कोकणातील पश्चिम वाहिनी नद्या वगळता व ४ नद्यांची खोरी आंतरराज्यीय पाणी वाटप करार विचार घेता १२५,३९३६ द.ल.घन मीटर पाणी राज्याला वापरता येते. सन २०१२-१३ च्या आकडेवारीनुसार आपण राज्यस्तरीय प्रकल्पातून ३५८३८ द.ल. घनमीटर पाणी आपण आडवू शकलो इतर लहान, मोठी प्रकल्प यातून अडविलेल्या पाण्याचा साठा या पेक्षाकमी आहे. म्हणजे आपण मिळणाऱ्या पाण्यापैकी जेमतेम ५० % पाणी आडवू शकलो नाही.

राज्याच्या जलसिंचनाचा अनुषंग मोठा आहे. राज्यात एकुण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी लागवडीलायक क्षेत्र २२५ लक्ष हेक्टर (६० %) आहे. भूपृष्ठावरील पाण्याने ८५ लक्ष हेक्टर आणि भूजलातून ४१ लक्ष हेक्टर अशी राज्यात १२६ लक्ष हेक्टर सिंचन क्षमता (५६ %) आहे. मात्र १९.३ % क्षेत्र जलसिंचनाखाली आहे. आजही राज्यात विहीर, कुपनलिका या मार्फत होणारे जलसिंचन ४० % जास्त आहे. यांचा परिणाम भूजलपातळी घटत आहे. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या जलसिंचनात वाढ करणे आवश्यक आहे. यासाठी पर्जन्याचे पाणी आडवावेच लागेल.

उपाय :

१. पावसाच्या पाण्याच्या साठा करणे :-

पावसाळ्यात पडलेले पाणी वाया न जाऊ देता पाणी आडवा पाणी जिरवा या योजनेच्या माध्यमातून नद्या, नाले, ओढे, यावर बंधारा बांधून पाण्याचा साठा करणे तसेच घरे, शाळा महाविद्यालयाच्या व प्रशासकिय इमारतीवर पडलेले पावसाचे पाणी वाया न जाऊ देता रेन वाटर हार्वेस्टिंग च्या माध्यमातून पाण्याचे पूनर्भरण करणे. पावसाच्या पडलेल्या थेंबा-थेंबाचा साठा करणे गरजेचे आहे.

२. ठिबक तुषार सिंचन पध्दतीचा अवलंब :-

पारंपारीक पध्दतीने शेतीला पाणी न देता आधुनिक पध्दतीचा

अवलंब करावा म्हणजेच शेतीला पाणी देण्यासाठी ठिबक व तुषार या आधुनिक पध्दतीच्या अवलंब करावा. या पध्दतीमुळे पाण्याची बचतही मोठ्या प्रमाणात होईल. व उत्पादनात वाढ होवून कृषीचा विकास होईल.

३. आधुनिक तंत्राचा वापर :-

बागायती शेतीसाठी व विविध पिकांना पाणी देत असताना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने पाण्याचे व्यवस्थापन ही अत्यावश्यक बाब झाली आहे.

४. वनराई बंधारा :-

पावसाचे पाणी नदी, नाल्याद्वारे वाया न जाऊ देता शेतकऱ्यांनी कमी खर्चात वनराई बंधारा बांधता येतो. या पाण्याच्या उपयोग शेतकऱ्यांना पिकासाठी वर्षभर करता येईल व पाणी पातळी वाढेल.

५. शेततळी निर्माण करणे :-

प्रत्येक शेतकऱ्यांनी पावसाचे पडलेले पाणी आपल्या शेताच्या बाहेर न जाऊ देता उताराला अनुसरून शेततळी तयार करून पाण्याचा साठा करणे व या पाण्याचे वर्षभर पुरे असे नियोजन करणे.

६. जाणीव जागृती :-

समाजातील प्रत्येक घटकाला पाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सहभागी करून घेऊन त्यासाठी जाणीव जागृती करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये संभाषणाचे माध्यम म्हणून दूरदर्शन वृत्तपत्र, मासिक, तसेच चर्चासत्रे, अभ्यास दौरे कृषीदर्शन यांच्या माध्यमातून पाणी व्यवस्थापनाचे महत्त्व पटवून देणे महत्त्वाचे आहे.

७. नदीजोड प्रकल्प :-

नदीजोड या सारखे प्रकल्प राबविले तर येथे दुष्काळ आहे तेथे पाणी पोहचेल आणि ज्या प्रदेशात महापुरामुळे मानवी व वित्तहानी होते तीला आळा बसेल.

८. जलव्यवस्थापनासंबंधी संशोधनास व प्रशिक्षणास प्रोत्साहन पाणी ही महत्त्वाची व नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. या साधन संपत्तीच्या व्यवस्थापनासाठी व नियोजनासाठी विविध स्तरावर संशोधन व प्रशिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे.

९. विहीर, तलाव, कालवे, धरण यांच्यातील गाळ काढणे :-

विहीर, तलाव, कालवे, धरणे या मध्ये वर्षानुवर्षे मोठ्या प्रमाणात गाळ साचलेला असतो. त्यामुळे यामध्ये पाण्याचा साठा होत नाही. यासाठी वेळेवेळी यातील गाळ काढला तर पाण्याचा साठा मोठ्या प्रमाणात होईल.

१०. पाण्याची बचत :-

दैनंदिन जीवनात पाण्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. हा वापर सर्वांनीच काटकसरीने केला तर पाण्याची बचत

मोठ्या प्रमाणात होईल.

११. स्पर्धांचे आयोजन :-

विविध शाळा, महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांना जलव्यवस्थापनाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी विविध स्पर्धांचे आयोजन करणे त्यामध्ये, निबंधस्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा तसेच प्रकल्प लेखणात जलव्यवस्थापनासंबंधी विषय देणे व पाण्याचे महत्त्व पटवून देणे.

१२. जलसाक्षरता दिन साजरा करणे

१३. सेंद्रीय खतांचा वापर करणे

१४. कमी पाणी लागणाऱ्या पिकांना प्राधान्य देणे

१५. पाणी व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत सर्वांचा सहभाग वाढविणे

१६. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम

१७. पाणी उपलब्धतेनुसारपीक रचना करण्यासाठी व नवीन पध्दत रूजविण्यासाठी शेतकरी आणि स्वयंसेवी संस्था एकत्र आणणे.

१८. कृषी यंत्रणेच्या मदतीने कार्यक्षम पाणी वापरा संदर्भात प्रात्यक्षिकावर भर देणे

१९. साठवण बंधारे दुरूस्त करणे

संदर्भ :-

- १) भारताचा भूगोल - डॉ. विठ्ठल घरपुरे
- २) महाराष्ट्राचा भूगोल - सुरेश फुले
- ३) पर्यावरण भूगोल - नॉ. विठ्ठल घरपुरे
- ४) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. वसुधा पुरोहित
- ५) भारतीय अर्थव्यवस्था- डॉ गणेश गावंडे
- ६) Indian Economy- Datt and Sundram
- ७) www.websit.in

47

बुलढाणा जिल्ह्यातील सुजलाम् सुफलाम् अभियान

प्रा.डॉ.पी.एम.कल्याणकर

संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
श्री.संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री,
जि.औरंगाबाद

श्री.कृष्णा गंगाधर गोरे

संशोधक विद्यार्थी,

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रस्तावना :-

वातावरणातील बदल आणि अनियमित पडणाऱ्या पावसामुळे देशापुढे दुष्काळ ही मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. भीषण दुष्काळाची संभाव्य स्थिती लक्षात घेऊन यावर मात करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून विविध प्रयत्न करण्यात आले. दुष्काळाचा सामना करत असतांना महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या याच प्रयत्नांना बुलढाणा जिल्ह्यात भारतीय जैन संघटनेची साथ मिळाली. महाराष्ट्र दुष्काळमुक्त अभियानातर्गत राज्यातील एका जिल्ह्याची २०१८ मध्ये निवड करण्यात आली. त्यामध्ये विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्याची निवड झाली. दुष्काळाचा सामना करत असतांना दीर्घकालीन उपाययोजनांसाठी पाणी साठविण्याची क्षमता व भूजलपातळीत वाढ करण्यासाठी भारतीय जैन संघटना व जिल्हा प्रशासनाला वतीने पाझर तलाव, माती नाला बांध, सिमेंट नाला बांध, नदी खोलीकरण व रूंदीकरणाच्या माध्यमातून गाळ काढण्याची मोहिम मार्च २०१८ ते जून २०१९ या कालखंडात राबवण्यात आली. त्यामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील दुष्काळमुक्तीच्या कार्याला भारतीय जैन संघटनेचे बळ मिळाले असून सामूहिक प्रयत्नांमुळे मोहिमेला गती प्राप्त झाली.

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 6.021(IJIF)

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Vol. 5 | Special Issue -3 | October 2019

Impact Factor: 4.197

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

Special Issue on the Occasion of
UGC Sponsored Interdisciplinary National Conference on

Gandhian Thought: Past, Present and Future

1 October, 2019

Organized by

Shri. Yogeshwari Education Society's

Swami Ramanand Teerth Mahavidyalaya

Ambajogai, Dist. Beed - 431517

Chief Organizer

Mr. Ramesh Sonwalkar

I/C Principal, S.R.T.M. Ambajogai

Chief Editor

Dr. Shailaja Barure

Director, Gandhian Studies Center

Associate Editor

Mr. Dhanaji Arya

Director, IQAC

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Te. Ambajogai Dist. Beed 431519

Rumination on Gandhi thoughts of Modern India

Dr. Deshmukh Alka Bharatrao
Vasundhara College, Ghatnandur

Abstract: When we consider the present state of affairs in India, there is huge bridge between the twentieth century's thoughts of Gandhi on modern India and today's India. The twentieth century sphere has bestowed us two major gifts. One is the invention of atomic energy and second is the Father of Nation Mahatma Gandhi. Gandhi is rightly called the Father of Nation because he fought against the mighty British Empire, and with his constant efforts he made our India free from the oppressive rules of British Empire, but unfortunately Gandhi is mostly forgotten and his relevance questioned even by his ardent devotees. Today Gandhi is remembered in India mostly on his birthday which is celebrated as a national holiday as a ritual. Very courageously Gandhi fought against racial discrimination without any hatred towards the white people. Gandhi is the power of words that emphasizes upon the complete change of heart of enemy. Rabindranath Tagore in his essay "Crisis in Civilization" says, 'The loss of faith in human beings is the greatest sin' in the same way when we ignore towards the path of Gandhi it would be certainly the cause of rapid destruction of human life and values

Gandhi is not only a saint but he was a distinct thought. He emphasized on Truth, non-violence, and peace. What he said, the same he did. He was just not an ideal thinker but a practical personality. He actively implemented his thoughts in his concern. He alone manifested that only non-violence and Satyagraha can bring victory to the marginalized people. In modern times and particularly ultra modern times the implementation of Gandhi's thought is an urgent need. In this globalization we are only the cause of destruction or consuming natural resources so, for preservation of natural resources we should emphasis on the Gandhian thoughts. It is the shoulder responsibility of every citizens of India to keep alive Gandhi thoughts in our mind and brain. Today's world is full of insecurities like, poverty, lack of income, productive malnutrition, illiteracy, homelessness, inadequate housing, unsafe environment, social discrimination and many more factors we face in modern time. To overcome these insecurities definitely Gandhian thoughts will help us.

Key words: Truth, Non Violence, Ahinsa, Empowerment, Insecurities, Ideology,

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

Gandhi's message to Modern India: As a matter of fact, India is not going on the path of Gandhian thoughts which are mostly confined to text books. In fact since independence the country has witnessed many violent communal riots in this multi communal country. India's common people obtenerate to such political, social, and religious riots. When we examine on the incident between October 31st and November 10th, 1984, India's capital city Delhi became the focal point of riots against the Sikh faith. Even the lowest estimate of fatalities in Delhi alone puts the number of Sikh dead at more than 300 hundred. Gandhi's message of '*swavalambi*', self-sufficiency with home spun '*Khadi*' cloth is not used now days as a slogan. Statistics show that the country is definitely not following '*Sarvodaya*', a broad Gandhian term meaning 'universal upliftment or progress of all reaching the masses and the downtrodden. On the contrary, India today has the unique distinction of being the only country in the world which has the richest man in the world while at the same time more than 30 percent of its population lives in crible poverty. The major causes of poverty are inadequate access to clean water and nutritious food, little or no access to livelihoods or jobs, conflict, inequality, poor education, climate change, lack of infrastructure and limited capacity of the government

All the above matters show that today Gandhism is a very confused 'ism' in India. Today many politicians in India use the term merely as a slogan and the common man make Gandhi almost out of reach of the younger groups by making Gandhi an unwilling person. There is only one reason why the only photo we see of Gandhi in India is always an old man which brings the image of very simple and pious man. Above picture of Gandhi hides the genuine Gandhi behind the Gandji due to that younger ones does not get any inspiration from the image of Gandhi, which remains invisible due to the lack of knowledge. By looking at the varied crisis in various sectors there is requirement of explosion of Gandhi's thought. Until and unless we will not incorporate the real thoughts of Gandhi peace and harmony will remain endangered. Once we realize this, we realize the importance of Gandhian thoughts and realize that it would be wrong to premise that Gandhisim is dead in the world. Like Buddhism, which is mostly prevalent now a day's outside India in the same way Gandhisim is alive outside India, there is global non violent awareness after Gandhi .

Gandhi and Empowerment of Women: After two thousand years of civilization women are still considered inferior to men by most cultures, whether in developed, developing or undeveloped nations women were considered as inferior. Subsequently in 1960 rose the concept of feminism. Women wanted to liberate themselves from the traditional images in which they were caught. They wanted equal status

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Ta. Ambajogai Dist. Beed 431519

in society in power and money. In 1915, Gandhi became active in Indian politics at that time women's participation in Indian National Congress was very rare. At that time Gandhi strongly supported women to involve in the Indian freedom movement. Gandhi had direct communication with the housewives, female students, council of women. He highlighted the major points that today we talk about 33% reservation for women in parliament but we have not yet implemented in reality. Gandhi's opinion is firm about the equal share of women in power in society he says that countries development is totally depends on the developments of women. To make the nonviolence movement effective he says, "Woman is more fitted than man to make exploration and take bolder action in nonviolence" according to Gandhi women themselves are responsible for their bad conditions in society. They still have lure attractions towards jewellery and expensive saris due to this attraction they have spend their energy and talent in this things or object. Once these women get away from this intellection, they will enjoy complete freedom. Woman must occlude to consider she is the object of man's lust, because it gives us power to act beyond and prejudice of gender.

Conclusion: in fact, Gandhian ideology is the solution to all problems pertaining to modern man. Mahatma Gandhi is an answer to the materialism of modern India. if we implement the ideology of Gandhi there would be no interference of violence, corruption and all social evils which we are confronting in the present time of modern India. Contention of Gandhi's thought will bring 'Ramrajya' and the world may become one family. It should be also consider that Gandhi's Ideals are simple to implement because they are more practical and less theoretical.

References:

- 1) Walse, Rajkranti, "Relevance of Gandhian Thoughts at Present Time" Chinmaya Publication, Aurangabad
- 2) Bhole, B., Bedkihal Kishor, Shatanantarchya Walnawar, Gandhivichar ani Street Prashna by Rekha Thakur, Dr. Babasaheb Ambedkar Academy, Satara.
- 3) Kripalani, Krishna, "All Men are Brothers", UNESCO.
- 4) : <https://www.mkgandhi.org>.
- 5) <https://www.edge.org>
- 6) <https://www.mkgandhi.org> Gandhi and Empowerment of Women. Dr. Vibhuti Patel, Director PGSR
- 7) Karwande, S.L., "Mahatma Gandhi: An Answer to Modern Materialistic Man", Manthan, Chinmaya Publication, Aurangabad.

□□□

PRINCIPAL
Principal
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

February 2020 Special Issue-23, Vol.1

The Role of Language and Literature in Unity in Diversity

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal, Dr. Aqueela Syed Gous

Scanned with CamScanner

PRINCIPAL

Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 23, Vol. 1
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Global concerns and Local Problems and the Issues Confronted by the Women

Dr. Alka Bharatrao Deshmukh
Vasundhara College, Ghatnandur, Dept. of English

Abstract:

Globalization is the word constructs itself naturally in English language by combining the word "global" with the standard suffix "ization". It obviously must mean "to become global", "to make global" or something along these lines. According to the Oxford dictionary, the word globalization was first employed in 1930. A prominent feature of our age, globalization is the most powerful force shaping the density of the world today. It indicated the unification of the world into a single order. Accordingly it represents the international relations for rewriting the rule of economy, polity and culture of all the countries, especially third world countries.

As Joseph Stiglitz, winner of the Noble Prize for Economics-2001 focuses on the economic discontent on globalization. Not much more focus has given by the social scientist to the socio-cultural implications of globalization. Much is known about the economic discontents of globalization. However there is very little knowledge about its social discontents. Almost more discontents are derived from its paradoxical, hegemonic and asymmetrical nature.

Key words: Discrimination, Inferiority, Duality, Violence etc.

This paper attempts to focus on the global concerns for the empowerment of women provides an effective alternative to the local problems and the issues confronted by the women in their given social and cultural settings. Else it is crucial to know the social structure of the society of which the local issues and problems are the product? The international Covenant on Civil and Political Rights advocate the idea of right to life, dignity without prejudice and security for women. This global concern emerges out of the conditions in which the women live. In view of the prevalent discrimination against the women and their low social and economic status all over the world, the United Nations International Conference on Population and Development (1994) stressed:

The human rights of women and girl child are inalienable
Integral and indivisible part of universal human rights. The
Full and equal participation of women in civil, cultural,
Economic, political and social life at the national, regional
And international levels and the eradication of all forms of
Discrimination on grounds of sex are priority objectives of
The international community.

Although the global concern cannot be completely translated into local realities prevalent in different societies but the question also remains. Do some aspects of these rights exist in reality for a very large segment of women's population in different countries all over the world? Roth (1994:327) argues about the limitations of the rights. The domestic violence, a common problem of the women, remains outside the purview of the civil rights guarantees. The reason being that right from the early days of the inception of the international human rights organizations these applied to the victims of the politically motivated abuse and not to the women exploited at the domestic level. Though there are many limitations, the most enthusiastic women of the upper-middle class celebrate Girl Child Day, Women's Day etc. These women from the elite class stress the need for change in the life of the underprivileged women. But there is huge question mark who will change, How to change what are the costs of the change?, thus, the gap not only continues to exist between what is said at the stage and what in actual happens and continues to widen. This state of affairs exists despite the fact that the Constitution of India through various articles in the chapter on Fundamental Right² and the Directive Principles of the State Policy¹ mandates equality and non-discrimination on the grounds of sex. The situation of large number of women in India remains grim. Sing (1994:375) argues:

Several family laws⁴ that clearly violate these principles
Continue to exist... the main characteristic of all personal
Laws is that they are anti-women, anti-liberal, and anti-human.
It is ironic that while all Indian women suffer from the same
Or similar discrimination at home or within their families,

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 23, Vol. 1
February 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Their family or personal laws applicable to them are different
And subject them to varying degrees of discrimination. We
Are thus confronted with a strange situation that while a Hindu
Christian, or Parsi women can pursue her for bigamy under the criminal law code for punishment of up to seven years Imprisonment, Indian Muslim personal law allows a Muslim
Man to marry up to four times. Sing (1994:375) Thus leaving no scope for Muslim women to even approach court of law for justice. The crime against women in the form of dowry deaths, sexual violence, economic and political exploitation continues to be on the rise⁵. The state has come out with laws but the justice eludes the women.

The fact that despite various legislative and constitutional means available to women, the situation of the women continues to be quite precarious in the society governed by the values of patriarchy. The alternative strategies that women's employment in the economically gainful employment sector would help them have autonomy, a status equal to men and an identity of their own have not produced desired result. The question therefore arises does work participation lead to improvement in the status of women? Other more important fact that does women are safe as an employer of outsider? If we observe the current issue of November 2019, the gang rape and murder of 26 year old veterinary doctor in Shamshabad, near Hyderabad, sparked outrage across India. Such many more incidents took place in our India despite having the legislative and constitutional means. The question is highly significant and none of among us answer this questions.

We can observe that there is discrimination between men and women at the work place . the statistics on women employment reveals that only 16.43 percent of the total women in India work in some or the other employment sector. Out of these only 14.1 percent are in the organized sector and only about 1 percent of total are in the high ranks. The remaining almost 86 percent are in the unorganized sector (Census, 1991). In the unorganized sector the women workers undergo not only economic exploitation by way of less wages but also face other types of exploitation including the sexual abuse (Brahme 1959, Kapur 1974, and Sing 1989). Kapur (1974) argues that women in the professional world are always viewed with amusement, suspicion and hostility. The reference to three studies conducted at different points of time indicates continuity in discrimination. The other fact about the increasing number of women in the world of work is that economic considerations by the employers make many women to enter the work. It is believed that lower wages paid to the women make them preferred workers for the employers. Most of the women in India are concentrated in the low-paid stereotyped traditional occupations such as textiles, *bindi* factories, electronic industry, construction and agriculture labor.

The same condition occurs in household and agriculture works makes the life of women highly burdened. These women work for as many as eight to twelve hours a day on an average. While these women work to supplement their household income, their work does not carry any recognition by their men folk. More than 5 percent of the women carry this feeling that their work is not appreciated. It is therefore quite obvious that despite the fact that women work much more than men but their contribution is not recognized. They therefore do not enjoy high social status. What to talk of high status, they do not have a status even equal to that of men. Their opinion in the major decision-making process of the family is also negligible.

Conclusion:

The data indicate that the men take the major social and economical decisions. More than the respondents are the opinion of their parent-in-law in the family affairs. In the rural areas the women does not participate in the decision making process in an effective manner and nor it adds to their empowerment at the level of the family. This paper reflects on duality of human society, maintained and managed through the patriarchal value system, supported by mythology, religion and culture.

References:

- 1) United Nations, 1994, International conference on Population and Development.
- 2) Roth, Kenneth. 1994, 'Domestic Violence as International Human Right Issue', Rebecca Cook (ed). Human Rights of Women, op. cit. pp. 326-339.
- 3) Singh, Kriti. 1994. 'Obstacles to Women Rights in India in Rebecca Cook (ed). Human Rights of Women, op. cit, pp. 375-396.
- 4) Brahme, Sulabhe. 1959, 'Earnings in Different Occupations in Relation to Age and Sex', Artha Vijnana, 20 (48).
- 5) Kapur, P. 1974. ' The Changing Status of Working Women in India' Delhi: Vikas Publication House.
- 6) Sing. K.P. 1989. ' Women and Development', in P.N. Pimpley (eds), Social Development: Process and Consequences. Jaipur: Rawat Publications pp. 237-248.

PRINCIPAL
Vasundhara College, Ghatnandur
Tq. Ambajogai Dist. Beed 431519